

Klaić, Vjekoslav
Povjest Hrvata.
v. 6¹

UP
L
v. 6¹
RUB

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

<http://www.archive.org/details/pt1povjesthrvata06klai>

VJEKOSLAV KLAIČ

POVJEST HRVATA

ŠESTI SVEZAK - SNOPIĆ PRVI

NAKLADA ST. KUGLI ZAGREB

*Knjižara St. Kugli, Zagreb, Ilica br. 30.**Knjižara kraljevskoga sveučilišta i jugoslavenske akademije**POVJESNE KNJIGE izašle našom nakladom:*

- BUCKLE: POVIJEST CIVILIZACIJE.
- DEŽELIĆ: SVETI KARLO VELIKI I HRVATI.
- GINDELI-KLAIĆ: POVJESNICA STAROGA VIJEKA.
- GRUBER: IZ STARIJE HRVATSKE POVJESTI.
- GRŽETIĆ NIK.: O VJERI STARIH SLAVENA I RAMA PRAVJERI ASIRACA I PRASEMITA.
- IVEKOVIĆ: ANTE STARCEVIĆ.
- JAGIĆ: STARINE I NJIHOVO ZNAMENOVANJE.
- KASSOWITZ-CVIJIĆ ANTONIJA: V. LISINSKI U KOLU ILIRA. O stotoj obljetnici njegova rođenja. Nagradeno iz Zaklade grofa I. N. Draškovića za g. 1917. Ilustracije u tekstu i na dvadeset priloga odabrao i priredio dr. Branko Šenoa.
- KLAIĆ V.: ŽIVOT I DJELA PAVLA RITTERA-VITEZOVIĆA. Ilustrirano (15 slika), nagradeno iz zaklade grofa Draškovića za g. 1913.
- KLAIĆ: POVJEST HRVATA. I. Broš. Vez.
- « POVJEST HRVATA. II. Broš. Vez.
- POVIJEST HRVATA. III. Broš. Vez.
- POVIJEST HRVATA. IV. Broš. Vez.
- POVIJEST HRVATA. V. Broš. Vez.
- KLAIĆ: SLAVONIEN VON X. BIS XIII. JAHRHUNDERT.
- KLAIĆ: BRIBIRSKI KNEZOVI.
- KLAIĆ: KRČKI KNEZOVI I FRANKAPANI.
- KLAIĆ: IZ SLAVENSKE POVJESTI.
- KARLIĆ: KRALJSKI DALMATIN.
- KOHARIĆ: DAS ENDE DES KROATISCHEN NATIONALKÖNIGTUMS.
- KORŽINEK: POVJESNICA NOVOGA VIJEKA.
- KUHAĆ: GLAZBENO NASTOJANJE GAJEVIH ILIRA.
- KUHAĆ: VATROSLAV LISINSKI.
- KUKULJEVIĆ: ARKIV ZA POVJESNICU XI.
- KUKULJEVIĆ: ZWEI SLAVEN.
- KUKULJEVIĆ: SLOVNIK UMJETNIKA JUGOSLAVENSKIH. II, III, IV.
- KUKULJEVIĆ: LEBEN SÜDSLAV. KÜNSTLER. I/II. V.
- KUKULJEVIĆ: ANDREAS MEDULIĆ SCHIAVONE.
- KUKULJEVIĆ: LEBEN DES G. JULIUS CLOVIO.
- KUKULJEVIĆ: POVJESNI SPOMENICI JUŽNIH SLAVENA.
- KUKULJEVIĆ: PAVAO SKALIĆ.
- KUKULJEVIĆ: IURA REGNI CROATIE, DALMATIE ET SLAVONIE.
- LJUBIĆ: OPIS JUGOSLAVENSKIH NOVACA.
- MARCHETI: JEANNE D' ARC.
- MACAULAY: ODABRANI ESSAYI.
- MEDAKOVIĆ: ŽIVOT CRNOGORACA.
- MILINOVIĆ: BIAĆ.
- ORTNER: POVJEST KRAJINE.
- PAVLETIĆ: ŽIVOT I PJESNIČKA DJELA FR. MARKOVIĆA. Monografija o pjesniku i filozofu.
- POSLEDNJI ZRINSKI I FRANKAPANI. Veliki zbornik s radnjama Vj. Klaića: Zrinski i Frankopani: dra. Šišića: Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku svoje domovine; dra. R. Horvata: Zator Zrinskih i Frankopana. te s priložima Ch. Šegvića, F. Rožića, E. Laszowskoga, O. Ivekovića, dra. V. Deželića i drugih. Djelo je štampano u velikom formatu, str. 340, a ukrašeno sa 108 slika te s reprodukcijom stare slike Petra Zrinskoga.
- PERVOLF: UGARSKA I ISTOČNO PITANJE.
- POLIĆ: PARLAMENTARNA POVJEST. I., II.
- POLIĆ: IVAN barun VRANYCZANY.
- PUKLER: PRILOZI KULTURNOJ I PRAVNOJ POVJESTI HRVATA.
- RABAR: POVJEST NAJNOVIJEGA VREMENA.
- RAC: ŽIVOT STARIH GRKA.
- SRKULI: DOCUMENTA HISTORIAM CROATICAM SPECTANTIA.
- SIMEONOVIĆ-MILAN: MOJI DOŽIVLJAJI.
- SRKULJ: IZVORI ZA POVJEST. I.

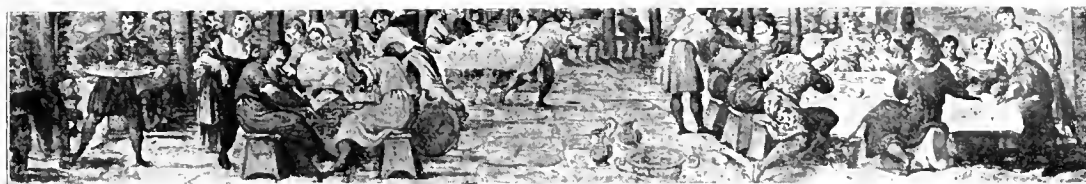
XV.

HRVATSKO KRALJEVSTVO ZA PRVA TRI HABSBUROVCA.

(1527.—1608.).

Teritorijalne promjene. — Način vladanja. Bani i banovci. Banskj namjestnici. Sabori. — Upravne oblasti i oblastnici. — Žitelji po narodnosti i po staležima. — Sudjenje i pravo. — Vojska i obrana kraljevstva. — Daće i porezi. — Vjera i crkva: škole i uzgojni zavodi: novi koledar. — Književnost latinska, talijanska i slavensko-hrvatska. — Umjetnosti. — Materijalna kultura.

GOSTBA BABILONSKOGA KRALJA BALTAZARA.
Slika Andrije Medulića. Original u galeriji slika u Beču.

XV. HRVATSKO KRALJEVSTVO ZA PRVA TRI HABSBURGOVCA.

(1527.- 1608).

Teritorijalne promjene. Dok je hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću gubilo poglavito na zapadu, gdje su mu Mletci ugrabili sve otoke od Krka do Hvara, i onda gradove i oblasti u primorju od Novigrada, Nina i Zadra gotovo do ušća rijeke Neretve; u XVI. je stoljeću nemilo stradalo na istoku, gdje su Turci sve do god. 1593. otimali njemu županije, gradove i varoši, tako da je kraljevstvo na koncu toga stoljeća obuhvatalo jedva 125 □ myriametara.

Već u proljeću 1527. harali su Turci po Lici i Krbavi, te su je osvajali; 30. ožujka zauzeli su **Obrovce**, koji je zalud branio knez Jurko Posedarski; malo zatim pali su u njihove ruke posljednji gradovi u Krbavi, kao **Udbina**, **Komič** i **Mrsinj**. Na koncu godine 1527. i na početku 1528. obladali su Turci **Jajcem**, **Banjalucom** i ostalim gradovima Jajačke banovine. Od čitave Hrvatske na jugu Velebita držao se još nekih deset godina znameniti grad **Klis**; no i taj podlegao je turskoj sili 12. ožujka 1537. Tako su od nekadašnje stare Hrvatske ostale u kršćanskoj vlasti tek župe i županije **Drežnička**, **Modruška**, **Catanska** (Gačka), **Vinodolska**, i primorje od **Senja** preko **Baga** (Karlobag) do **Novigradskoga zatona** (Podgorska župa).

Naporedno s osvajanjem oblasti i gradova u staroj Hrvatskoj širili su Turci svoju vlast po Slavoniji između Save, Dunava i Drave. Već u oči boja na **Muhačkom polju** bijahu zauzeli jedan dio **Srijema** i tvrđ **Petrovaradin** (28. srpnja 1526.); malo zatim obladali su jednim dijelom **Vukovske županije** i slabo utvrđenim **Osijekom** (14. kolovoza 1526.). Ostatak **Vukovske županije** držao se je još neko vrijeme; ali tijekom daljih deset godina otimali su Turci i te ostatke, te su napokon 1536. osvojili grad **Požegu** i s njom čitavu **požešku županiju**. Kralj **Ferdinand I.** nastojao je doduše, da zaustavi tursko napredovanje, te da im preotme, što su dosad zauzeli; no nakon liutog poraza kršćanske vojske kod **Gorjana** blizu **Djakova** (9. listopada 1537.) nije više bilo moguće, da se zadrži turska bijuga. God. 1540. dopanuli su turskoj ruku već gradovi **Jasenovce**, **Novska**, **Subotski grad** (Sombotelj) i **Britvičevina** u tadašnjoj **Križevačkoj županiji**; tri godine poslije (naime 1543.) osvojili su oni još **Bijelu Stijenu**, **Čaklo-**

v a e. Štupčanjeu, a jamačno još Pakrac i Podborje (Daruvar) u istoj županiji. U isti mah (1543.) zauzeli su u slavonskoj Podravini znamenite gradove Valpovo, Orahovjeu, Voćin (Vučini) i Brezovjeu. Slijedeće godine 1544. zapao ih je znameniti tada grad Kraljeva Velika s Medjuriječjem (Medjurićem), a 1545. grad Erdedâ Moslavina s čitavim kotarom i Garičkim brdima. Napokon god. 1552. osvojili su Turci Virovitiću, stolicu županije istoga imena, onda Začesam ili Čazmu, sjelo začesamskoga kaptola, i Dubravu, grad i zaselak zagrebačkili biskupa. Tako su od prostrane Križevačke županije ostala u kršćanskoj vlasti samo dva kotara (processus), dok su ostala dva bili budi u turskoj vlasti budi posve opustošeni. Tek na koncu šestnaestoga stoljeća i na početku sedamnaestoga vratili su se neki krajevi stare Križevačke županije opet pod kršćansku vlast, kao kraj oko Belovara (Rovišća), oko Začesma (Čazma), i okolica Moslavine.

Od druge polovice XVI. stoljeća nastaje Turci svom snagom, da obladaju onim dijelom tadanje zagrebačke županije, koji se je sterao na jugu Kupe izmedju Une i Korane, i uz Unu od Jasenovca do Bihaća. Taj dio bijaše u XV. stoljeću prozvan Hrvatskom (doljna, inferior), odkad se je naime sila plemstva i puka u nj preselila iz južnih hrvatskih krajeva.* Širenje turske vlasti u tom kraju (u sredovječnoj Gorskoj i Goričkoj župi) započinje padom Kostajnice na Uni (1556.); slijedećih godina osvajaju Turci Otok, Buševie i Lješnieu (1558.), onda Novigrad na Uni (1560.), nadalje Krupu (1565.), zatim Bužinu i Cazin (1576.), slijedeće godine (1577.) Podzvizd, Gornju i Dolnju Kladušu, Ostrožac i Zrinj, god. 1578. Gvozdansko; i napokon god. 1592. znamenite gradove Bihać i Ripač na Uni, a Drežnik, Furjan i Cetin u području Korane. God. 1593. zauzeli su i Topusko (koja je opatija od god. 1557. pripadala zagrebačkim biskupima), a god. 1596. grad Budački. Turci se bijahu u kraju izmedju Une, Kupe i Korane tako udomili, da su godine 1592. kod utoka Petrinjice u Kupu nasuprot Brestu podigli svoju tvrđinu Petrinju (novu), da iz nje provaljuju u zemlju medju Kupom i Savom, te da udaraju na Siak i Turopolje. Iza srećne obrane Siska (1593.) i krvavili borba za Petrinju (1593.—1595.) došao je doduše potonji grad u kršćansku vlast, a s Petrinjom također poslije obnovojeni gradovi Gore i Hrastovica; ali čitav ostali kotar izmedju Korane, Kupe i Une ili je ostao u turskoj vlasti ili je stajao razvaljen i pust. God. 1596. mole poglavice turskih Vlaha (biskup Padoslav, vojvoda Miloš, knez Dojčin, i drugi), nastanjeni u turskoj turskoj krajini, nadvojvodu štajerskoga Ferdinanda, da im dade nekoliko gradova »od sedamdeset pustih gradov, koji su pusti medju Unu i Kupu«. Oni ne istu gradova »velikih, nego malih, je da bi Bog dao, da Unu oslobodimo i dalje«.

Godine 1605. (kad se je ugovarao mir na ušću rijeke Žitve) tekla je medja ostacima hrvatskoga kraljevstva prema turskomu carstvu po prilici ovako: Izmedju Drave i Save (u Slavoniji) bila je granica malo ne ravna crta povučena od Drave istočno Gjurjevcu, Kloštru i Pitomači na jugozapad prema Savi istočno od Siska, tako da su Rača,

* U spisima XVI. stoljeća vije se puta izričkom napominje, da se ovaj kotar (processus) Zagrebačke županije, koji se sterao na jugu Kupe, sada zove Hrvatska. Tako u jednom saborskom članku od god. 1560. čitamo: »residua vero pars eiusdem comitatus Zagrabienensis ultra Colapim existens, quae nunc regnum Croatiae vocatur« (Fraknoi, Monumenta comitialia, IV., 634). U registru ratne daće za god. 1554. čita se opet: »alter tamen processuum ultra Kwppam existens, qui moderno tempore regnum Croatiae appellatur, a dudum per divos reges exemptus est«. (Vjesnik kr. hrv. sl. dal. zemaljskoga arkiva, IX. 93). Svrani još Barabás S., Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio, svezak II., gdje u jednoj izpravi od god. 1577. na strani 559. stoji za neke gradove (castra): »omnino (in) comitatu Zagrabienisi ultra Colapim, illa scilicet parte comitatus, quae hoc tempore publice Croatia dicitur, sita...«

Garićgrad i Moslavina bili u kršćanskoj vlasti; na jugu Save i Kupe (u Hrvatskoj) tekla je granica najprije istim smjerom sve do Bližje i Vinodola, koja su mjesta pripadala Turcima; iza toga je granica išla ravno zapadnim smjerom prema Korani sijekući potoke Petrinjčicu, Glinu i Trepču, tako da su Petrinja, Hrastovica, Gore i Steničnjak bili u kršćanskoj Hrvatskoj; dalje na zapadu rastavljala je hrvatsko kraljevstvo od Turske rijeka Korana počev od Barilovića do Slunja, onda suha medja naokolo nekadanje Gatanske župe (Otočac, Prozor, Brlog, Brinje, Jesenica u kršćanskoj vlasti), i napokon sljeme planine Velebit, tako da je čitavo Podgorje s primorskim mjestima (Senj, Jablanac, Karlobag, Starigrad i Dračevac) do ušća Zrmanje bilo u kršćanskoj vlasti. Na Zrmanji između mora i turskoga Obrovca bila je tada tromedja hrvatska, turska i mletačka.

Na početku XVII. stoljeća dakle najveći je dio nekadanjega hrvatskoga kraljevstva bio u vlasti turskoj i mletačkoj. Preostao je samo na skrajnjem sjeverozapadu onaj komad između Drave i Jadranskoga mora, koji se je prislanjao o nasljedne zemlje (Štajersku, Kranjsku, Istru) Habsburgovaca. A taj su ostatak savremeni Hrvati stali nazivati »reliquiae reliquiarum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae«. Sve drugo bilo je u vlasti turskoj ili mletačkoj, tako te su brojne oblasti i kotari sredovječnoga kraljevstva hrvatskoga postale sastavine budi turske Bosne budi mletačke Dalmacije. Prema tomu je nekadanje hrvatsko kraljevstvo na početku sedamnaestoga stoljeća bilo raztrojeno ili bolje razčeto, te je pripadalo raznim državnim tvorevinama, i to:

1. Ostatci hrvatskoga kraljevstva ili »ostatci kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije« pripadali su (zajedno sa zapadnom i sjevernom Ugarskom) monarkiji Habsburga, koji se osim toga držali zemlje češke krune i svoje nasljedne zemlje. Ta kršćanska ili habsburška Hrvatska živila je i nadalje svojim dosadanjim životom: ona je držala i branila svoj stari ustav, svoju upravu, svoja prava, privilegije i uredjenje. Središtem i ognjištem tih »ostataka« hrvatskoga kraljevstva postala je naskoro slobodna kraljevska varoš Gradec kod Zagreba, koja se god. 1557. u saborskom zapisniku izričkom zove glavnim gradom Hrvatske i Slavonije (civitate suam regalem Montisgrencensem, quae est metropolis istorum regnorum).

2. Iztočne i jugoiztočne oblasti sredovječne Hrvatske pripadale su vilajetu ili pašaluku Bosni, a po njoj osmanlijskoj ili turskoj carevini. Sama Bosna bila je izprva, kad je god. 1463. spala pod tursku vlast, tek turski sandžak pod upravom sandžakbegova, koji su se pokoravali turskomu beglerbegu od Rumelije (Romanije u Evropi); istom god. 1580. uzvisio je sultan Murat III. bosanskoga sandžakbega Ferhatbega Sokolovića na čast beglerbega, te je njegovoj vlasti podvrgao osim sandžaka Bosne još daljih osam sandžaka, i to: Hercegovачki, Kliški, Lički, Začesamski (Cernički), Požežki, Zvornički, Vučitrnski i Prizrenski, tako da je pašaluk ili vilajet Bosna tada sastojao od devet sandžaka.* Poslije biše od pašaluka Bosne otkinuti sandžaci Vučitrn i Prizren, a priva-ljen sandžak Bihać, tako da je pašaluk taj u prvoj četvrti sedamnaestoga stoljeća osim same Bosne obuhvatao još ovih sedam sandžaka: Hercegovачki (hercegovski, del Ducado), Kliški (kliški i hlivanjski i hrvatski i primorski), Lički (lički i krbavski i zakrčki i kotarski), Bihaćki (s Ostrožcem, Krupom i Kamengradom), Cernički (Pakrac, Začesam ili Čazma), Požežki (s Viroviticom, Osijekom, Vukovarom i Brodom) i Zvornički (sa Šabcem i Srebrenikom). Srijemski sandžak ostao je još od cara Sulejmana II. pod Budimskim vilajetom.

Stolica bosanskoga beglerbega bila je počev od god. 1580. Banjaluka, dok su prijašnji bosanski sandžakbegovi stolovali u Sarajevu (nekadanjoj Vrhbosni).

* Namah iza god. 1541. bijaše sultan Sulejman II. od osvojene Ugarske osnovao dva vilajeta ili pašaluka: Budimski i Temišvarski, svaki sa više sandžaka. Na početku sedamnaestoga stoljeća podigli su Turci još dalja dva vilajeta u Ugarskoj, naime Jegarski i Kanizki. Tako su god. 1608. obstojala u turskoj Ugarskoj četiri vilajeta sa 24 sandžaka.

3. Čitavo primorje sredovječnoga hrvatskoga kraljevstva počev od Nina i ušća Zrmanje sve do kotara grada Dubrovnika (izuzev turski Skradin), zatim otoci od Krka do Visa i Korčule pripadali su mletačkoj Dalmaciji, i po njoj republici Mletcima i ajezinom duždu. Ta mletačka Dalmacija obuhvatala je ne samo gradove sredovječne Dalmacije, nego i nedavno još hrvatske, kao Novi grad, Nin, Belgrad, Šibenik i Oniš, pače i neke kotare, koji su prije bili sastavine hrvatskih županija. Pače i plemenita obćina Poljica stala se je ubrajati u Dalmaciju, što nije nikad prije bilo. Tako se je ime Dalmacija proširilo svuda, dokle je dopirala mletačka vlast. Čitavoj mletačkoj Dalmaciji zapovijedao je u ime republike glavni (generalni) providur (proveditor), kojemu su bili podređeni knezovi (comites) u kotarima pojedinih gradova i otoka. Glavni providur stolovao je u gradu Zadru.

4. Posve odkinuta od ostataka kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a opasana na sjeveru, iztoku i jugu mletačkim i turskim posjedom (na jugu mletačkom Albanijom) ostala je kao osamljena oaza slobodna obćina (republika) grada Dubrovnika. Njezin kotar obuhvatao je isti obseg kao u petnaestom stoljeću: na kopnu Ston i Stonski Rat (Pelješac), zatim primorje od Stona do Zatona (Terre nove), i napokon župu Konavle s gradom Cavtatom; na moru držala je veće otoke Lastovo (Lagosta) i Mljet (Meleda), zatim sedam manjih otoka (VII. Elaphites), po imena Otib, Jakljan, Šipán, Lopud (Isola di Mezzo), Koločep, Daksai i Lokrum. God. 1602. odmetnuli su se žitelji otoka Lastova od Dubrovnika, te su se podvrgli Mletcima; ali već 1606. vratilo se Lastovo opet pod vlast obćine dubrovačke.

O Dubrovniku i Dubrovčanima piše Mletčanin Ivan Krst. Giustiniani god. 1553. uz ostalo i ovo: »Obseg čitavoga grada broji dvije trećine talijanske milje. Urešen je grad lijepim crkvama (47) i samostanima (8) redovnika i opatica, u kojima ima mnogo zlatnih slika, dragim kamenjem obloženih, koje su od velike vrijednosti. Osobito je lijep gradski trg, na kojem stoji lijep zdenac (fontana), obilujući živom, čistom i svježom vodom. Imade još i drugi zdenac sa još više vode na kraju grada kod kopnenih zapadnih vrata. Ovi su zdenci (fontane) umjetnine, a voda im pritječe kroz cijevi od krede 12 milja daleko od grada. Mnogo ima nadalje zgrada visokih i lijepih, te sve ovo čini, da je grad lijep i razkošan, premda je malen. No još više resi grad mnoštvo trgovaca i stranaca, navlastito Turaka, kojima se bogatstvo sastoji od trgovačke robe. Zemlja ne rodi Dubrovčanima baš obilato. Najviše imaju vina; stoga radije trguju, te imade pojedinih ljudi i porodica, kojima vrijedi imetak 100.000 dukata i više. Plove po svima krajevima svijeta, te imadu svega 100 brodova. S toga se misli, da Dubrovnik ima sila novaca. Budući da Dubrovčani moraju svuda trgovati, a uza to žele uzdržati sebe i grad i svoju milu slobodu, paze se lijepo sa svima vladarima, a naročito sa sultanom, kojega zemlje medjaše posvuda naokolo s gradskom obćinom. Plačaju mu (sultanu) redoviti danak, svake godine 13.000 ugarskih dukata. Još su šticeñici (feudatarii) mletačke republike, rimskoga cara i francuskoga kralja.«

Vlada im je republikanska, živu slobodno te nisu nikomu podložni. Biraju si svakoga mjeseca glavara, kojemu je ime knez (rettore), te ga nemalo časte i poštivaju. Osim toga biraju i druge razne činovnike, koji ravnaju gradom i njegovim pripadnicima. U njihovu su (velikom) vijeću plemići, navršivši dobu od dvadeset godina, a ima ih sada 300. Plemićkih porodica nema više od trideset. Prihodi gradski ne dosežu velike svote; glavni dohodak jest od carine na trgovačku robu svake vrste i od soli, koje se godimice izvodi u zatonu stonskom za kojih 30.000 dukata, i koje se veliki dio odpravlja turskim podanicima. U gradu ima do 30.000 žitelja, a u čitavom ostalom kotaru (vanjskom) 25.000 duša. Žitelji gradski uljudjeni su i ugladjeni (sono assai civili et politici) i t. d.«

Prikazujući dalje nutarnje prilike bavit ćemo se poglavito uredbama i životom habburške Hrvatske, a o turskoj Bosni, mletačkoj Dalmaciji i gradu Dubrovniku spominjat ćemo samo ono, što je najpotrebitije, da se znade.

Način vladanja. Bani i banovci. Baški namjestnici. Sabori. Za Habsburgovaca nema više ni traga, da bi koji član kraljevskoga roda zamjenjivao kralja kao herceg (dux) u hrvatskom kraljevstvu. Kraljevi zamjenici jesu sada samo bani, koji imadu naslov regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae banus«. Ti se bani smatraju sve više

podkraljima (prorex), te se u spisateljima 16. stoljeća (narocito u Istvanffyju) redovito tako i zovni. Pače i u jednoj službi joj izpravi kralja Ferdinanda od 9. kolovoza

SIBYLLA TIBURTINA.

Slika simoslikara Julija Klovia.

Tiburtinska Sibilla pred rimskim carem Augustom i skupljenom svjetinom na javnom trgu u Rimu naviješta porod Isusov, i proročkim nadahnućem opojena pokazuje prstom Bogorodicu, koja se je njoj sa sinkom na ruci u oblacima prikazala. Ovom je miniaturom ukraasio Klovio rukopis rimske povjestnice od Pavla Orosija, koji se čuva u knjižnici arsenala u Parizu.

1554. kaže se za bana Nikolu Zrinski-koga: *fungitur magno officio, cum sit banus et tanquam vice rex trium regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae.*

Prvih godina vladanja kralja Ferdinanda I., dok je Slavonija velikim dijelom stajala uz protukralja Ivana Zapolju (1526.—1534.) imalo je hrvatsko kraljevstvo više puta u jedan mali i po tri bana: dva Ferdinandova, a jednoga Zapoljina. Tako protiv Ferdinandovih bana Franje Bačana i druga mu kneza Ivana Karlovića († 9. kolovoza 1531.) stoje Zapoljini bani: najprije knez Krsto Frankopan († 27. rujna 1527.), a za njim zagrebački biskup Šimun Erdedi (1530.—1534.). Od 9. prosinca 1537. dalje redjaju se tekar Ferdinandovi bani bez protubanova; i to najprije Tomo Nadaždi i Petar Keglević god. 1537.—1539. zajedno, a poslije god. 1540. do konca 1542. Petar Keglević sam. Grof Tomo Nadaždi bijaše se naime prema koncu 1539. na banskoj časti zalivalio, na što je kralj 12. siječnja 1540. Petra Keglevića na njegovu molbu imenovao jedinim banom za čitavo hrvatsko kraljevstvo (ut tu solus sine aliquo collega banatus officium pro nunc geras), određivši mu podjedno banderij od 300 lakih konjanika.

Cinilo se je, da će odsad hrvatskomu kraljevstvu stajati na čelu vazda samo jedan ban. Petra Keglevića zamijenio je kao jedini ban knez Nikola Zrinski (27. XII. 1542.—27. XII. 1556., a ovoga opet Petar Erdedi (1556.—1567.). Ali po smrti Erdedovoj imenovao je kralj Maksimilijan opet u jedan mali dva bana, i to zagrebačkoga biskupa Jurja Draškovića (1567.—1577.) i mladoga kneza Franju Frankopana Slunjskoga (1567—1572.); kad je pak Franjo Frankopan Slunjski u prosincu 1572. umro, dobio je Drašković nakon nekog vremena za druga Gašpara Alapića (4. II. 1574. — lipnja 1577.). Oba bana: Drašković i Frankopan, bijahu si dali načiniti zajednički banski pečat* sa svojim grbovima, želeći tako pokazati, da će zajednički vršiti sve političko-upravne i sudbene poslove; jedino banski banderij i ratovanje vodio je knez Franjo Frankopan sam, jer je to biskupu bilo zabranjeno.

God. 1577.—1595. imalo je hrvatsko kraljevstvo opet samo po jednoga jedtog bana; najprije je banovao Krsto Ungnad (instalovan 5. veljače 1578., odstupio na početku 1584.), a njega je zamijenio zet njegov, grof Tomo Erdedi (instalovan 8. IV. 1584.), koji bijaše nakon više odreka konačno 15. svibnja 1595. na saboru u Zagrebu položio svoju bansku čast s više razloga, a naročito stoga, što nije primao redovito plaću za uzdržavanje banske čete ili banderija, i što se je u obće stezala njegova vlast u vojničkim poslovima.

Nakon odstupanja Tome Erdeda imenovao je kralj u srpnju 1595. zagrebačkoga biskupa Gašpara Stankovačkoga i baruna Ivana Draškovića za banske administratore (upravitelje) na godinu dana i pol. Oni će vršiti samo političko-upravne i sudske poslove, a ne će imati ni banderija (banskoga, dotično kraljevskoga), niti će vršiti vojničke vlasti. No već 11. siječnja 1596. biše oba na saboru u Zagrebu instalirani za prave bane, te su položili i bansku prisegu. Dali su si pače načiniti i zajednički banski pečat,** kao nedavno biskup Drašković i Franjo Frankopan Slunjski. Medjutim već 30. lipnja iste godine umro je biskup Gašpar Stankovački, a na to ostao je opet kao jedini ban barun Ivan Drašković sve do 3. kolovoza 1607., kad se je na saboru u Krapini konačno odrekao svoje časti, jer nije mogao podnijeti, kako se je krnjila banska vlast u svakom pogledu. Šada je hrvatsko kraljevstvo ostalo preko godine dana bez bana, dok nije novi kralj Matija nakon krunisanja svoga imenovao u prosincu 1608. banom grofa Tomu Erdeda, koji je već jednom častno vršio ovu čast.

Banska je vlast gubila od god. 1578. poglavito zato, što je kralj Rudolf one godine povjerio vrhovnu upravu hrvatske i slavonske krajine svome stricu, nadvojvodi Karlu, vladaru nutarnjo-austrijskih zemalja. Od toga su časa i sam Karlo i njegovi nasljednici (Ernest, Maksimilijan, Ferdinand) ne samo vršili vrhovnu vojničku vlast na krajinama,

* Klaić, Vjesnik hrv. arh. društva X. 47—49.

** Laszovski, Vjestnik kr. zem. arhiva I. 61.

nego su i o tom radili, da rečene krajine, a snjima i ostalu Hrvatsku i Slavoniju što uže pridruže nasljednim pokrajinama austrijskim (Štajerskoj, Kranjskoj i Koruškoj). Hrvatski staleži nasuprot tražili su već od god. 1606. najodlučnije, da se banu povрати stara punovlast, da naine od Drave pa do Jadranskoga mora stoji na čelu i kraljevstvu i krajinama (et banatus pristina auctoritas restituatur, nempe ut a Dravo usque ad mare Adriaticum regno et confiniis praesit).

Dok su bansku čast obavljali redovito velikaši (grofovi, baruni) i prelati (biskupi), službu su banovca ili podbana (vicebana) bez iznimke vršili članovi nižega plemstva. Tako se je običajem stvorilo pravilo, da vicebanom ne smije da bude ni koji velikaš, već jedino mali plemić, koji je prema tomu i reprezentant svoga staleža. Dok je bane imenovao kralj, banovce namještali su bani, i to tako, da je svaki novi ban pred prvim saborom, koji bi se za njegova banovanja sastao, proglasio po svojoj volji banovca, ili imenovavši novo lice ili potvrdivši dotadanjega banovca.

Prvih dvanaest godina vladanja Ferdinandova bila su redovno uz dva bana također i po dva banovca. Tako se god. 1527.—1531. spominju vicebani Emerik Bradač (de Ladomercz) i Ivan Svetački (de Zempche), a god. 1538. i 1539. vicebani Pavao Ratkaj (de Rathka) i Andrija od Trnovca (de Tharnocz). God. 1540. spominje se samo jedan viceban, po imenu Mihajlo Svetački (de Zempche), i od toga časa, čini se, ostaje vazda po jedan banovac. Od god. 1544. redjaju se banovci ili vicebani ovako: Gašpar Gušić (Gwzych) od Turnja (1544.—1556.), Mihajlo Kerečenji de Kanyafewlde (1557.—1558.), Ambroz Gregorijanec (1559.—1565.), Ivan Forčić od Butine vasi (1565.—1572.), Vladislav Bukovački od Bukovice (1573.—1576.), Stjepan Gregorijanec (1578.—1581.), Gašpar Drnškovečki (de Druskowez, 1581.), Ivan od Zaboka (1584.), Ladislav Imprić od Jamnice (1586.), Stjepan Berislavić od Male Mlake (1596.), Gašpar Petričević od Miketinca (1596.—1598.), Juraj Keglević (1598.—1599.), i napokon Krsto Mrnjavčić od Brezovice, koji je tu čast obavljao od god. 1599. sve do svoje smrti god. 1626.

Banovci ili vicebani vršili su još prijašnjih stoljeća uz svoju vicebansku čast također službu župana u kojoj slavonskoj županiji, i to buđi u križevačkoj, buđi u zagrebačkoj. Počevši od Forčića vicebani su bili podjedno (veliki) župani i zagrebačke i križevačke županije, tako te se već Forčić u jednoj hrvatskoj ispravi od god. 1572. zove »Knez Ivan Forčić od Butine vasi, hrvatskoga i slovinskoga orsaga viceban, i križevačke i zagrebske gradskih međ špan«. Kad su nadalje 24. ožujka 1607. grofovi Erdedi postali nasljedni župani varaždinske županije, onda je redovito jedan član te porodice vršio veliko-župansku čast u toj županiji, dok je viceban vršio tu čast u zagrebačkoj i križevačkoj županiji.

Za vladanja prvih Habsburgovaca zavedena bi u hrvatskom kraljevstvu također čast banskoga namjestnika (locumtenens banalis, excelsi banalis officii locumtenens regius). Prvi banski namjestnik bio je kuinski biskup Andrija Tuškanić, kojega bijaše kralj Ferdinand I. po smrti bana Ivana Karlovića imenovao 27. kolovoza 1531. banskim namjestnikom za ono vrijeme, dok za bansku čast nadje zgodnoga muža. Kralj označuje u pismu na hrvatske staleže zadaću banskoga namjestnika ovako: »ut interea, quam successor (bani) eligatur, ea munia vicesque obeat et agat, que banus ipse, si iam nominatus et presens esset, vel nosmet adessemus, agere possemus, atque omnia ea agat et faciat, que ad commodum nostrum regnique conservacionem, ac vestram utilitatem et defensionem necessaria et opportuna videbuntur, auctoritate nostra regia sibi in hac parte et ad tantum, ut premissum est, tempus attributa et concessa«.

Vlast banskoga namjestnika bila je po tome ista kao i banska, tek je bila privremena, jer je imala trajati samo dotle, dok kralj imenuje novoga bana. Banske je namjest-

nike odredjivao i imenovao sam kralj. God. 1581. pokušao je tadašnji ban Krsto Ungnad, boraveći dulje u Beču, da po svojim nancijama skloni hrvatski sabor, neka povjeri njegovu zamjenku u vojničkim stvarima (in militia domini bani locumtenentem), mladomu grofu Petru Erdedu, da se sporazumno s tadašnjim banovcem Gašparom od Druškoveca brine za obranu krajine. Ali staleži nijesu prihvatili banova zahtjeva. Oni ne će da imenuju banskoga namjestnika, jer se to protivi starim slobostinama i konstituciji (quod nullum locumtenentem contra veteranas libertates et constitutionem regni habere vellent). Oni imaju, ako je ban odsutan, svoga banovca u kraljevstvu, i taj go.podin banovac mora, kako je službu preuzeo, po običaju svojih predstavnika braniti krajine kraljevstva s ban kim četama i s pučkim ustankom. Tako je hrvatski sabor ovaj put zapriječio, da bi se mogao namjestiti banski namjestnik i onda, kad kraljevstvo imade bana, ali je zabavljen kojim poslom izvan zemlje. Hrvatski su se staleži i poslije mnogo otimali tome, da bi odsutnoga bana zamjenjivao drugi nego banovac ili viceban. Ali napokon prevladalo je ipak nastojanje, da se službujućem banu, ako je za kojim poslom morao boraviti izvan kraljevstva, imenuje koji velikaš za zamjenika ili namjestnika u zemlji za njegova izbivanja u tuđini. Tako je onom prigodom, kad je u travnju 1626. tadašnji ban knez Juraj Zrinski pošao ratovati u Ugarsku, Češku i Sasku, kralj Ferdinand II. dne 20. svibnja 1626. posebnim pismom odredio, da za čitavo vrijeme banova izbivanja budu zamjenici (substituti) njegovi grof Sigismund Erdedi i protonotar Stjepan Patačić od Zajezde.

Poslije boja na Muhačkom polju razvija se sve više djelovanje sabora. Nema dođuše više hrvatskih i slavonskih sabora, kojima bi kralj ili herceg predsjedao, kao za prošlih stoljeća; no zato su se sabori češće sastajali, a predsjedali su im bani ili njihovi zamjenici. Saborski su se zaključci ili artikuli bilježili u zapismike ili protokole. Saborski protokoli od god. 1526.- 1556. pretežno su izgubljeni ili koje gdje razasuti; zapisi od god. 1557. upisani su u zasebne knjige (12 knjiga do god. 1831.), te se čuvaju u kr. zemaljskom arhivu u Zagrebu. Baš po tim protokolima kao i po drugim saborskim spisima (aktima) može se sastaviti prilično jasna slika saborâ počevši od druge polovice XVI. stoljeća pa do najnovijih vremena.

Prvih deset godina (1526.—1536.) vladanja kralja Ferdinanda I., dok je u Slavoniji jaka stranka protokralja Ivana Zapolje, sastaju se često staleži hrvatski posebice, a slavonski opet zasebno. Hrvatski sabori vijećaju u Cetinu (1527.), Perni (1530.), Steničnjaku (1530.), Kladušama (1532.) Topuskom (1530., 1533., 1535.), Ripču (1534.), pače iznimice u Turvovom polju (1530.) i jednom u Zagrebu; staleži opet slavonski vijećaju poglavito u Dubravi (1527.), Križevcima, Varaždinu i Zagrebu. Tek iznimice sastaju se staleži tako hrvatski kao i slavonski na zajednički sabor. Takav je zajednički sabor (conventus regnicolarum regnorum Croatiae et Slavoniae) bio u lipnju 1533. u Zagrebu pod predsjedanjem Petra Keglevića, kojega bijaše kralj netom imenovao svojim komisarom za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, da ih brani, te u njima vrši pravdu i pobira kraljevske prihode.

Poslije god. 1536. sastao se je samo još jednom posebice hrvatski sabor, i to u srpnju 1558. u Steničnjaku, da vijeća o obrani hrvatskih krajeva na jugu Kupe (responsiones et articuli dominorum statuum et ordinum regni Croatiae in congregatione eorum generalium de mandato domini bani decima septima iulii in Zthenychnyak constitutorum celebrata, ad articula et propositiones eiusdem domini bani etc. facte); inače vijećaju i zaključuju slavonski kao i hrvatski staleži vazda zajedno. Tako javlja kralj Ferdinand I. već 19. prosinca 1537. omnibus et singulis prelatibus, baronibus, egregiis, nobilibus, pru-

* Gledaj najnovije izdanje jugoslavenske akademije u Zagrebu: Šišić Ferdo, Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I—V. Zagrabiae 1912.—1918. Ovi svezci obuhvaćaju protokole i akta hrvatskih i slavonskih sabora za god. 1526.—1628.

dentibus et circumspectis, ac toti universitati regnicolarum regni nostri Croatiae et Slavoniae in generali diaeta Crisii congregatis», da šalje za svoje komisare na taj njihov sabor baruna Nikolu Jurišića i grofa Franju Bačana. Zaključci napokon ili artikuli, stvoreni od hrvatskih i slavonskih staleža na tim saborima, imaju od god. 1557. redovito ovaj naslov: »Articuli statuum et ordinum regnorum Croatiae et Slavoniae in congregatione eorum generali.... celebrata editi....«, čime se izriječkom ističe, da su pri njihovom stvaranju sudjelovali staleži obiju kraljevina.

Slika hrvatsko-slavonskih sabora ili kraljevstva hrvatskoga u drugoj polovici XVI. stoljeća i prvih godina XVII. jest po prilici ovakova.

Sabor se sastaje pretežito u Zagrebu (u kraljevskoj varoši na brdu Gradcu ili u biskupskim dvorima), onda više puta u Varaždinu (budi u gradu grofova Erdeda budi u kraljevskoj varoši), a iznimice u gradu ili trgovištu Krapini ili čak u Svetom Križu Zadržetju. Sabor se okuplja kroz godinu dva do tri puta, a traje redovito dan ili dva, iznimice i po više dana. Redovito sazivaju se hrvatsko-slavonski staleži na sabor u oči sastanka ugarskoga sabora i nakon svršetka njegova, nadalje prigodom imenovanja novoga bana (instalacioni sabori), napokon kad prijeti pogibao od vanjskih neprijatelja (Turaka i ugarskih buntovnika), da se proglašiš obći ustanak i čine odredbe za obranu kraljevstva. Zbiva se i to, da se sabor saziva, da vijeća i odlučuje o zasebnim kraljevskim predlozima (propozicijama), koje se tiču vjerskih pitanja, poreznih reformama i drugim upravno-sudskih i vojničkih posala (naročito glede obrane krajina).

Tokom godina pokrenulo se pitanje, koga zapravo zapada sazivati sabor hrvatskoga kraljevstva: da li samoga kralja ili pak bana? God. 1537. uriče i raspisuje (indiximus et conscripsimus) sabor sam kralj Ferdinand; god. 1549. povjerava (commisimus) isti kralj banu Nikoli Zrinskomu, da mora sabor raspisati i održavati (ut.... generalis congregationem indicere et celebrare debeat); godine 1556. proglašuje Ferdinand sabor po svome sinu Maksimilijanu (generalis diaeta et conventus a rege Ferdinando per filium Maximilianum indicitur). Budući da su u isto vrijeme više puta bani i bez naloga kraljeva ili predhodne privole njegove sazivali hrvatsko-slavonske sabore, to je kralj Maksimilijan odredio, da saziv sabora hrvatsko-slavonskoga pripada jedino kralju baš tako kao i u Ugarskoj. Ali tome oduprli su se hrvatski staleži i redovi, iznoseći, da se tim gazi staro pravo njihovo, a suviše da je i teško provesti, jer kralj nikad ne zalazi u hrvatsko kraljevstvo, dok u Ugarskoj ipak dosta boravi. Napokon je hrvatsko-slavonski sabor u toj stvari 26. rujna 1567. stvorio zaključak da bi kralj poput predjašnjih kraljeva dopustio banima i dalje slobodno zakazati i proglašivati sabore, ali da nijedan zaključak saborski ne bi vrijedio, ako ga ne bi njegovo veličanstvo milostivo potvrdilo. Kralj je taj saborski artikul prihvatio, pače ga zajedno s drugim člancima toga sabora svečano i potvrdio (sankecionirao), ali s tim dodatkom da bani moraju vazda prije saziva sabora o svojoj namjeri kralja obavijestiti, te mu zajedno prikazati one stvari, radi kojih smjeraju staleže sazvati, te s njima raspravljati. Kraljem sankecionirani članak zajedno s dodatkom glasi od riječi do riječi: »Intellexerunt praeterea status et ordines praescripti, fideles subditi suae caesareae maiestatis, indictionem et publicationem diaetae seu conventus horum regnorum instar regni Hungariae sibi reservasse. Cum autem statibus et ordinibus suae sacrae caesareae maiestatis fidelibus libertati apertissime id derogare videtur, neque horum regnorum conditio cum Hungaria conferenda sit, maxime cum maiestas sua in Hungaria frequentius personaliter existat, huc vero reges Hungariae aut nunquam aut admodum raro venire soleant, sed omnia per medium banorum et officialium suorum peragere soleant et dignentur, idcirco supplicant humillime, maiestas sua caesarea ingruente summa necessitate regnorum istorum huiusmodi conventum dominis banis instar aliorum banorum tempore divorum re-

gum Hungariae, praedecessorum suae maiestatis caesareae libere indicari et pronunciarum facere elementer admittat, hoc sibi elementer persvadendo, quod neque ipsi, neque regnum praescriptum aliud pro rato sint habituri, nisi quod per suam sacram maiestatem elementer fuerit confirmatum, quemadmodum sacra eius maiestas caesarea ipsos banos in veteri consuetudine indicendo regnicolis illorum regnorum suorum dietae elementer conservare velle sese benigne obtulit, dummodo semper a banis ipsis hac de re prius admoneatur et quarumnam rerum tractandarum causa generalis ipsa dieta indicenda sit, edoceatur». Prema tome dakle moraju bani vazda prije saziva sabora kralja o tom obavijestiti, te u njega izraditi kao neku predsaekciju za one predmete, koje će pred staleže iznijeti, da ih pretresu i o njima odluku stvore. Stvorene pak zaključke (artikule) moraju kralju na potvrdu poslati, te samo potvrđeni članci vrijede kao obvezatni zakoni za čitavo kraljevstvo. Medjutim imade i poslije takovih sabora, koje su bani sazivali po izričitom nalogu kraljevu, pa tako se u saborskim zapisnicima izmjenjuju formule, da se je sabor sastao budi »ex (speciali) mandato caesareae et regiae maiestatis ex edicto dominorum banorum«, budi opet »ex edicto banorum ex elementi concessione sacratissimae caesareae et regiae maiestatis«. Kad nema bana, saziva sabor podban ili veliki župani, pa tako čitamo u jednom saborskom protokolu: od god. 1595., da se je sabor sastao »ex edicto dominorum comitum comitatuum huius regni«. Saziv sabora proglašivao se je pismeno bar četrnaest dana prije dana, kad se je morao sastati. Tako je ban Krsto Ungnad pozivnicama izdanim 6. prosinca 1578. u Gornjoj Stubici proglasio sastanak sabora u Varaždin za Tominje (21. prosinca) iste godine.

Treba ogledati, kako je sabor kraljevina Hrvatske i Slavonije bio u to doba sastavljen, naime koga je zapadalo pravo, a i dužnost, da na nj dolazi. Staleži i redovi (status et ordines) u saboru zovu i pišu se takodjer »domini et nobiles caeterique status et ordines regnorum Croatiae et Slavoniae«, po čemu sudimo, da je osim gospode i plemića bilo takodjer članova drugih nekih staleža, koji se nijesu pribrajali ni velikoj gospodi, ni plemstvu. Medju te ostale redove i staleže spadali su nedvojbeno poklisari četiriju kraljevskih slobodnih gradova Zagreba, Varaždina, Križevaca i Koprivnice (od svakoga po dva), a možda i Senja; a zatim i zastupnici kaptola zagrebačkoga (po dva kanonika), moguće takodjer začasamskoga i senjskoga kaptola. Da li su u to vrijeme dolazili na sabor još poglavari crkvenih redova (naročito Pavlina i Franjevaca), ne može se ustanoviti. Od prelata dolazili su na sabor biskupi zagrebački, kninski i senjski; od svjetovne gospode (baruna i magnata) svi urođeni i dorasli članovi grofovskih i barunskih porodica. Pozivale su se i udovice velikaša, jamačno da zastupaju svoje nedorasle sinove. Od nižega plemstva dolazili su na sabor podban ili banovac, veliki župani i podžupani, protonotar i viceprotonotar i napokon od svake županije (zagrebačke, križevačke i varaždinske) po dva od županijskoga plemstva izabrana zastupnika ili nuncija. Veliki broj nižega plemstva nije tako dolazio na sabore. Prema tome nije broj saborskih članova bio točno odredjen, naročito što se tiče baruna i magnata. Po jednom popisu stanova iz god. 1588. bilo je za članove sabora, koji se je obdržavao 21. veljače u kraljevskoj varoši Varaždinu, priredjeno kod građana u svemu 27 stanova (hospitium). Budući da je u pojedinim stanovima bilo smješteno i po dva ili tri, a možda i više gosti, to se na taj sabor skupilo najmanje 35 do 40 članova. No bit će, da je na pojedinim saborima bilo i preko 50 članova.

Vrlo rano stali su se baruni i magnati otimati dužnosti, da sami glavom dolaze na sabor, već su onamo šiljali svoje službenike kao svoje nuncije s pomoćima i instrukcijama. Već na saboru 4. siječnja 1570. očitovali su nunciji gospodje Barbare Alapić, Mihaelja Sekelja i Krste Bačana, da bez znanja svojih gospodara (sine scitu dominorum suorum) ne mogu privoliti na plaćanje neke daće od njihovih posjeda. Jednako izjavili su

na saboru 1. listopada 1577. u Zagrebu nunciji udovice grofa Petra Erdeda i njezinih sinova (po imenu »egregii Johannes Swberay et Michael Swgnethych) na neku tužbu vicebana Bukovačkoga, da o toj stvari nemaju nikakve upute (superinde nullam habere informationem). Baš radi toga zapinjali su često saborski poslovi, te su se hrvatski staleži 20. prosinca 1579. tužili, što stanoviti velikaši i ugledniji plemići ne dolaze na sabore osobno, već ili posve izbivaju ili šalju svoje nuncije s ograničenim punomoćima, pa se onda ne će pokoravati saborskim zaključcima. Sabor pak od 20. rujna 1584. odredio je, da se protiv velikaša i plemića, koji ne dolaze na vijećanje, pa se onda krute zaključcima pokoriti, imade prema dekretu kralja Vladislava II. postupati i strogo ih kazniti. Napokon je sabor od 21. veljače 1588. zaključio, da jedan nuncij ili zastupnik smije na saboru zamjenjivati samo jednoga gospodara (principala), a ni pošto više njih, kako se je dosad dogadjalo.

Članovi sabora bili su nepovrjedivi, te su se slobodno kretali. Oni su uživali »salvus conductus«, kao i članovi ugarskoga sabora; tko bi »salvus conductus« pogazio, smatrao se je krivcem nevjere. Čini se, da se je za vrijeme sabora osobito pazilo, da u kraljevstvu vlada općeniti mir, pače da ni sudovi nijesu vršili svoje poslove (iuristitium). Značajno je, kako je viceban Bukovački na saboru u Zagrebu 1. listopada 1577. tužio udovu grofa Petra Erdeda, po imenu Barbaru Alapićevu (i njezine sinove), što su njezini ljudi i podanici prošle noći izlemali i izranili njegove ljude i kmetove (quod sub praesenti quoque salvo conductu congregationis regni in proxime praeterita nocte praeciati homines et subditi... dominorum Erdedoy homines et colonos... domini vicebani ac dominae consortis suae.. vulneribus et verberibus... affecissent)

Ne zna se točno, kako se je u saboru vijećalo i glasovalo. Mnogo se puta spominje, da se neki zaključak stvorio jednodušno (unanimi voto), ali ima i slučajeva, da su pojedini članovi protiv zaključaka većine ulagali prosvjede. Stoga je dolazilo koji put i do žestokih sukoba, naročito između gospode i odličnijih plemića s jedne strane, a nižega plemstva i varoških nuncija s druge. Tako su na jednom saboru u Varaždinu god. 1579. planule tako žestoke borbe i opreke, da se je sabor morao raspustiti (et ex huiusmodi dissensione congregatio ipsa dissolvi debuit). Djelokrug sabora bio je obsežan: rasprav-

ANTUN DALMATIN.

prevodilac protestantskih knjiga na hrvatski jezik.

ljalo se je i odlučivalo o svemu, što je spadalo u javni život kraljevstva. Vijećalo se o predlozima (propositiones) kraljevim, izne-nim po njegovim poklisarima ili oratorima, onda o predlozima banovim, napokon o željama, zahtjevima i tegobama staleža i redova, koje su iznosili budi pojedinci budi svi zajedno. Na saborima predstavljali i uvadili su kraljevski povjerenici novo imenovane bane, koji su opet nakon položene prisega proglašivali banovce ili vicebane; na saborima birali su staleži protonotara i viceprotonotara, onda kapitana kraljevstva i druge zemaljske činovnike (kao i podžupane i plemićke sudce županija zagrebačke i križevačke); napokon birali su staleži također poslanike ili nuncije (dva ili tri) za ugarski sabor, te su im davali i pismeni napatuk ili instrukciju, kako da zastupaju kraljevstvo na ugarskom saboru. Staleži na saboru raspisivali su nadalje daće i poreze, odredjivali sve potrebno za obranu kraljevstva, onda su rješavali razne upravne poslove, a napokon su i sudili prućim se strankama o tužbama, koje bi ove pred njih iznijele. Sabor je podjedno ustanovljivao rokove za obdržavanje banskoga ili oktavalnoga suda, pa je također birao članove ili prijednike (assessores) toga suda.

Sve zaključke ili artikule, koje je sabor stvorio, bilježio je protonotar ili viceprotonotar kraljevstva u saborski zapisnik ili protokol. Najstariji takav saborski zapisnik s artikulima sačuvan je od 19. travnja 1528. s napisom: »Articuli et conclusiones per dominos regnicolas regni Slavoniae in congregatione eorundem generali, Crisii in dominica Quasimodo in anno domini 1528. celebrata acti et editi sequuntur in hunc modum«. Vrlo rano stali su staleži budi sve članke saborske budi zamašnije šiljati kralju na potvrdu ili sankciju. Ovaki kraljem potvrđeni članci vrijedili su kao zakoni (statutum, lex) kraljevstva. Kad sabor ne bi šiljao svojih zaključaka kralju na sankciju, onda bi se saborski protokol sa člancima potvrdio pečatom kraljevstva i zaključnom formulom, koja je to kazivala. Takove su formule bile: »Quae praemissa et quaevis praemissorum singula, per status et ordines regni firmiter et inviolabiliter observanda, status et ordines ipsi sigillo ipsorum publico communiri voluerunt«, ili opet: »In quorum omnium praemissorum robur et firmitatem perpetuam praesentes articulos ipsorum modo, quo supra, unanimi voto statutos, sigillo ipsorum authentico obsignari et communiri fecerunt«.

Glede oblika kraljevske sankcije treba razlikovati dvije periode. U prvoj periodi (1527.—1567.) podnose staleži u adresi svoje članke, a kralj u odgovoru (responsum) te članke ili prihvaća ili odklanja, ili opet na njih svoje primjetbe stavlja. U drugoj periodi (1567.—1608.) imade sankcija članaka hrvatskih sabora posve oblik sankcije artikula ugarskih sabora, te sastoji od tri dijela: 1. od uvođa, u kojem kralj obznanjuje, da je primio artikule hrvatsko-slavonskoga sabora s molbom, da sve te artikule prihvati i potvrdi; 2. od doslovnoga teksta svih artikula; i 3. od zaključka zajedno sa sankcijom. Na taj reći bi, svečani način potvrdili su: kralj Maksimilijan artikule sabora hrvatsko-slavonskih od 21. rujna 1567. i 8. svibnja 1569., a kralj Rudolf artikule saborske od 5. veljače 1578. i 5. srpnja 1604. Treba istaknuti, da staleži nijesu uvijek tražili kraljevsku potvrdu za sve artikule nekoga sabora, nego tek za one, koje su smatrali osobito zamašnima, i koji su imali vrijediti kao stalni zakoni. Tako su od kralja Rudolfa tražili i dobili sankciju poglavito onih artikula sabora od 5. srpnja 1604., koji se tiču vjere katoličke i izгона protestantskih propovjednika iz kraljevstva, kao i toga, da doseljeni Vlasi plaćaju crkvi zagrebačkoj desetinu, te da se pokoravaju svojoj zemaljskoj gospodi.

Premda su hrvatsko-slavonski sabori imali za prva tri Habsburgovca tako prostran djelokrug, da se je u njima ogledao sav javni život kraljevstva, ipak su tako slavonski, kao i hrvatski staleži u to doba redovito dolazili i na ugarske sabore. Oni su dolaženje na ugarske sabore smatrali ne samo za svoje pravo i dužnost, nego i za svoju dobit, jer su držali, da se privilegija i prava ugarskih staleža samo po sebi tiču i njih. Zato su artikule ugarskih sabora (dotično kraljevske dekrete

s potvrdom onih artikula) vazda proglašivali u svome saboru (*salvis iuribus nostris*). Suvviše su hrvatski staleži, pritisnuti od nadvojvoda i upravitelja nutarnjo-austrijskih zemalja, kao i od krajiških generala, tražili zaštite i pomoć u svojih ugarskih drugova, naročito da održe bansku vlast u punom obsegu i svoj teritorij. Oni su pred ugarske staleže iznosili svoje jade i tegobe, pa tako je ugarski sabor mnogo puta vijećao i odlučivao o poslovima hrvatskoga kraljevstva, koji po pravu nijesu na nj ni spadali.

Na ugarski sabor dolazili su redovito svi oni hrvatski staleži i redovi, kojima je pripadalo to pravo za hrvatsko-slavonski sabor. No povrh ovih birao je hrvat-ko-slavonski sabor za svaki raspisani sabor ugarski dva do tri poslanika ili nuncija, kojima je bilo zastupati čitavo kraljevstvo kao takevo. To su bili nunciji regni. Dok su ostali saborski članovi iz Hrvatske i Slavonije mogli govoriti i glasovati prema svojim ličnim ili staležkim potrebama, nunciji kraljevstva morali su raditi prema primljenoj uputi ili instrukciji, koju im je hrvatsko-slavonski sabor pismeno dao, te su nakon svršenja sabora ugarskoga morali u hrvatsko-slavonskem saboru polagati račun o svome djelovanju. Oni su za svoj trošak i trud primili od svoga sabora i plaću, po prilici 200 do 1000 ugarskih forinti. Kao zastupnicima kraljevstva išlo ih je prvo mjesto u ugarskom saboru. Kad su god. 1600. nakon dugoga vremena opet imali doći na ugarski sabor nunciji Erdelja, izrijeком je sabor u Varaždinu 1. veljače u instrukciji zapovjedio svojim nuncijima, da Erdeljcima nipošto ne ustupe prvoga mjesta ni glasa, jer to pristoji kraljevstvu hrvatskomu (*similiter etiam si Transsylvaniae nuntii in eadem dieta in medio regnicolarum comparuerint, cum primum locum et vocem regnum istud semper in regni Hungariae publico conventu habuit, minime locum aut vocem Transsylvanis cedant*). Jednako upućuje hrvatsko-slavonski sabor od 25. lipnja 1607. svoje izabrane nuncije (Krstu Mrujavčića i Ivana Kloničića) za ugarski sabor u Požumu, da moraju ondje održati svoje starinom nobičajeno prvo mjesto, te ga ne smiju nikomu ustupiti (*primum locum more antiquitus consveto nulli cedendo observabunt*).

Sačuvao se popis staleža i redova, koje je god. 1583. tadanji ugarski kancelar pozvao na sabor ugarski. Po ovom popisu poslao je on pozive na ove staleže i redove u Hrvatskoj i Slavoniji:

»Ad comitatus: (uz 35 ugarskih županija) još ove slavonske: Varasdiensem, Zagrabiensem, Crisiensem (dakle tri). Onda još posebice na staleže kraljevina Hrvatske i Slavonije (*ad status regnorum Croatiae et Slavoniae*).

Ad praelatos: Zagrabiensem, electum Timiensem, electum Segniensem (onda još ugarskih osam).

Ad barones: Christophorum Ungnad (tada hrvatski ban), comitem Georgium de Zrinio,

Ad magnificos (magnates): comitem Nicolaum de Zrinio, Stephanum et Gasparem Peteö, Gasparem Drascovith, Stephanum de Gregoriancz, Petrum Rathkay, Matthaenum Keglewyt, Franciscum Blagay, Gasparem Tersachky (Frankopan Tržački), Gabrielem et Stephanum Tahy, Gasparem et Nicolaum Alapy, Stephanum et Petrum Castellanfvy, Michaellem Zekel, comites Petrum et Thomam Erdödy (u svem osamnaest).

Ad viduas dominorum: viduam Petri Erdeody, uxorem Simonis Keglewyt.

Ad capitula: Zagrabiense (još sedam ugarskih).

Ad prothonotarios: Magistrum Emericum Pethe Slavoniae et locumtenentis.

Ad civitates: Zagrabiam, Varasdinum, Crisium, Capronczam (in Slavonia).

Još brojnije bili su na okupu hrvatsko-slavonski staleži na ugarskom saboru god. 1604. Tad su bili pozvani: zagrebački biskup Šimun Bartulić s biskupima knižkim, srijemskim i bosanskim, od državnih baruna ban Ivan Drašković, meštar kraljevskih tovarnika grof Tomo Erdedi i propalatin Nikola Istlvanfvy, koji je u Hrvatskoj stalno prebivao. Od velikaša ili magnata spominju se grof Petar Erdedi, knezovi Juraj, Nikola i Vuk Frankopani Tržački, Franjo Držanić (Dersfvy), knez Ivan Zrinski, barun Petar Drašković, Ivan i Juraj Keglević, Franjo i Stjepan Pethew, Benedikt Turoci od Ludbrega

Ivan i Juraj Ratkaj od Velikoga Tabora. Napokon bili su nunciji hrvatsko-slavonskoga sabora (prepošt zagrebačkoga kaptola Franjo Ergeljski i zagrebački podžupan Franjo od Medošovca), nunciji kaptola zagrebačkoga, nunciji triju županija (zagrebačke, varaždinske i križevačke) i četiriju kraljevskih slobodnih varoši (Zagreba, Varaždina, Križevca i Koprivnice), Svega dakle 39 do 40 lica.

Djelokrug ugarskoga sabora bio je širi od hrvatsko-slavonskoga poglavito po tome, što se je na ugarskim saborima obavljalo krunjenje kralja i kraljice zajedničkom krunom sv. Stjepana. Ti su krunidbeni sabori bili osobito svečani, te su takim prigodama i hrvatski velikaši vršili razne službe pri svečanostima. Tako je bilo za krunisanja kralja Maksimilijana 8. rujna 1563., kad se je osobito iztaknuo knez Nikola Zrinski Sigetski; jednako se je prigodom krunisanja kralja Rudolfa 25. rujna 1572. odlikovao sin njegov knez Juraj Zrinski svojom novom ratnom opremom. Ugarski su sabori takodjer dozvoljavali kralju ratnu daću (dica regia, subsidium), ali ta se je daća u hrvatskom kraljevstvu mogla samo onda pobirati, kad ju je poslije toga hrvatsko-slavonski sabor posebice prihvatilo i po zemlji razglasio, te svoje pouzdanike pri popisivanju i utjeravanju rečene daće imenovao.

Upravne oblasti i oblastnici. Ban je kao podkralj i vrhovni upravitelj hrvatskoga kraljevstva imao naslov: ban kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije« (regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae banus). No od prave Dalmacije nije držao baš ništa, jer je čitava bila u vlasti Mletaka, a od Hrvatske i Slavonije odkidali su mu tijekom XVI. stoljeća Turci i krajiški generali sve više, tako te je napokon upravljao tek »ostatcima ostataka« (reliquiae reliquiarum) Hrvatske i Slavonije.

Kako je sredovječna Dalmacija bila sva u mletačkoj vlasti, stalo se je u habsburžkoj Hrvatskoj prenositi ime Dalmacija na primorje od Trsata do Karlobaga. Ta nova Dalmacija obuhvatala je knežiju Vinodol, pa onda Senj i senjsku kapitaniju. U jednoj povelji kralja Rudolfa od 20. kolovoza 1577. kaže se izriječno, da su vinodolski gradovi (castra) netom preminuloga kneza Stjepana Frankopana Ozaljskoga, po imenu Bakar, Novi i Ledence, »omnino in regno nostro Dalmatiae existentia et habita«. U članku 32. ugarskoga sabora od god. 1596. kaže se nadalje za knezove Zrinske: »se habere in Dalmatia circa littora maris Adriatici certas arcas, ut Grobnjck, Bakar et Hrelin«. God. 1608. opet ugarski sabor člankom dvanaestim traži od kralja: »insuper Segnia m quoque civitatem in Dalmatia existentem maiestas sua regia a corona regni minime avelli patiatur«.

Dok se je primorje hrvatsko stalo nazivati Dalmacijom, proširilo se ime Hrvatske na onaj dio Zagrebačke županije, koji se je prostirao na jugu rijeke Kupe. Prema jednoj izpravi od god. 1544. pripadaju hrvatskomu dijelu zagrebačke županije gradovi: Ozalj, Ribnik, Dubovac, Novi grad na Dobri, Zvečaj, Skrad, Lipa i kašteo Mlaka ili Despotovica na zapadu, a Zrinj, Gvozdanski, Pedalj, Krupa, Mutnica, Jamnica, Lješnica, Novi, Kostajnica, Komogojna i Prekoverški na iztoku. Hrvatskoj pripadaju još neki dijelovi stare knežije Modruške (Modruše, Vitunj, Ogulin, Plasi, Jesenica, Ključ, Peć, Janjač i Lukovdol), koji se u rečenoj izpravi od god. 1544. pribrajaju županiji Trinskoj (Kninskoj), kao da se je time htjelo sačuvati nspomenu na ovu slavnu županiju, koja je od god. 1522. bila posve u turskoj vlasti; Hrvatskoj nadalje ostali su izprva neke neznatne česti knežija Gataanske (Gačke) i Drežničke, no i te su poslije spale budi pod krajimu, budi pod Turke.

Dok se je tako sva zemlja izmedju Kupe i Gvozda (i preko njega) prozvala Hrvatskom, ostalo je ime Slavonije ograničeno tek na zapadne strane one oblasti, koja se prostire Dravi na jugu sve do Save i preko nje do Kupe. U jednu riječ: medja izmedju Hrvatske i Slavonije bijaše se pomakla konačno od gore Gvozda na sjever do Kupe.

Sve do boja na Mulačkom polju vršio je ban vrhovnu upravu u čitavom kraljev-

stvu od Drave do Jadranskoga mora.* Njemu kao podkralju bile su podvrgnute i obje kapitanije: Senjska i Bihaćka, osnovane za obranu od vanjskih neprijatelja. Ali za Habsburgovaca počelo se je najprije obje te kapitanije, a onda i druge kapitanije, koje su se na granici ili krajinu prema Turskoj osnivale, podvrgavati vrhovnim kapitanima carske vojske, koju su dizale i uzdržavale austrijske nasljedne pokrajine, te koja je pomagala pri obrani hrvatskoga kraljevstva od turske sile. Ti su vrhovni kapitani carske vojske (*supremus capitaneus ad confinia Croatiae Slavoniaeque*, ili *gentium provinciarum haereditarium in regno Slavoniae supremus capitaneus*) izprva vršili samo vrhovnu vojničku vlast na krajinama: ali su tijekom godina sve više preotimali vlast i u upravnim, pače i u sudskim stvarima, tako te je teritorij krajiških kapitanija napokon u svim poslovima bio odkinut od bana. To je naročito vrijedilo od onoga časa, kad je car i kralj Rudolf pismom, izdanim u Beču 25. veljače 1578., konačno povjerio vrhovnu upravu hrvatsko-slavonske krajine od Drave do Jadranskoga mora svome stricu nadvojvodi Karlu u štajerskom Gradcu, pa tom prigodom i bana u vojničkim poslovima podredio njegovoj vrhovnoj vlasti. Sabor je ugarski od iste godine doduše člankom 15. ustanovio, neka nadvojvoda Karlo kao vrhovna glava krajine »podržaje s banom Hrvatske i Slavonije takav sporazumak, da ne uzsljedi što nepodobno ili protivno slobodi kraljevstva« (*et serenissimus archidux Carolus eam cum bano Croatiae et Slavoniae intelligentiam habere velit, ne quid sequatur inconveniens aut libertati regni contrarium*); ali uza sve to radili su i nadvojvoda Karlo i njemu pokorni generali i kapitani na krajinu i hrvatskoj i slavonskoj, da posve obladaju povjerenim njima kapitanijama i generalijama. Jer ti generali i kapitani, sve bez izuzetka velikaši i plemići nutarnjo-austrijskih zemalja (Štajerske, Kranjske, Koruške i Gorice) nijesu priznavali gospodara osim svoga nadvojvode Karla i po njegovoj smrti († 1590.) sina mu Ferdinanda Štajerskoga, te su slušali samo zapovijedi njihove i ratnoga vijeća njihova u Štajerskom Gradcu. Zaludo su hrvatski staleži počev od god. 1606. odlučno zalitijevali od kralja Rudolfa, »da se vlast banska po starom običaju opet protegne od Drave do Jadranskoga mora i u ratnim i u političkim poslovima (*authoritas banalis more antiquo a Dravo usque ad Adriaticum mare ut se extendat tum in bellicis quam etiam politicis*), zatim da se kapitanije na krajinama povjeravaju zaslužnim urodjenicima (*bene meritis indigenis*), a nipošto više tuđincima. Tako se je hrvatsko kraljevstvo, kojim su vladali Habsburgi, u drugoj polovici XVI. stoljeća sve više raspadalo na dva upravna područja: na građansku Hrvatsku i Slavoniju, pa na hrvatsku i slavonsku krajinu.

1. Građanska Hrvatska i Slavonija, koja je sve više gubila od svoga zemljišta, održala je ne samo svoj stari ustav, nego i svoje sredovječno politično uredjenje i upravu. Ona je u politično-upravnim pogledu razdijeljena na županije (*comitatus*, varmedija) i na knežije: prvima upravljaju veliki župani (*supremus comes*), koji se ili biraju ili imenuju, a drugima gospoduju nasljedni župani ili knezovi (*comes perpetuus*) iz raznih velikaških porodica (Zrinski, Frankopani, Erdedi). Županija ima u to vrijeme samo tri: varaždinska, križevačka i zagrebačka, a knežije su Vinodol, Modruše i Moslavina.

Već bi spomenuto, da je u drugoj polovici XVI. stoljeća banovac ili viceban red-

* God. 1672. opisuje zagrebački kanonik Ivan Babić obseg kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ovako:

»Regnum Slavoniae olim gloriosissimum, postea hostis potentia labefactum, tripartitum est: Dalmatia enim ea confinia, quae mari Adriatico adiacet, Croatia intra Bachensium vulga Unnam et Colapim sita; Slavonia vero, quae a Colapi usque Dravum flumina sese extendat, complectitur. Segnia Dalmatiae civitas caputque aliorum finium Maritimorum est, Carnioliae, Carinthiae, Istriae contra vicina Lichae et Corbaviae validu Turcarum praesidia antenuurale. Praeterea sunt Dalmatiae praesidia seu castella: Prozor, Otochiach, Brignii, Carlobago, Ledenicze«.

vito obnašao čast velikoga župana u zagrebačkoj i križevačkoj županiji. Na čelu varaždinske županije bio je najprije županijskom skupštinom izabrani veliki župan, po imenu Toma Pethew (1526.); namah zatim povjerio je kralj čast i službu velikoga župana te županije palatinu Stjepanu Batoru (do g. 1530.). Poslije ovoga bio je varaždinskim županom Petar Keglević Bužinski (1531.—1540.)* i uza nj god. 1536. Ljudevit Pekri od Petrovine. God. 1543. dne 1. prosinca založio je kralj grad i varoš Varaždin zajedno s čašću velikoga župana varaždinskoga (una cum... honore comitatus Warasdiensis) grofu Ivanu Ungnadu, koji je onda tu službu vršio sve do svoga odlaska u tudjinu (1556.). Iza njega obavljao čast velikoga župana u Varaždinu sin njegov Kristofor Ungnad, koji se g. 1568. izrijekom zove »*supremus comes Warasdiensis*«. On je ostao velikim županom u Varaždinu i onda, kad je postao banom Hrvatskim, tako da se god. 1582. piše »*comes comitatus Warasdiensis ac regnorum Dalmatiae Croatiae et Sclavoniae banus*«. Po njemu prešla je velikožupanska čast na njegova zeta, grofa Tomu Erdeda. God. 1607. napokon imenovao je kralj Rudolf grofa Tomu Erdeda i njegove potomke za *nasljedne župane* (*comes perpetuus*) varaždinske za sva vremena.

Velike župane zamjenjivali su u pojedinim županijama *podžupani* ili *vicecomes*. Spominje se koji put i zamjenik podžupana ili *subvicecomes*. Tako je god. 1568. uz velikoga župana Kristofora Ungnada i podžupana Petra Ratkaja u varaždinskoj županiji Adam Herković ili Herkffy bio »*subvicecomes*«. Župani i podžupani predsjedali su županijskim skupštinama i županijskomu sudu.

Svaka županija bila je razdijeljena na četiri kotara (*processus*) ili sudčije. Pojedinim sudčijama bio je na čelu po jedan plemićki sudac (*iudex nobilium*); njega je zamjenjivao mali sudac (*viceiudex nobilium*). Plemićki sudci bili su ne samo sudbeni činovnici, nego i upravni. Sudčije nijesu u ono vrijeme imale još zasebnih naziva topografskih ili geografskih, nego su se nazivale po plemićkim sudcima, koji su tada bili njima na čelu. God. 1543. dijelila se varaždinska županija na ove četiri sudčije ili kotara: 1. *processus Petri Semowczy* (obuhvatao je Varaždinske Toplice, grad Varaždin, Biškupec, Kočan, Trnovec, Bartolovec, Čeperlinec, Otok); 2. *processus Stephani Dragas* (obuhvatao mjesta: Obrež, Vidovec, Beretinec, Črešnjevo, Beletinec, Zamlaču, Budislavec, grad Vinicu, Vidovec, Maruševac, Križovljane i dr.); 3. *processus Nicolai Marygolth* (grad Belu, grad Lohor, grad Oštrc, Zlatar, Zajezdu, grad Belec, Lepoglavu i grad Trakošćan i dr.); 4. *processus Johannis Puhakoczy* (Komor, Križanec, Zabok, grad Krapinu, grad Kostel s Pregradom, grad Veliki Tabor, Cesargrad, i t. d.). Županija zagrebačka bila je također razdijeljena na četiri kotara; dva kotara bila su u području Zagrebačke gore (jedan od Bistrice, Psarjeva i Sv. Ivana Zeline do grada Grebena, Huma i Bedenice, — drugi od Susjedgrada i Medvedgrada preko Zagreba do Vugrovca i Božjakovine, zatim na sjevernoj strani gore od Bistre, Gornje i Donje Stubice do Omilja i Drenove); treći kotar ili *processus* zapremao je kraj između Save i Kupe (varoš Sisak, grad Pokupje, Jastrebarsko, Samobor, grad Okić, Turopolje i grad Lukavec i t. d.); napokon četvrti kotar obuhvatao je sav kraj na jugu Kupe sve do Une. Još god. 1572. spominje se u jednoj ispravi: »la Bartol Juričić z Švarče, sudac četerti stola Zagrebskoga u stranah prikokupskih«, a god. 1595. opet Lacko Govorković, kao »sudac četerti varmegje zagrebečke«. Od križevačke županije spominju se rečene god. 1543. samo još dva kotara; jedan je obuhvatao Sveti Petar Čvrstec, Rovišće, Gudovec, Bušinec, Cirkvenu, Dubravu, Ivanić, Mošlavinu, Totuševinu, Preseku, Rakovec, Vrbovec, Raven i oba varoša Križevačka (*civitas inferior Crisiensis, civitas superior Crisiensis*); a drugomu pripadali su

* U ćirilskom pismu od 14. listopada 1538. potpisuje se on: Petar Keglević ban hrvacki, oblaščije i Slovinske i slobodni špan varaždinski.

gradovi i mjesta Ludbreg, Rasinja, Gušćerovec, Veliki i Mali Kalnik, Čanjevo, Miholec, Bisag, Vinično, Sudovec, Remetinec i dr. (processus Ambrosii literati). Ostala dva kotara na iztoku prema požežkoj županiji bili su već tada pusti (residui processus duorum iudicium nobilium deserti).

U knežijama, naročito u Vinodolu (provincia Vinodol, Weintal), zamjenjivali su nasljedne knezove (Frankopane i Zrinske) gubernatori za čitavu oblast, a njima su u pojedinim gradovima bili podređeni kastelani ili kapitani (castellanus, capitaneus, njem. Pfleger).

Svaka od spomenutih triju županija (zagrebačka, varaždinska i križevačka) imala još i drugih upravnih činovnika. Od tih se iztiču osobito notari (notarii sedis comitatus), koji su uz ino opremali sve pismene radnje, naročito isprave, izdane od županijskih skupština i sudova.

2. Hrvatska i slavonska krajina razvijala se tijekom XVI. stoljeća polagano i postepeno. Vrhovni kapitani (obrister feldhauptmann) četa iz nutarnjo-austrijskih pokrajina (Štajerske, Kranjske i Koruške), koji su pomagali braniti hrvatsko kraljevstvo još od god. 1522., zapovijedali su u prvi mah jedino četama rečenih pokrajina; no god. 1530., kad je ta čast zapala Ivana Kocijana (Katzianera), stali su oni ne samo sebi prisvajati vrhovnu vlast nad postojećim već kapitanijama (senjskom i bilvačkom), nego su u obće sve više utjecali i vojničke poslove kraljevstva hrvatskoga.* Ugled i vlast njihova rasla je sve jače, što se

STJEPAN KONZUL IZ BUZETA,
prevodilac protestantskih knjiga na hrvatski jezik.

* Vrhovni kapitani vojske iz austrijskih nasljednih zemalja od 1526. do 1568. bili su ovi: Nikola Jurišić (1526.—1527.), Nikola Thurn god. 1529. (Nicolaus a Turri, consiliarius atque supremus capitaneus ad confinia Croatiae Slavoniaeque), Ivan Kocijan (Katzianer) god. 1530.—1537., Nikola Jurišić po drugi put god. 1537.—1539., Ivan Ungnad od god. 1540. do 12. siječnja 1544. Poslije njega vršio je tu službu Juraj Wildenstein kao lajtnant od ožujka 1544. do veljače 1546.; njega je zamijenio opet kao vrhovni kapitan Luka Sekeli od Ormuža (gencium provinciarum haereditarium Styriae et Carinthiae in regno Slavoniae capitaneus) god. 1546.—1552.; na to je tu službu po drugi put preuzeo Ivan Ungnad (obrist veldhauptmann an den crabatischen und windischen graniz), te ju zadržao do svoga odlaska u tudinu (1556.). Vrhovnim kapitanom (confiniorum regnorum Slavoniae et Croatiae regius generalis capitaneus) postao je zatim Ivan Lenković od Podbrizja (1556.—1567., mruo 22. lipnja 1569.), a njega je zamijenio Luka Sekeli, koji je god. 1567. i 1568. po drugi put obnašao tu čast. Umro je Sekelj god. 1575.

je više kapitanija osnivalo na granici Hrvatske i Slavonije prema turskomu carstvu. Vrhovni kapitan imao je naskoro i dva zamjenika ili podzapovjednika: jednoga za hrvatsku krajinu, a drugoga za slavonsku krajinu (potonji nekako od god. 1552.).

God. 1568. u drugoj polovici te godine proveo je kralj i car Maksimilijan zamašnu promjenu. On je tadašnjega vrhovnoga kapitana Luku Sekelja riješio službe, jer je jamačno već onda smjerao vrhovnu upravu krajine hrvatsko-slavonske povjeriti svome bratu, nadvojvodi Karlu kao gospodaru nutarnjo-austrijskih zemalja, što je međutim tek nakon deset godina (1578.) izvršio kralj i car Rudolf. Tako postadoše dotadnji zamjenici vrhovnoga kapitana samosvojni, i to barun Herbard Auersperg u hrvatskoj krajinu, a Vid Halek u slavonskoj. Zapovjednici tih krajina imali su najprije naslov obrist-lajtmanta, poslije obrstara, i napokon generala. Stolicom hrvatske krajine postade god. 1579. netom osnovani Karlovač (Karlstadt, Carolostadium), po kojemu se je i ta krajinu stala nazivati karlovačkom; dok je zapovjednik slavonske krajine sjedio u Varašdinu, po čemu se je počelo tu krajinu nazivati varašdinskom.*

U posljednjoj četvrti XVI. stoljeća, a prije pada Bihaća god. 1592., brojila je i hrvatska i slavonska krajinu po više kapitanija, tako te je čitavo kraljevstvo bilo njima opasano. U hrvatskoj krajinu obstojale su ove kapitanije: 1. Senjska s poglavitim gradovima i utvrđenim mjestima: Senj, Starigrad, Karlobag, Trsat, Ledenice, Otočac, Prozor i Brlog.** 2. Bihaćka s gradovima Bihać, Ripač, Sokol, Izačić, Toplički turanji i mnogim drugim; 3. Ogulinska, osnovana svakako prije god. 1567., obuhvatala je osim Ogulina poglavito mjesta prijašnje Modruške knežije (Modruše, Plaški, Dabar, Jesenice), zatim Slunj, Kremen, Drežnik i Tržac; napokon 4. Hrastovička, utemeljena takodjer još prije god. 1567., s gradovima i kaštelima: Hrastovica, Gore, Blinja, Vinodol, Ajtić, Mazin, Gradac i Greda. God. 1592. propale su Bihaćka i Hrastovička kapitanija, jednako su gradovi Ogulinske kapitanije istočno od Slunja slijedeće godine došli u tursku vlast. God. 1595. obnovljena bi Hrastovička kapitanija pod imenom Petrinjske. Toj je obnovljenoj kapitaniji bila stolica tvrda Petrinja, a pripadale su joj još gradovi Hrastovica i Gore, zatim neke manje tvrđinje i kašteli uz rijeku Kupu. Kotar ove kapitanije stali su poslije nazivati Pokupskom krajinom (confinia Colapiana) ili opet Banskom krajinom (confinia banalia), jer se za obranu njezimu nijesu brinule nutarnjo-austrijske pokrajine, nego hrvatski staleži zajedno s banom. Hrvatskoj ili karlovačkoj krajinu pribrajala se je još jedna kapitanija, koja se nije sterala na granici prema Turskoj, nego u nutarnjoj zemlji na medji Kranjske i hrvatskoga kraljevstva (Slavonije). To je Žumberačka kapitanija (glavno mjesto Žumberak, njemački Sichelberg, castellum Sichelberg, castrum Sichelberg), naseljena god. 1530. i 1538. Uskocima, koji bijahu prebjegli iz Bosne i turske Hrvatske. Žumberačka kapitanija obstojala je svakako već prije god. 1537., kad joj je bio na čelu Ivan Puchler od Mehova.

U slavonskoj krajinu spominju se kapitanije: 1. Koprivnička ili Gjurjevačka, osnovana oko god. 1548., a pripadali su joj gradovi i kašteli Koprivnica,

* Samostalni zapovjednici od god. 1568. dalje bili su:

a) u hrvatskoj krajinu: barun Herbart Auersperg († 22. rujna 1575.), barun Ivan Auersperg (1575.—1577.), Ivan Ferenberger (18. siječnja 1578. do 6. studenoga 1579.), barun Weikard Auersperg (1579.—1580.), barun Jobst Josip Thurn (1581. do 15. lipnja 1589.), barun Andrija Auersperg (1589. do 8. listopada 1593.), Juraj Lenković od Podbrižja (1594. do 8. lipnja 1601.), Vid Kisel od Fužine (Kaltenbrunn, 1601.—1609.).

b) u slavonskoj krajinu: Vid Halek († 15. travnja 1589.), Ivan Globitzer (15. travnja do 14. svibnja 1589.), Stjepan Grasswein (1589.—1593.), barun Ivan Sigismund Herberstein (1594.—1603.), i grof Sigismund Fridrik Trautmansdorf (1603.—1630.).

** Senjska kapitanija pribraja se izmjenice i Primorskoj Krajinu (Meergrenze, confinia maritima).

Gjurgjevac, Prodavić (Virje), Novigrad, Gjelekovec, Drnje, Rasinja i Ludbreg; 2. Križevačka, utemeljena oko god. 1560., a spadali su na nju gradovi i kašteli Križevci, Vrbovec, Gradec, Sv. Petar Čvrstec, Cirkvena, Gjurgije, Glogovnica, Apatovac, Topolovac, Sv. Ivan Žabno i Trema; napokon 3. Ivanićka, izlučena prije god. 1577. iz Križevačke s gradovima i kaštelima: Ivanić tvrđja, Ivanić trg, Ivanić kloštar, Lupoglav, Božjakovina, Gumnik (Bosiljevo) i Sveti Križ.

Na čelu pojedinim kapitanijama stajali su kapitani (dotično veliki kapitani), koji su stolovali u glavnom mjestu kapitanije, dok su u ostalim mjestima bili kastelani (Pileger). Značajno je, da su ne samo zapovjednici obiju krajina, nego i kapitani, pače i kastelani bili gotovo bez izuzetka stranci, naročito Nijemci iz unutarnjo-austrijskih pokrajina (Štajerske, Kranjske i Koruške), jer se je plemstvo rečenih pokrajina time nastojalo odštetiti, što su te pokrajine morale priuostiti znatne svote za uzdržavanje hrvatske i slavonske krajine.

Žitelji po narodnosti i po staležima. Raszeljivanje hrvatskoga naroda, koje bijaše započelo u posljednjoj desetini petnaestoga stoljeća, nastavilo se je kroz čitavo XVI. stoljeće.

Nakon boja na Muhačkom polju sve je više preotimalo maha izseljivanja naroda u susjedne zemlje, koje su bile bolje zaklonjene od turskih provala. Osobito mnogo naroda bježalo je preko Drave i Mure u jugozapadnu Ugarsku. Dne 10. siječnja 1537. dozvolio je kralj Ferdinand požunskom županu Ivanu Salaju od Kerečenja i međumurskomu vlastelinu Gašparu Ernuštu od Čakovca, da na rijeci Muri između svojih posjeda Legrada i Dubrave uredi skelu (vadum) s dovoljno brodova, na kojima bi se mogli prevažati brojni bjegunci iz Slavonije, koji su se sa stokom i drugom prtljagom svojom zaklanjali u nutarnje krajeve kraljevine Ugarske (*habentes respectum miserorum fugientium, qui metu Thurcorum ex partibus regni nostri Selavenniae aliisque locis partium illarum ad interiora regni nostri Hungariae cum iumentis ac pecoribus et ceteris ipsorum rebus ac sarcinis commigrant*). Kralj je to dopustio jer je želio, da bude više prelaza preko Mure (*ut plures pateant in fluvio Mura traiectus*). Jamačno je i na Dravi bilo mnogo takvih »brodova«, po kojima je narod grnuo u sigurnije krajeve zapadne Ugarske. Mora da je vrlo mnogo naroda, naročito pučana, prebjeglo na sjever, jer je ugarski sabor u Požunu god. 1550., jamačno na zahtjev hrvatskih nuncija, člankom 72. odredio, »da se oni seljaci, koji su minulih godina budi radi glada budi od straha pred Turcima iz Slavonije prebjegli u Ugarsku, imaju odпустiti od onih, na kojih su imanja došli, ako bi se dobre volje povratiti htjeli« (*statutum est etiam, ut rustici illi, qui vel propter famem vel metum Turcarum ex Selavonia in Ungariam per hos annos emigrarunt, per eos, in quorum bonis sunt, si sponte redire voluerint, remittantur; nec retinere eos audeant, sub poena in articulis migrationis colonorum expressa*). Svakako je malo seljaka tražilo, da se kući povrate; pače kadgod bi Turci jače pritislili hrvatsku zemlju (1556., 1565., 1576. do 1578., 1592.), opet bi izseljavanje ojačalo, tako da je domala sva jugozapadna Ugarska bila puna hrvatskih izseljenika (Wasser-Kroaten ili Bosner-Kroaten). Od tih došljaka potječu hrvatske naseobine, koje i danas još postoje u županijama požunskoj, šopronsnoj, mošonjskoj, željeznoj, a nekad su obstojale i u gjurskoj. Kad je 2. kolovoza 1579. gjurski biskup Juraj Drašković bio okupio diecezansku sinodu u Sombotelju (Sabaria, Steina-manger), bilo je između 28 nadošlih župnika devet njih s hrvatskim prezimenima. Bili su to poimence ovi: Ambrozije Turčić (sub magnifico domino Joanne Chorom), Ivan Kolonić (ex Czindorff), Juraj Posvadić (ex Geristorff), Matija Kaplić (ex Orenstein), Luka Mašnik (in Pandorff), Petar Marasić (in Horndorff), Mihajlo Strinčić (ex Oroszvar seu Karlburg), Pankracije Rožić (ex Pottestorff) i Jakov Igljić (plebanus capituli ecclesiae Jaurinensis in Wasden). Spominje se još Ivan Šolić (benefici-

tas Sopromensis), koji nije mogao radi bolesti doći. Drugi neki župnici nijesu smjeli prisustvovati rimokatoličkoj sinodi, jer su im branila njihova protestantska vlastela, a bilo je i mnogo i takovih, koji su sami naginjali novovjerecima ili se bijahu njima jur pridružili. Ali već po izbrojenim hrvatskim župnicima može se nagoviještati, da je gurska biskupija tada bila dobro naseljena hrvatskim pukom. Uz seljake nastanilo se i gospode hrvatske, plemića običnih i velikaša. Između tih iztiču se naročito Kolonići (pravo Kolonići), koji bijahu uskočili iz Psetske županije (oko Petrovca u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni). Kolonići bijahu stekli posjeda u Štajerskoj i Ugarskoj; još god. 1618. kaže se o Ernestu Koloniću, vicekapitanu u Gijuru, da je potekao od stare hrvatske plemićke porodice (*ex antiquo Croatiae sanguine et nobili prosapia oriundus*).

Naporedno s izseljivanjem u Ugarsku teklo je seljenje Hrvata u nasljedne pokrajine austrijske na zapadu, naročito u Kranjsku i Štajersku. Već god. 1533. jadikuje hrvatski sabor u adresi na kralja Ferdinanda I., što gospoda i plemići Koroške mnogim hrvatskijama vabe k sebi narod hrvatski, a naročito kmetove. Neka kralj zapovjedi, da se više žitelji i kmetovi ne odvede u Korošku, jer će inače hrvatsko kraljevstvo ostati pusto. Hrvati pišu kralju ovako: »Tandem, serenissime domine, domini et nobiles Korynthie cum multarum libertatum promissionibus et aliis viis, quibus possunt, totum fere populum ex illa alioquin eciam desolata terra concitarunt et nostros iobagiones ad se recipiant: a quo si non desisterent, statim ipsa pars regni deserta manebit. Dignetur igitur vestra maiestas comittere, ne ad Corinthiam nostros iobagiones et incolas traducere audeant. Svoju molbu opetuju hrvatski staleži na svom saboru u Topuskom 9. rujna 1535. i kažeći se, kako staleži nasljednih zemalja nebrojene (sine numero) kmetove hrvatske odvede i preseljuju, pak traže, da se ljudi i kmetovi njihovi, koji su već u austrijske pokrajine odvedeni, opet njima povrate (... cum nostri iobagiones sine numero in regna maiestatis vestre transferuntur et abducuntur; mittunt enim ad iobagiones nostros ipsorum nuncios, multa subsidia et presidia illis pollicentes, multasque expensas eis mittentes, sic abvocant, cum quibus iidem levantur et deducuntur de terra nostra, ad illaque regna transferuntur). Vapaji hrvatskih sabora nijesu našli odziva, jer se je sve više puka selilo u austrijske zemlje, osobito u jugoistočnu Kranjsku, gdje su napravili okoliš Metlike, Črnomlja, Podbrižja, Vinice, Poljane i Kostela. Još god. 1689. razlikovao ih je Valvasor od kranjskih Slovenaca i doseljenih Uskoka pišući o njima ovako: »Das dritte Volk der Einwohner (Mittel-Krain) besteht in denen Krabaten, welche bei Möttling, Freienthurm, Weinitz, Tschernembl und derer Orten herum leben. Diese kleiden sich wiederum auf besondere Weise, nämlich als echte Krabaten, gleichwie auch ihre Sprache recht krabatisch ist. Sie besitzen schöne, grosse und sehr gute Baufelder, das beste Weingebirge, wie auch treffliche Viehweide; gehen oft auch auf Partei in die Türkei, fürnemlich die so bei Weinitz und Freinthurm herum wohnhaft, wozu auch ihre Leibesbeschaffenheit nicht übel geschieht, sintemal es frische, gesunde, starke, wohlberittene Leute sind«. U Kranjsku i ostale unutarnjoaustrijske pokrajine selili su se ne samo kmetovi, nego i plemići. Između ostalih izuču se najprije Nikola Jurišić (Mikulica) i jedan ogranak porodice Lenkovića (Ivan i sin mu Juraj); hrvatskoga su porijekla još plemići Gušići, koji se u prvoj polovici XVI. stoljeća bijahu iz Gatapske županije (Gušićgrad, Brlog) odselili u Kranjsku, gdje su poslije u Metličkom kraju držali više gradova i imanja (Poganci, Gracco, Zaboršt ili Forst). Napokon udomila se je posve u Kranjskoj kneževska ili grofovska porodica Babonića ili Blagajskih, nakon što je (grof Franjo Blagajski) oko god. 1571. izgubila posljednje ostatke svoje gospoštije u Hrvatskoj. U Kranjskoj držala je i dalje do izumrea svoga imanje Boštajn (Weissenstein).

Tijekom druge polovice XVI. stoljeća osnovane su još hrvatske naseobine u južnoj štajerskoj, onda u Dolnjoj Austriji (na Moravskom polju, uz rijeke Litavu i

Diju), napokon u Moravskoj (u okružju Mikulovskom sela Gutfeld, Nova Prerava i Prlješdorfi). Začetnik i utemeljitelj potonjih kolonija bio je oko god. 1584. barun Kristofoor Leuffenbach, vlastelin gospoštije Drnholtske (Dürnholz) na Moravi, koji je kao carski komisar za krajinu dolazio u hrvatsko kraljevstvo.

Neprekidno izseljivanje kroz čitavo stoljeće nemilo se je doimalo hrvatskih i slavonskih staleža. I na saboru u Zagrebu 15. svibnja 1562. jadikuju oni, kako u relikvijama kraljevina Hrvatske i Slavonije živu pretužni kmetovi, koji trpe od neprestana bježanja i drugih pretežkih tereta (*esse et residere colonos valde miserrimos, et continua fuga ac undique maxima oppressione laborantes*). No još ljuće zabugarila su hrvatska i slavonska gospoda na saboru u Zagrebu 8. travnja 1584. Tu su iznosili, kako su ostaci hrvatskoga kraljevstva grozno opustjeli, da u čitavoj zemlji nema više od 3000 dimova (*portarum*), dok je u prijašnja srećna vremena sama križevačka županija brojila do 12.000 dimnjaka; pa se onda kaže, da su nebrojeni kmetovi morali ostaviti svoja sjeđišta, te se hrpimice odselili u različite strane svijeta, kao u Ugarsku, Austriju, Moravsku, Štajersku i Kranjsku (*quod miseri coloni... derelictis sedibus ipsorum propriis, ad diversas partes orbis, utpote Hungariam, Austriam, Moraviam, Stiriam et Carniolam et alio quotannis turmatim emigrare cogantur*).

Mnogo naroda dospjelo je u ono tužno doba i na iztok u tursko carstvo. Dogadjalo se to silom i milom. Prigodom nebrojenih provala i četovanja zarobljivali su Turci mnogo naroda i odvodili ga u sužanjstvo; turski martolosi grabili su čak i sitnu djecu, da im ili robuju ili da ih poturče. No bilo je i kršćanskih prebjega, koji su se dobre volje sklanjali u susjedni bosanski pašaluk. Tako je godine 1540. plemić Kristofoor Svetački (de Zemche, Zempelhe) sam se pokorio sultanu, samo da održi svoju vlast i gradove (Novsku, Subotsku i druge); jednako se je oko god. 1559. poturčio njegov brat, bivši banovac hrvatski Mihajlo Svetački. Od njih su potekli turski begovi Svetačkovići, koji su onda sve do konca XVII. stoljeća mnogo utjecali u poslove požeškoga sandžaka. Zagrebački kanonik Franjo Filipović dopanuo je god. 1570. za turske provate do Ivačića sužanjstva, te se je poslije poturčio. Odličnije plemiće, koji bi zapali u tursko sužanjstvo, izkupljivali bi rođjaci i prijatelji (paće i sabor) novcem iz robstva ili bi ih zamjenjivali turskim sužnjevima; no ogromna većina puka, za koju nije nitko plaćao odkupa, ostajala je u sužanjstvu. Bilo je sužnjeva, koji se nijesu nikako htjeli iznevjeriti kršćanstvu; takav je bio plemić Bartol Jurjević (Gjurgjević, Georgijević) iz okoliša Topuskoga, koji se je nakon trinaestogodišnjega sužanjstva (1526.—1539.) srećno kao kršćanin vratio među kršćane.

Uz izseljivanje u strane zemlje trajalo je preseljivanje naroda u samom hrvatskom kraljevstvu. To je preseljivanje sastojalo u tom, da se je narod iz izloženih krajeva sklanjao u sigurnija i mirnija mjesta. Preseljivanje iz južnih krajeva u sjeverne (iz stare Hrvatske u Slavoniju) započelo je već u XV. stoljeću, a selenje od iztoka prema zapadu nakon boja na Mulačkom polju. Osobito mnogo naroda hrlilo je s juga k sjeveru. Plemići Keglevići boravili su sve do god. 1494. u okolišu gornje Zrmanje (Kegal ili Keglević grad) i u Kninskoj županiji, iza rečene godine stoluju u Bužinu u Zagrebačkoj županiji, napokon poslije god. 1522. nastanjuju se u Križevačkoj županiji (Bijela Stijena) i u Varaždinskoj (Lobor, Krapina, Kostel). Plemići i potonji grofovi Draškovići, starinom iz južne Hrvatske (Lika, Biline, Knin) dolaze najprije u Blinju i Švarču u Zagrebačkoj županiji, dok se na posljedku ne ustališe u Trakošćanu u Varaždinskoj županiji. S njima dijele jednaku sudbinu brojne plemićke porodice iz južne Hrvatske. Berislavići dolaze iz Vrhrike (Vrlike) u Turopolje (Mala Mlaka), Dudići iz Cetinske županije u varaždinsku (Orehovica), Patačići i Hateževići iz Lučke županije u Varaždinsku (Zajezda), Bojničići i Forčići iz Kninske županije u Varaždinsku,

Novakovići iz Gatanske županije u Zagrebačku (Slanovec), i t. d. Plemićke obćine zagrebaćke županije na sjeveru Kupe primaju brojne plemiće iz južnih krajeva; drugi dospokoni žene se kćerima starih slavonskih plemića, pa se na njihovim posjedima nastanjuju. Tako su Patačići i Hateževići uzeli za žene kćeri plemića Herkovića (Herkfiy) od Zajezde, pa poslije gospodovali njihovim imanjima. Bilo je opet plemića iz južne Hrvatske, koji su sklapali nasljedne ugovore sa slavonskim porodicama o medjusobnom nasljedstvu nakon izumrća budi jedne budi druge porodice, pa su onda obladali imanjima slavonskih plemića, ako bi ovi umrli bez potomaka. Tako su god. 1522. Ivan Forčić od Butine vasi u kninskoj županiji, a gospodar brojnih posjeda u kninskoj, bužkoj i gatanskoj županiji, i zagorski plemić Ivan Golec od Sutjeske (danas Sulinsko), kao gospodar kaštela Sutjeske i posjeda u Maću, Beretincu, Ferkuljevcu i Križancima u varaždinskoj županiji, utanačili ugovor o medjusobnom nasljedstvu, pa kad je nakon mnogih godina Ivan Golec bez potomaka umro, onda su Forčići s pismenom privolom kralja Ferdinanda od 17. veljače 1561. baštinili svu njegovu plemenštinu u varaždinskoj županiji, pošto bijahu u to izgubili gotovo sav svoj posjed u južnoj Hrvatskoj. Napokon su brojni plemići iz južnih krajeva našli zakloništa kod velikaša i velikih posjednika u sjevernim stranama, naročito kod knezova Zrinskih i Frankopana. Ti su plemići kao vazali ili sluge rećenih knezova vršili razne službe na imanjima njihovim, a mnogi su od njih primali veće ili manje posjede za nagradu.

O plemićima vazalima piše Rade Lopašić: »Provalom Turaka bude gotovo sva Hrvatska opustošena, a ne mogući Hrvati odoljeti premoći turske vesile, pobježe sve, što je moglo, i marilo za krst i slobodu, k svojoj braći u zaklone kod Kupe i Save. Frankopani i Zrinski knezovi dijelili su svaki udes sa svojom nesrećnom braćom, osobito ako isti bijahu plemići i vojnici, pak ih svu silu smjestiše po svojim imanjima, ali nigdje toliko, koliko na vlastelinstvu Ozaljskom, Ribnićkom i Čakovaćkom (u Medjumurju), stvorivši si tako vazda vjerne službenike, poglavice i vojnike u četama proti Turcima. Nigdje u Hrvatskoj, a jamačno niti drugdje u obližnjim zemljama, nije se dogodilo, da bi vlastela tako ogromna imanja razejepkali i razdijelili medju manje vazale i plemiće. Jamačno polovica, ako ne više, od vlastelinskoga alodijala, pa i mnoga pusta selišta odstupiše Frankopani, a poslije Zrinski, ili badava za nagradu, ili kao zalog za zajmove pojedinim zaslužnim porodicama staroga koljena (beneplacentarii, summalistae), stvorivši za pribjegle hrvatske bezkućnike malena imanja sa dvorovima i većim ili manjim brojem kmetova. Od česti bijahu medju pridošlim bjeuncima glasoviti hrvatski rodovi, koji, budući lišeni svakoga blaga i bogatstva, jaderno bi bili već onda postradali, da im nije pruženo utočište na imanjima Zrinsko-Frankopanskim . . . Znamenitost tih rodova spoznat će svaki . . ., ako navedemo samo Babonožiće, Dešiće, Despotoviće, Hodkoviće (Peharnike), Jančkoviće, Križaniće, Mogoriće, Oršiće i Vojnoviće, koji uz mnoge druge (Gojmerčiće, Grabuse, Orlovčiče, Zebiče i t. d.) utekoše pod okrilje Frankopana i Zrinskih...«

Nijesu se samo plemići zaklanjali u sigurnije krajeve, nego takodjer kmetovi i slobodnjaci. Tako je ban i grof Petar Erdedi god. 1562. u Zdenčini izpod svoga grada Okića »naselil sto kuć Hrvatov, ki su od turske sile od Bišća uskočili i pri svićah i pri zvizdah u naše kraje prišli«. Na čelu tih uskoka bili su Juraj Šimanović, Martin Malčić i Ivan Juratović; porodica Orlovići čuva još i danas stijeg od zastave, pod kojom su njihovi predji s drugima obiteljima iz svoga staroga zavičaja na Uni prešli u sadanju svoju postojbinu. Nakon pada Bihaća (1592.) ponovo su brojni »Bišćani« selili na sjever; tako je jedna skupina došla oko 1599. u selo Hrašće kod Odre u Turovom polju, dok se je druga skupina nastanila u kotaru slobodne kraljevske varoši Gradca kod Zagreba, te je po njoj prozvano današnje selo Horvati polag Save. Dolazilo je puka i s iztoka iz Slavonije. Tako je knez Juraj Zrinski god. 1619. naselio »nekotere Slovence« ili Slovincu u pustoj gori Lipi Gaj u području svoga kaštela Vrbovca.

Kraj neprekidnoga izseljivanja kroz jedno stoljeće i više bilo bi hrvatsko kraljev-

stvo posve opustilo, da se nije mnogo naroda i doseljivalo. Doseljivao se je pak najviše iz turskoga carstva kršćanski puk, koji nije htjeo ili mogao podnositi zulume svojih nekrštenih gospodara. Ti se doseljenici zovu koji put Turci, jer su dolazili iz turskih krajeva, a onda najobičnije Vlasi (Valacli), rjeđe pak Rašani ili Srbi (Rasciani sive Serviani). Budući da su uskočili ili pobjegli iz turskih oblasti, zovu ih također Prebjezi ili Uskoci (pače i Predavci). Svi ti doseljenici pripadaju narodu hrvatsko-srbskomu, govore hrvatskim ili srbskim jezikom, a imaju ogromnom većinom narodna prezimena i narodna krstna imena. Vjere su pak pretežno grčko-iztočne (pravoslavne). Naravno da ima među njima i potomaka sredovječnih romanskih Vlaha, koji su u to doba bili već dobro pohrvaćeni i posrbljeni.

Za Habsburgovaca spominju se kao doseljenici u Hrvatsku najprije oni Uskoci, koji su se god. 1530. do 1538. nastanili u Žumberku, a u isto vrijeme ili nešto poslije i u Senjskoj kapitaniji. Naseljivanjem Uskoka u Žumberku započeo je god. 1530. hrvatski plemić Ivan Kobasić od Brekove, od god. 1526. vlasnik grada Žumberka i njegova kotara. Ti se prvi uskočki naseljenici zovu u suvremenim spomenicima »Pribege seu Volahe« ili magjarski »Thwrwk Olahokath prebegweth«, a kaže se za njih izrijekom, da su pobjegli iz turske carevine (qui salierunt de Thurcis, qui de Turcia ad partes Christianorum profugiunt), premda se točno ne zna iz kojega kraja ili sandžaka.*

DINKO ZLATARIĆ.
pjesnik dubrovački.

Kad je po smrti Ivana Kobasića 1533. kralj Ferdinand I. preuzeo Žumberak (1533.) i ondje osnovao kapitaniju, podijelio je trina Uskocima, za koje veli, da su došli iz Bone (ans Bossen), 5. lipnja godine 1535., privilegij, kojim je njima potvrdio posjednute zemlje i oprostio ih svake daće za 20 godina uz pogodbu, da vrše vojnu službu. Namah sutradan 6. lipnja izdao je povelje i njihovim vojvodama: Resanu Šišmanoviću, Jurju Radivojeviću, i Radovanu Preradoviću. Potonjemu darovao je posjed Gusinci u kotaru grada Žumberka. Tri godine zatim, naime 1538., zamolili su opet drugi Vlasi iz Turske, naseljeni u Srbu i okolišu njegovu, da budu primljeni u kršćanstvo. Bilo ih je 500 odraslih muških glava sa ženama, djecom i brojnom stokom. Njihove vojvode Radonja, Vuk Pavko i knez Stjepan (weyda Radoma, weyda Paiko, weyda Stepan) zamolili su u srpnju rečene godine bi-

* Moguće je, da su to oni Vlasi (Wolahy, Wlassy), koje su u rujnu 1530. preporučivali građani Bihaća i ban Ivan Karlović vrhovnom kapitanu Ivanu Kocijanu (Katzianeru), da ih primi u svoju zaštitu. Ti su Vlasi prebivali prije »in Zerb, et in Unacz, et in Dlamoch«, a vodio ih je sin Vladislava Stipkovića, vojvode u Dlamoču (Glamoču).

liačkoga kapitana Erazma Thurna, da ih preporučí kralju Ferdinandu, što je Thurn 14. srpnja i učinio. Jednako su se rečeni vojvode obratili i na Nikolu (Mikulu) Jurišića poslavši mu posebno pismo po njegovom slugi Vuku Popoviću. Spomenutim vojvodama pridružio se još četvrti vojvoda, po imenu Ivan Pejačk (Ivan Peyatzkl), moleći Jurišića da i njegovih 150 »dobrih muževa« (gueter manner) primi u kraljevsku službu. I zaista je Jurišić pismom na kralja 21. srpnja iz Ljubljane preporučio molbe njihove. Pošto je kralj posebnom poveljom zajamčio tina Uskocima (vojvodas et capitaneos Servianorum seu Rascianorum) neke povlasti, prešli su oni u polovici listopada u kršćanstvo, premda su Turci na dva mjesta na njih vrebali, da ih zadrže. Već 17. listopada javljao je bihački kapitan Erazmo Thurn kralju Ferdinandu, kako je baš sada s pomoću bana Petra Keglevića i drugih hrvatskih grofova (kneza Jurja Slunjskoga i Stjepana Blagajskoga) ljude iz Srba (die lente von Serb), s kojima je kroz čitavo ljeto ugovarao i kojima je kralj podijelio slobodštine, srećno s Božjom pomoći doveo preko medje u zemlju kraljevu. Podjedno je saopćio kralju, da su i istarski Čići (die issterreichischen Zittschen), koji su se zadržavali kod turskoga Obrovca, prešli u kraljevu zemlju u nemalom broju sa 40.000 glava stoke, pak je molio, da i tina Čićima dade jednake povlastice kao onim doseljenicima iz Srba. I Jurišić molio je 22. listopada iz Ljubljane kralja Ferdinanda, »da i V l a s i m a, koji se u nas zovu star i R i m l j a n i, i koji su iz Turske zajedno s drugima ovamo uskočili, podijeli jednako slobodno pismo, kako ga je dao Srbima (damit auch die Walächen, welche bei uns allt Römer genennt sein, und auch yetzundt von den Türekhen mitsambt andern herüber gefallen, nach Inhalt Euer Römischen kuniglichen Majestet verschreibung und freibrief, so den Sirfen geben ist worden, in gleicher mass zuesagen thuen soll). Budući da je ban Petar Keglević bio mnogo doprineo, da su rečeni Uskoci iz Srba i Obrovca mogli nesmetano iz Turske u kraljevu zemlju preći, izdao mu je kralj Ferdinand 6. studenoga 1538. zasebno pohvalno pismo. Tu spominje kralj naročito, da je od Jurišića i drugih doznao, »te in hoc, quod capitanei et woyvode Rasciani sive Serviani atque Valachi, quos vulgo Zytschy (Čići) vocant, cum eorum subditis et adherentibus fidei devotionemque erga nos amplexi iam nunc ad loca ditionemque nostram commigrarunt et bona eorum omnia mobilia salva transportaverint, sedulam promptamque operam una cum ceteris navasse ac non vulgare adiumentum, quo id facilius fieret, per te allatum fuisse«.

Nema potankih podataka, po kojima bi se moglo ustanoviti, kad su se prvi Uskoci doselili u Senj i ostale gradove ove kapitanije. Svakako je Uskoka bilo u Senju i okolici još god. 1533., kad se na njih tuže Riječani. God. 1536. Uskoci već na svojim ladjama uznemiruju more. Bit će, da je mnogo njih nadošlo i nakon pada Klisa (1537.). Velik dio Uskoka služio je za plaću uz starosjedioce i pridošle Nijemce. Među vojnicima, koji 1551. kao plaćenici stoje u Senju, Otočcu, Brinjama, Brlogu i Drežniku, spominju se u samom Senju pjesmom proslavljeni I v a n S e n j a n i n i i I v a n D a n i č i ć. Da li su Prerad i Luka K u k u l j e v i ć, Pavao L o p a š i ć, Marko J e l a č i ć i Ivan M a ž u r a n i ć i drugi, koji su takodjer one godine služili u Senju kao plaćeni vojnici, bili starosjedioci ili Uskoci, ne može se ustanoviti. God. 1540. bilo je Uskoka već i u Vinodolu, poimence u Bakru, te su se pokoravali knezu Stjepanu Frankopanu Ozaljskomu.

U drugoj polovici XVI. stoljeća kao da je neko vrijeme doseljivanje iz Turske u kršćanske zemlje ponešto jenjalo. Uzrok tome bit će, što su Turci uz hrvatsku i slavonsku krajinu osnovali i svoju t u r s k u k r a j i n u, metnuvši u medjašne gradove sandžaka ličkoga, bosanskoga, pakračkoga (cerničkoga) i požezškoga jake posade pješaka i konjanika. Izmedju tih gradova i naokolo njih smjestili su brojne kršćanske Vlahe, koji su ili ondje već prije prebivali ili su ih iz nutarnjih turskih (srbskih) zemalja onamo dopremili. Ti su Vlasi sačinjavali neredovitu tursku vojsku, kojoj je pri provalama

u kršćansku Hrvatsku i Slavoniju bilo utirati put redovitim četama, te izput harati i robiti. Vlaške su se neredovite čete turske, koje nijesu primale plaće, već dobivale samo dio plijena (unbesoldte Türggen und Walachen,* zvale takodjer *martolozi* (možda od grčke riječi: *ἀρματολός* = oružani krajiški stražar, ili opet *ἄμαρτολός* = grješnik, lupč). Bilo je pak tih Vlaha martoloza mjestimice toliko na okupu, da su se po njima česti pakračkoga (cerničkoga) i požeškoga sandžaka stale nazivati Mala Vlaška (Kleine Wallachei).

Poslije pobjeda nad Turcima kod Siska (1593.) i Petrinje (1596.) zaredalo je iznova u velike selenje naroda iz turskoga vilajeta Bosne u kršćansku Hrvatsku i Slavoniju. Već u listopadu 1595. prebjegao je vlaški episkop Vasilije, koji je dosad stolovao u manastiru Remeti (Orahovici) u požežkom sandžaku, u Križevce, te se je stao s tadanjim zapovjednikom slavonske krajine Ivanom Sigismundom Herbersteinom dogovarati, kako da se kršćanski puk iz Male Vlaške prevede u slavonsku krajinu. Slijedeće godine 1596. javio se je prebjeg Ivan Pejašinović sa svojom braćom i drugovima, kojima su sudac i purgari slobodnoga gornjega varoša Križevačkoga otvorenim listom 29. rujna dozvolili, da se nastane na varoškoj zemlji pod pogodbom, »da varoši vsemi podanki, kako su se obećali, da budu pokornici«. Godine 1597. doveo je križevački kapitan Gregorije Lajbacher prvu oveću skupinu naroda iz Male Vlaške (iz Kusionja i Stupčanice), pa ih je naselio u okolišu Križevaca, kao u Crkveni, sv. Ivanu Žabnu, Glogovnici, Gradcu, sv. Petru Čvrstecu i t. d. Iste godine naselio je sam Herberstein do 1700 Vlaha sa 4000 komada stoke u okolišu nekadanjega grada Rovišća, a hrvatski sabor dozvolio im je pače i podavanje hrane dotle, »dok se nauče zemlju obradivati«. Slijedećih godina 1598.—1600. doseljivalo se je iz cerničkoga i požeškoga sandžaka sve više naroda, tako da je god. 1600. već više tisuća Vlaha ili pribjega bilo nastanjeno oko Križevaca, Rovišća, Poganca i Ivanića.

Potaknut uspjesima slavonskoga zapovjednika stao je i zapovjednik hrvatske krajine mamiti Vlahe iz turske Hrvatske. I zaista je god. 1600. prva veća skupina turskih Vlaha prešla u kršćansku Hrvatsku, te ju je Lenković naselio na pustom zemljištu oko razvaljenoga Gornjega ili Gomirja, koje bijahu knezovi Zrinski baštinili od Stjepana Frankopana Ozaljskoga. U Gornirje došli su tada i srbski kaludjeri, koji su ondje osnovali manastir. Nakon smrti Lenkovićeve nastavio je naseljivanje nasljednik mu Vid Kisel, a pomagao ga je senjski kapitan Danilo Frankol. Tako su do god. 1606. došli Vlasi i Morlavasi (Morlaci) u Moravice (Mavrovice) i Vrbovsko, i napokon u Lič. No budući da su ta mjesta pripadala knezovima Frankopanima i Zrinskim, došlo je radi Vlaha do žestokih borba između tih knezova i zapovjednika hrvatske krajine, koje su mnogo godina potrajale. Naročito bilo je prijepora između knezova Nikole i Jurja Zrinskoga s jedne strane, a zapovjednika Vida Kisela s druge radi Vlaha Krmpota ili Krmpoćana (Morlachi chiamati Carampati, Morlachi chiamati Carmpotli), koje bijaše senjski kapitan Frankol doveo iz turskih tada Kotara na jugu Velebita. Ti Vlasi biše naseljeni u Liču (500 duša, među njima 200 oružju doraslih muških glava), te su u prvi kraj priznali kneza Nikolu Zrinskoga za svoga zemaljskoga gospodina, pače njihovi glavari (vojvoda Damjan Krmpoćanin, Toma Skorupović, Toma Marković, Marko Balinović i Mile Budorčić) prisegli su 16. lipnja 1605. u crkvi sv. Jurja na Hreljinu pred vinodolskim gubernatorom Julijem Čikulinom, knezovima Nikoli i Jurju Zrinskomu vječnu vjernost i službu; ali već 25. travnja 1606. tražio je Vid Kisel od nadvojvode Ferdinanda, da oslobodi Uskoke u Liču od vlasti kneza Zrinskoga i njegova gubernatora Čikulina, pa da ih podvrgne njemu i njegovim kapitanima na krajini.

* Vidi moju Povjest Hrvata III. 1, strana 408—410, 424—428, 441.

Uz veliku seobu Vlaha (Srba, Uskoka, Pribjega) iz turske carevine dolazile su u Hrvatsku i Slavoniju još i pojedine porodice iz austrijskih zemalja (Štajerske, Krauske, Istre i Koruške), pa onda iz mletačkih zemalja, poglavito iz Dalmacije. Iz austrijskih zemalja dolazili su se poglavito vojnici, koji su se nastanili u krajiškim gradovima (u Senju, Karlovcu, Koprivnici i t. d.), a iz mletačke republike osobito bjegunci, koji su se bojali suda i kazni. Takovi su se bjegunci u Senju zvali *venturini* (došljaci ili pridolice). Bilo je među njima i odličnijih porodica, kao knezovi *Posedarski* iz *Posedarja* u mletačkoj Dalmaciji. Došavši u Senj pridružili su se Uskocima. Kneza Martina *Posedarskoga* dao je komisar *Rabata* god. 1601. u Senju objesiti; ali porodica njegova ostala je i dalje u varoši, te se god. 1608. spominje »antiqua familiae nobilitate clarus *Franciscus Torquatus, comes Possedariae*«, kojega je Vid Kisel dao zasužnjiti, kad se je kao nuncij grada Senja vraćao s ugarskoga sabora u svoj zavičaj. Franjo je nakon nekoga vremena iz tamnice pobjegao, te je god. 1609. nadvojvodi Ferdinandu posebnim njemačkim pismom tužio silnika i tražio zaštitu protiv njega i njegova ortaka, senjskoga kapitana *Sigismunda Gusića*. Na toj tužbi potpisao se je knez svojom rukom *Franciscus Torquatus comes Corbavie et Posedarie*«.

Neprekidnim izseljivanjem, preseljivanjem i doseljivanjem mnogo se je promijenila etnografska slika hrvatskoga kraljevstva, naročiti na krajini hrvatskoj i slavonskoj, koja se je postepeno pretvarala u veliki logor vojnički. Gradjanska Hrvatska i Slavonija nije se toliko preobrazila, tek što je u Slavoniju došlo među stare Slovincce mnogo staro-hrvatskoga plemstva i puka. Ni starije prilike nijesu se u tom dijelu hrvatskoga kraljevstva znatno promijenile. Tu je u glavnom ostalo onako, kako je bilo minulih stoljeća.

Od velikoga plemstva ili magnata bili su i sada prvi i najodličniji knezovi *Zrinski* i *Frankopani*. Ali dok su Frankopani polagano izumirali (od četiri loze Frankopana izumrli su knezovi *Cetinski* god. 1543., *Slunjski* god. 1572. i *Ozaljski* god. 1577., tako da je ostala napokon samo loza knezova *Tržačkih*) i gubili svoja posjedovanja (knezovi *Tržački* držali su oko god. 1586. samo *Bosiljevo* s kotarom, zatim *Severin* ili *Lukovdol* na *Kupis* kotarom, *Novigrad* na *Dobri*, *Zvečaj* na *Mrežnici*, i napokon jedini grad *Novi* u čitavom *Vinodolu*): knezovi su *Zrinski* okupili u svojim rukama ogromna posjedovanja širom čitavoga hrvatskoga kraljevstva, stekavši među imm kraljevskim pismom gotovo čitavo *Medjumurje* (*Čakovac* i *Štrigovo*), te obladavši po smrti posljednjega kneza *Frankopana Ozaljskoga* (1577.) najvećom česti njegova imanja, naročito gradovima *Ozljem*, *Dubovcem* i *Slunjem* u zagrebačkoj županiji, zatim *Bakrom* i ostalim gradovima (osim *Novoga*) u *Vinodolu*. Neke druge starohrvatske porodice, kao knezovi *Kurjakovići* od *Krbave* bijahu ili izumrle (osim loze knezova *Posedarskih*, koji su prebjegli u Senj), ili su morali ostaviti svoju domovinu, kao knezovi *Babonići* *Blagajski*. Mjesto njih podigli su se novi velikaški rodovi, naročito *Bakači* ili *Erdeđi* (*Erdeody*, *Jerdelji*, *Herdelji*), koje je god. 1565. zapalo grofovsko dostojanstvo; god. 1567. postali su i *Draškovići* barunima. God. 1604. pribrajali su se osim netom izbrojenih još ovi rodovi hrvatskim magnatima ili velikašima: *Keglevići* od *Bužina* i *Lobora*, *Pethewi* (*Petheo*) od *Bele* i *Ivanca*, *Ratkaji* (*Ratlikey*) od *Velikoga Tabora* (*de Nagytábor*), i *Thuroczy* od *Ludbrega*. Jamačno su se magnatima pribrajali takodjer *Alapići* (*Alapi*) od velikoga *Kalnika*, koji su medjutim u drugoj polovici XVI. stoljeća u mužkoj lozi izumrli; čast barunsku dobili su god. 1569. i *Kaštelanovići* od *Svetoga Duha* i *Bisaga*, ali kao da se nijesu tim osobito izicali. Suviše je ta porodica već god. 1620. izumrla. Velikaši ili magnati imali su naslov »*spectabilis et magnificus*« (ugledni i velemožni), a pečatili su svoja pisma crvenim voskom.

Uz magnatske porodice stoji veliki broj nižega ili maloga plemstva. Usli-

jed izveljivanja i preseljivanja bijaše sredovječne plemenske organizacije hrvatskoga plemstva gotovo posve nestalo; odsad spominju se samo pojedina bratstva (zadruga) ili čak porodice toga plemstva, koje su razasute na sve strane, tako da se kod pojedinih rodova tek kadikad čuje, da su potomci ovoga ili onoga plemena (na pr. Mogofovića). U krajevima između Kupe, Korane i Une, kamo bijaše pribjegli mnogo toga starohrvatskoga plemstva, nema gotovo ni jednoga plemena više na okupu, dok se u prijedjelu medju Koranom i Kupom redom nižu manje ili veće plemićke obćine, više ili manje zavisne od gospodara poglavitiĥ gradova (primjerice Ozlja). U kraju između Kupe i Save nalazimo takodjer više takovih plemićkih obćina (Draganići, Krašići, Pribići), a najveća je plemenita obćina Turapolje, koja baš u ovo vrijeme vodi žestoku i dugu borbu za svoju samosvojnost protiv velikaša, koji ju nastoje podjarmiti. Tek god. 1560. dobila je turopoljska plemićka obćina svoj pisani statut, po kojemu je onda dalje živjela te se razvijala.

Po svojem porijeklu može se plemstvo u ovo vrijeme podijeliti na više skupina. U prvom su redu porodice praplemstva hrvatskoga, koje su nekad okupljene kao plemena, nastavale u župama, te uživale u svakom pogledu podpunu slobodu. Kad su se plemena razpala, a pojedine se zadruga ili porodice, izgubivši svoju plemenitu djedovinu, razselile, onda su ti praplemići ostali bez ikakvih dokaza svoje plemenštine, pa su sada od kraljeva tražili, da im staro plemstvo iznova potvrdi. Uz njih se redaju porodice u brojnim plemenskim obćinama Slavonije, kojih su predci nekad bili podanici kraljevskih županijskih gradova, te su se tijekom vremena dobavili slobode, a po tom i plemstva (najprije kao *liberi iobagiones*, a poslije kao *nobiles iobagiones*). Imade nadalje plemića, koji su to postali time, što im je kralj podijelio neko plemićko imanje, kojega su gospodari budi izumrli, budi da je njihovo imanje s drugog povoda (radi nevjere i t. d.) pripalo kralju (dotično njegovu fisku). Kralj je podjeljivao takovo plemićko imanje zasebnom darovnicom (*donatio regis*), redovito da nagradi dotičnika za vjerne službe njegove. Nadarenik, ako nije bio plemić, postao je plemićem tim darom. Najmlađu skupinu plemića sačinjavali su oni, koje je kralj za njihove zasluge posebnom poveljom naprosto proglasio plemićima (ne podijelivši im nikakva imanja), te im podjedno označio i grb (arma), koji smiju nositi i rabiti. Takvi se plemići zovu armaliste (*nobiles armales*), a kraljevsko pismo s oznakom (često i slikom) grba zove se grbovnica (*litterae armales*). Armaliste bili su samo osobno slobodni (*ad personam*); njihovi neplemićki posjedi nijesu tim nimalo postali slobodni, već su ostali podvrgnuti svima daćama i drugim obvezama. Čini se, da su se mnogi novo imenovani armaliste kratili te obveze izpunjavati, stoga su poslije morali svi takovi plemići svoje plemićke listove ili grbovnice pred hrvatski sabor donošati, da se ondje pročitaju, te onda ili prihvate ili eventualno i zabace. Prvi put čitali su se plemićki listovi, izdani od ugarske kancelarije god. 1569.—1587., u hrvatskom saboru, držanom u siječnju 1588. u varoši Varašdinu, a objavljeni su »iuxta publicas constitutiones diaetae Posoniensis novissimae . . . inssu etiam praefati domini bani (Erdeda)«. Vlastnici tih plemićkih listova pridonijeli su svoje izprave »in vim nobilitationis suae«. Tom je prigodom sabor stvorio zaključak, da i ostali (novo imenovani) plemići, koji nijesu mogli donijeti svojih plemićkih povelja u ovo zasjedanje, prikažu svoje grbovnice u prvom budućem saboru, jer će inače izgubiti svoje privilegije (item decretum est, ut reliqui nobiles, qui in praesenti congregatione huiusmodi eorum nobilitatis insignia producere nequivissent, eam in proxima futura congregatione, sub ammissione et cassatione eorundem privilegiorum producere debeant). Odsad su se plemićki listovi (armales) novo imenovali armalista u saboru redovito proglašivali i potvrđivali (. . . sunt confirmatae nemine contradicente); no bilo je i slućajeva, da je tko prosvjedovao. Tako je primjerice god. 1609. turopoljski župan Juraj Vagić prosvjedovao protiv plemićkoga lista za Jurja Cvetašina (Hranilovića), a sabor je županu o tom prosvjedu izdao izpravu.

Dok su se tragovi različitomu porijeklu plemstva u to vrijeme sve više gubili, dijelilo se je niže plemstvo potanje po svome imanju ili posjedu. Naročito lučili su se plemići na one, koji su imali pro-trane posjede, te su kao veći posjednici imali također više ili manje podanika ili kmetova, i na one, koji su posjedovali tek jedno selište, na kojemu su sami prebivali, a nijesu imali nikakvih kmetova. Prvi su se zvali plemići veleposjednici (*nobiles bene possessionati*), a drugi plemići jednoselci (*nobiles unius possessionis, nobiles unius sessionis, curialistae, nobiles iobagione; non habentes, kadikad i nobiles taxati*). Potonjim imenom »*nobiles taxati*« zvali su ih zato, jer su im velikaši i plemići veleposjednici htjeli nametnuti, da plaćaju ratnu daću (*taxa, dica, contributio*) i ostale izravne poreze, budući da nijesu imali kmetova, koji bi za njih plaćali rečene daće. Ali plemići jednoselci odlučno su se opirali tome nastojanju, a vodili su ih plemići jednoselci u Turopolju, koje bijaše još kralj Matijaš Korvin god. 1483. oslobodio od plaćanja ma koje daće. Privilegij kralja Matijaša potvrdili su poslije kralj Ferdinand I. god. 1548., a kralj Rudolf god. 1602. i 1608. Napokon je i hrvatski sabor 23. rujna 1610. stvorio ovaj zaključak: »*Nobiles autem unius sessionis universi Campi Zagrabiensis seu Turopoljensis... per status etiam et ordines universos a cunctis tam regiis quam regni ordinariis ac extraordinariis... taxis et contributionibus ac laboribus, a modo deinceps futuris semper temporibus eximuntur, et immunes pronunciantur, in privilegiisque ipsorum universis perpetuo confirmantur.*«

Kao neki prelaz od plemstva k staležu kmetova čine predijalci (*praediales*) i slobodnjaci (*libertini, knapi*). Predijalci žive u to doba poglavito na posjedima crkvenih dostojanstvenika ili prelata (*praediales praelatorum*), naročito na imanjima zagrebačkoga biskupa kao opata u Topuskom; a slobodnjaci naseljeni su na imanjima svjetovnih velikaša. Jedni i drugi lično su posve slobodni, te ne plaćaju redovno daće ni drugih davaka; no zato su dužni služiti svojoj zemaljskoj gospodi kao vojnici, te se okupiti pod njihovim zastavama (*banderijama*), kad gospoda vode svoja banderija u rat.

Najniži i najbrojniji stalež sačinjavaju kmetovi ili *coloni* (*iobagiones*). Kmetovi su podanici na posjedima svoje zemaljske gospode ili vlastele, nemaju nikakvih političkih prava ni vlastitoga zemljišta, već za onu vlastelinsku zemlju, na kojoj prebivaju, plaćaju svomu zemaljskomu gospodinu (*dominus terrestris*) zemljarinu (*terrarium, nona*) i čine mu razne službe (*tlaka, rabota*); suviše namiruju za svoga vlastelina sve daće, što ih on mora davati crkvi (*desetinu*), kraljevstvu (*dimnicu ili pecuniae fumales*) i napokon kralju (*ratnu daću, kontribuciju, dica ili subsidium*). Tako isto podpadaju pod sud vlastelina ili njegovih činovnika. Stanje kmetova još bi pogoršano, kad bi im god. 1514. zabranjeno slobodno preseljivanje (*libertas migrandi, libera migratio*) od jednoga vlastelina k drugomu. Tim biše kao prikovani na zemlju svoga zemaljskoga gospodina i osuđeni na vječito robovanje (*perpetua rusticitas*). To je međutim bilo također povodom, da su kmetovi prigodom turskih provala stali jatovice hježati u susjedne austrijske zemlje na zapadu. Baš radi toga hježanja bili su slavonski staleži prinudjeni, da već na saboru u Križevcima 6. siječnja 1538. povrate kmetovima nekadanju slobodu selenja od jednoga gospodara k drugomu. Člancima 21.—24. određena bi ne samo sloboda selenja kmetova, nego bi također ustanovljen i način, kako da se preseljivanje obavlja (*modus accipiendi licentiam colono*), pače određena i globa od 25 maraka za onoga vlastelina, koji bi svoga kmeta silom pridržavao, ne puštajući ga da prijedje k drugomu vlastelinu, koji ga je litjeo k sebi primiti. I ugarski sabori od god. 1547. i 1556. prihvatili su slobodu selenja kmetova, te je naročito potonji sabor u Požunu god. 1556. u više članaka (27., 30., 31., 32.) ustanovio način, kako da se pri tom postupa. Napokon je i sabor kraljevina Hrvatske i Slavonije, sastavši se 7. ožujka 1557. u Zagrebu, zaključio, da se inade transigracija kmetova provadja ti po ustanovama prošlogodišnjega ugarskoga sabora u Po-

žumu (De transmigracione vero colonorum modus et ordo, in articulis Posonii anno 1556. editis conscriptus, per omnia observetur).

Pored svega toga, što bi kmetovima vraćena sloboda selenja, bilo je njihovo stanje i dalje nepovoljno. Nije nimalo pretjerano, kad ugarski namjestnik Antun Vrančić god. 1573. javlja kralju Maksimilijanu, da zemaljska gospoda bolje i častnije postupaju s govedima, nego sa svojim podanicima — kmetovima. Nije stoga čudo, da su se kmetovi bunili: najopasnija bila je seljačka buna baš god. 1573., kad joj je bio vodja Matija Gubec. Medjutim kako se stanje kmetova nije ni nakon te bune poboljšalo, ustajali su oni i potonjili stoljeća.

Nijesu svi kmetovi jednaki ni po obsegu gospodске zemlje, na kojoj su nastanjeni, a ni po službama, koje čine zemaljskomu gospodinu. Ono gospodsko zemljište, na kojemu stoji kmet sa svojom porodicom, zove se selište ili selo (sessio iobagnialis), a sastoji redovito od kućišta (hižište, dvorno hižno mjesto), dvorišta sa stajom, zatim od oranica, sjenokoša, pašnjaka i drugih zemalja. Veličina selišta nije jednaka; obično obuhvatalo je jedno selište 12 dana oranice (koliko je u to vrijeme može porati) i sjenokoše za 4 stoga sijena. Oni kmetovi, koji su držali čitavo selište ili sessiju, zvali su se cijeloselci; a bilo je kmetova, koji su imali samo pol. četvrtinu ili čak osminu selišta. Onaki kmetovi, koji nemaju oranice ni drugih zemalja, nego samo kućište, dvorište i vrt, zovu se podvorce ili pridvorce (inquilini, Kleinhäusler); oni stanuju obično naokolo grada ili dvora svoga zemaljskoga gospodina (vlastelina), kadšto i unutar zida dvorskoga (gradskoga), u tako zvanom purgariji ili purgi. Onaki kmetovi, koji nemaju ni svoga kućišta, već stanuju u kući kojega drugoga kmeta ili podvorca, zovu se subinquilini. Prema veličini zemlje, koju kmet obrađuje, jesu i njegove službe koje čini zemaljskomu gospodinu. Novo naseljenim kmetovima određuje zemaljski gospodin nakon utanačene pogodbe njihove dužnosti i službe. U tom su pogledu osobito poučni primjeri, što ih je nanizao Lopašić u svom djelu »Hrvatski urbari« na strani 378—411.

DINKO RANJINA,
piesnik dubrovački.

Kao zaseban stalež iztiču se osobito u XVI. stoljeću varošani (gradjani) ili purgari (cives) u varošima (civitates) i trgovima (oppida) hrvatskoga kraljevstva. Varoši ima više vrsti: u prvom su redu kraljevske slobodne varoši, kao Zagreb (dotično Gradec kod Zagrebu), Varaždin, Koprivnica, i Križevci u Slavoniji, a Seutj i Bi-

Kao zaseban stalež iztiču se osobito u XVI. stoljeću varošani (gradjani) ili purgari (cives) u varošima (civitates) i trgovima (oppida) hrvatskoga kraljevstva. Varoši ima više vrsti: u prvom su redu kraljevske slobodne varoši, kao Zagreb (dotično Gradec kod Zagrebu), Varaždin, Koprivnica, i Križevci u Slavoniji, a Seutj i Bi-

hač (do god. 1592.) u Hrvatskoj. Te varoši imaju svoju vlastitu samoupravu s biranim sudcem na čelu, živu po ustanovama i statutima, koje su sami stvorili, a utječu i u javne poslove, šaljući svoje poklisare ili nuncije ne samo na hrvatski sabor, nego i na ugarski. One nisu podložne banskoj vlasti, nego izravno kralju, kojega zastupa budi kraljevski tovarnik (tavernicus), budi opet personal. U drugom su redu one varoši i trgovi, koji su podložni kojemu zemaljskomu gospodinu (duhovnomu ili svjetovnomu) ili korporaciji (kaptolu). Takove su varoši i trgovi Dubovac, Jastrebarsko, Krapina, Novi i Vinodoli, Samobor, Sisak, Trg kod Ozlja i drugi. Purgari tih varoši i trgova imaju vrlo različite povlastice (neki više, a neki manje), te ne utječu izravno u javni život. Imade među varošima i trgovima ove druge vrste i takovih, koji su nekad uživali kraljevsku slobodu, ali su tijekom vremena zajedno s gradovima, pod koje su spadali, kraljevskim darovnicama došle u vlast velikaša, koji su im kao zemaljski gospodari njihovi znatno stezali i ograničili njihove privilegije. Tako je primjerice varoš ili trg Samobor imao veće slobode i prava, dok je grad Samobor više njega bio u kraljevskoj vlasti, nego onda, kad je rečeni grad došao u ruke grofova Ungnada i poslije Erdeda.

Pod konac XVI. stoljeća smatraju se varošani (cives) ili purgari kao četvrti stalež uz duhovni, velikaški i plemićki stalež. Mnogo puta zovu se ti varošani »plemeniti purgari«, želeći time označiti, da su ravni plemićima, premda su se pravi plemići, stanjujući u varošima, vazda dijelili od ostalih purgara, koji nijesu bili plemići. Napokon je preotelo mala, te su se purgari stali nazivati i »knezovima«. Samo tako može se razumjeti Juraj Križanić, kad piše oko god. 1663. ovako: »Hrvati svakomu šoštaru govore knez Ivan, knez Pavel, knez Miloš, oponašajući Ugre, koji svakome kažu Uram, naime gospodine...« (eodem modo Croati ad unumquemque sutorem dicunt knez Iwan, knez Pawel, knez Milosz, ex imitatione Ungarorum, qui ad omnes dicunt Uram, Domine...).

Sudjenje i pravo. Za prvih Habsburga promijenilo se u hrvatskom kraljevstvu koje sta i u sudbenim i pravnim poslovima. Kako je nakon pada Knina (1522.) i gubitka Like s Krbavom (1527.) došla jezgra stare Hrvatske pod tursku vlast, nestalo je ne samo županija i županijskih sudbenih stolova na jugu Velebita, nego i zasebnoga banskoga suda za Hrvatsku u gradu Kninu. Jednako se u tim od Turaka osvojenim krajevima ne ističe staro hrvatsko običajno pravo. Tragovi staroga hrvatskoga prava održali su se jedino u nekim oblastima stare Hrvatske, koje bijahu s Dalmacijom došle pod mletačku vlast. Mletčani dali su to običajno pravo hrvatsko popisati, kako to svjedoče preostali zapisi od god. 1551. i 1553., učinjeni u Novigradu kod Zadra, a upisani su u njemu pravni običaji, koji su vrijedili u krajevima Hrvatske počev od Zadra pa do Nina, i koje su držali naši (hrvatski) djedovi i pradjedovi«. I »Statut lige kotara Ninskoga« sastavljen bi na hrvatskom tlu za vladanja mletačkoga.

Brojni hrvatski doseljenici, koji su iz stare Hrvatske prebjegli u krajeve između Gvozda i Drave, ponijeli su sa sobom ne samo svoje hrvatsko narječje i glagolsko pismo, nego i svoje pravne običaje. Ali u svom novom zavičaju morali su se svjedjer više prilagodjivati prilikama u Slavoniji, pa su tako prihvatili i slavonske sudske uredbe, koje su se u mnogo čemu podudarale s ugarskim pisanim pravom, kako ga je još god. 1514. zapisao i 1517. štampom izdao Stjepan Verbeci. Značajno je, kako se je pokazalo potrebitim, da se latinskim jezikom pisano običajno pravo ugarsko od Verbeca prevedu na hrvatski jezik, a učinio je to god. 1574. varaždinski sudac Ivan Pergošić, izdajući svoj prevod štampom uz naslov: »Decretum, koteroga je Verbewczí Istvan diachki popiszal... od Ivanussa Pergossicha na slouienszki jezik obrnien. Stampan v Nedelisciu. Leto gassegha zuelichenia 1574.« Pergošić je svoj prevod posvetio knezu Jurju Zrinskomu, pa je posveti kaže, da je djelo štampao tiskar, »kojega Vaše gospodstvo dopelja na korist i na odičenje oveli nevolnih i zavrženih ostankov orsaga«. Ali još je značajnije, da se je

opet drugi Hrvat, po imenu *Ivan Kitonić* od Kostajnice (*1561., † 1619.) proslavio svojim naučnim radom na polju pravnih znanosti, prikazavši u jednom djelu sudbeni postupak u Ugarskoj, dok je u drugom objasnio stanovite ne uglasice u Verbeeijevu djelu.

Vrhovni sud za kraljevinu Slavoniju i ostatke kraljevine Hrvatske bio je i u ovo doba *banski osmički ili oktavalni sud* (iudicia octavalia ili octavae). Sastav suda bio je u glavnom onaki, kao i u petnaestom stoljeću. Pribivali su mu uz bana i banovca još protonotar i od staleža na saborima naročito izabrani prisjednici ili assessores. I rokovi za sastanak suda ostali su stari. Ali radi dugotrajne borbe između protukralja Ferdinanda I. i Ivana Zapolje, zatim radi izbjivanja nekili protonotara (koji su bili podjedno protonotari u Ugarskoj), onda radi prečestih turskih provala u zemlju, i napokon radi čestih kužnih bolesti događalo se je, da se banski sud nije redovno sastajao, pače se je više puta desilo, da banskoga suda nije bilo kroz čitav niz godina. Tako se tuži hrvatski sabor od 11. studenoga 1602., da se radi ratnih smutnja gotovo kroz deset godina nije sastao oktavalni sud (... fere ab integro decennio non sine maximo incommodo huius regni in hisce cruentissimorum bellorum turbationibus iudicia octavalia nulla sunt celebrata). Isprekidano sastajanje banskoga suda, koji se je u to vrijeme stao nazivati i *banskim stolom* (tabula banalis), bilo je povodom, da se je na saborima šestnaestoga stoljeća mnogo o njemu raspravljalo i zaključivalo.

S obzirom na zamašnost i prešnost parbenih predmeta i parnica jamačno se je već u petnaestom stoljeću vršio pri banskomu sudu dvojaki parbeni postupak, i to *duži i kraći*. Duži za zamašne i manje prešne stvari, a kraći za prešne i manje zamašne. Prema tomu dijelilo se je i bansko sudovanje obzirom na dulji ili kraći parbeni postupak na dvoje: na *redoviti ili glavni oktavalni sud* (iudicium octavale vel generale), i na *kratku pravdu* (kratka sprava, kratko pitanje, iudicium breve, breviš).

Tako glavnome sudu oktavalnomu kao i brevišu predsjedao je još 1527. sam ban, kako se to razbira iz sudskih isprava, izdanih za banovanja kneza Krste Frankopana. No poslije se je pobličajilo, da je ban s protonotarom vodio jedino rasprave glavnoga suda (iudicium generale), koji se je sastajao u siječnju (pro festo Epiphaniae domini) i u kolovozu (pro festo beati Jacobi apostoli) u kraljevskoj slobodnoj varoši na brdu Gradcu kod Zagreba. Breviše pak ili iudicia brevia prepuštao je ban sve više banovcu ili vicebanu, kojega je opet pomagao viceprotonotar kraljevstva. Rokovi za breviše nijesu bili točno ustanovljeni: sad se spominje kao rok blagdan sv. Ivana Krstitelja, sad opet blagdan sv. Jurja i sv. Mihalja. No bilo je i drugih rokova. Prema tomu sastajao se je breviš valjda onda, kad je bila potreba. Glavni sud trajao je isprva trideset i dva dana, a poslije god. 1574. i četrdeset, dok je breviš trajao tri do četiri dana, pače i po šest dana. Suvršše su banovac i viceprotonotar obilazili po kraljevstvu, te su držali kratke sprave sad u Zagrebu ili Steničnjaku, sad opet u Križevcima. Tako se je breviš po neki način prometnuo u neku vrst županijskoga suda. Dok su se pred glavnim sudom vodile velike i dugotrajne parnice o plemićkim posjedovanjima, o njihovim privilegijama i njima od kraljeva podijeljenim darovnicama: dotle se je na brevišima sudilo o smetanju posjeda, o naslijeđima svake ruke, o diobama među braćom, kao i o četvrtini, o mirazu i opremi plemićkih kćeri. I o odlukama breviša izdavale su se isprave, koje je sastavljao viceprotonotar kraljevstva. Vrlo važne ustanove o banskom sudu (generalnom i brevišu) zabilježene su u zapisnicima hrvatskih (slavonskih) sabora od 19. travnja 1528., 1. rujna 1558., 21. svibnja 1559., 24. veljače 1568., 9. svibnja 1569., 25. veljače 1579., 30. lipnja 1585., 20. travnja 1586., 4. siječnja 1587. i 21. veljače 1588.

U XVI. stoljeću rodilo se pitanje, kojemu je sudu podvrgnut ban hrvatski, ako nastane parnica između njega i kojega drugoga velikaša, plemića ili plemićke općine u Klaić, Hrv. povj. III. (6.)

kraljevstvu. Što se znade, pokrenulo se to pitanje prvi put god. 1548., kad je između bana Nikole Zrinskoga i plemića Turopoljaca plauuo spor radi grada Lukavca. Medjutim ni drugi bani nijesu htjeli dolaziti pred banski sud, kojemu su sami bili predsjednici, već radi toga, što nitko u vlastitoj parnici ne može da bude i sudac i stranka (quia nemo in propria causa iudex et actor fieri potest). Baš radi toga bijaše kralj Ferdinand 13. prosinca 1548. odredio, da Zrinski dodje pred banski sud, ali da tome sudu ne predsjedava ovaj put on sam, nego oratori, koje će kralj na dođuću sabor kraljevina Hrvatske i Slavonije poslati. Ali tih oratora nije opet Zrinski htio priznati, jer nijesu redoviti sudci kraljevstva. Parnica se je svršila tek god. 1553. pred obranim sudcima, a nipošto pred redovitim sudom. Sasvim drugčije bijaše se ponio ban Ivan Drašković. On je na saboru u Zagrebu 7. studenoga 1596. svečano izjavio, da se on u svima svojim pravdama, bio on tužitelj ili tuženik, podvrgava oktavalnomu (banskomu) sudu pod vicebanom, protonotarom i prisjedicima. Sabor je povladljivao toj njegovoj izjavi, jedino su joj se oduprli Ivan, Petar i Juraj Keglević, ne zna se s kojih razloga. U aborskom zapisniku zabilježena je banova izjava ovako: »Nec illud latet dominos regnicolas, praedecessores praefati domini moderni bani per abusum hac praerogativa usos fuisse, quod ipsi nequaquam in iudiciis octavaliibus et sedibus comitatuum coram vicebano regni et comitibus comitatuum iuri parere aut respondere volebant, in hoc regno se iudices habere non posse asserendo; praelibatus tamen dominus Joannes Draskovich banus, maioris faciens mandata Dei quam praedecessorum suorum indignam praerogativam, considerans communem esse omnium iustitiam, submisit se in omnibus causis tam per ipsum dominum banum motis, quam contra eundem per quosvis movendis, iudicio vicebani, magistri protonotarii et assessorum sedis octavaliium iudiciorum, comitatuumque comitum, vicecomitum et iudicum; consentientibus ad id benevole statibus et ordinibus, solum magnificis dominis Joanne, Petro et Georgio Keglevich de Busin contradicentibus«. Medjutim i ban Ivan Drašković opozvao je već 9. studenoga 1604. na saboru u Zagrebu svoju prvobitnu izjavu, da ne bi njom obvezao i svoje nasljednike na banskoj stolici (dominus banus quoque coram toto regno revocasset oblationem suam ratione cuiusdam promissae iurisdictionis suae, ne videlicet successoribus suis praerogare videretur).

Uz bane i vicebane ističu se pri oktavalnom sudovanju sve više protonotari i njihovi zamjenici viceprotonotari. Već za bana Krste Frankopana spominje se mnogo kroz god. 1527. protonotar magistar Baltazar Hobetić od Dubovca (de Dwbowecz), koji je za Ljudevita II. vršio službu viceprotonotara slavonskoga. Njega je naslijedio god. 1529.—1531. magistar Petar od Konjske (de Konzka), bogat vlastelin u varaždinskoj i križevačkoj županiji. God. 1539.—1554. je protonotarom slavonskim magistar Mihajlo od Ravna (de Rawen, Rawony), koji je prije toga bio ravnatelj kraljevskih parnica (causarum regalium director). Taj Mihajlo od Ravna ili Ravenski primio je poslije (oko g. 1549.) takodjer službu u Ugarskoj kao protonotar kraljevskoga dvorskoga sudca (iudicis curie regie prothonotarius), pa je stoga bio često zapriječen, da boravi u hrvatskom kraljevstvu. Još većih neprilika bijaše, kad je iza smrti Mihajla Ravenskoga postao slavonskim protonotarom magistar Damjan de Aranyan, još od god. 1549. protonotar namjestnika ugarskoga palatina. Rečeni Damjan malo je dolazio u Slavoniju, pa stoga se radi njegova izbjivanja mnogo puta nijesu mogli održavati ni oktavalni sudovi. Već god. 1558. pozivali su ban i staleži hrvatski protonotara Damjana, da dodje na oktavalni sud u Zagreb, koji bi (valjda radi njega) odredjen za izvanredni rok, naime za praznik sv. Martina. God. 1568. opet ustanovljuje hrvatski sabor rok za oktavalni sud na osmicu blagdana sv. Margarete, samo da bi magistar Damjan mogao na nj doći, jer tada nije morao pribivati oktavalnomu sudu u Požunu. Ali magistar Damjan ipak nije dolazio, pa tako je u hrvatskom kraljevstvu sudovanje zapelo. Bit će, da su se poradi toga i ban i hrvatski staleži potužili samomu kralju, koji je onda staleže pozvao, da

biraju novoga protonotara, koji poznaje zakone i prava kraljevstva, te koji je podoban dužnosti svoje ispunjavati (*maiestas sua caesarea et regia, visa et intellecta tam adversa valetudine, qua assidue quasi affictaretur egregius magister Damianus de Aranyan, prothonotarius regni, qui et alioquin etiam non solum officio prothonotariatus locumtenentis suae sacrae maiestatis in Hungaria, verum etiam aliis maiestatis suae negotiis saepius occupatus esset, adeo, ut opportuno tempore officio prothonotariatus regnorum istorum respondere invigilareque non posset, sua sacra maiestas clementer fidelibus suis regnicolis committit et mandat, ut idoneam et sufficientem personam iuriumque et legum regni peritam in prothonotarium eligerent*). Staleži sabrani na saboru u Zagrebu izabrali su 9. svibnja 1569. zaista novoga protonotara, po imenu magistra Emerika Pethewa de Hethes, bivšega protonotara pri namjestniku kraljevskoga personala u Ugarskoj, te su podjednako odredili, da se oktavalni sudovi opet sastaju u siječnju i kolovozu, kako je zakonom bilo ustanovljeno. Ali ni Emerik Pethew nije se držao utanačenja, jer je god. 1572. opet preuzeo službu protonotara kod ugarskoga namjestnika Antuna Vrančića, te stao zanemarivati poslove u hrvatskom kraljevstvu. Radi toga je hrvatsko-slavonski sabor od 7. prosinca 1572. pozvao Emerika Pethewa, da se smjesta odreče službe budi u Ugarskoj budi u hrvatskom kraljevstvu (*ut dictus magister Emericus prothonotarius per litteras regni admoneatur, ut officio praescripto prothonotariatus domini locumtenentis statim valedicat et continuam residentiam in regno habeat... vel autem cedat et valedicat officio prothonotariatus regni...*). Pethew odazvao se je odlučnomu zahtjevu hrvatskih staleža, te se je zahvalio na časti protonotara u Ugarskoj, pa je onda sve do smrti svoje († 1586.) boravio stalno u Hrvatskoj i vršio službu kao »prothonotarius regni«.

Po smrti Emerika Pethewa izabrali su hrvatski staleži na saboru 20. travnja 1586. protonotarom kraljevstva Martina od Sombotelja (Zombothely, Zombateli). Kad je taj nakon nekoliko godina umro, staleži su na saboru u Zagrebu 5. siječnja 1592. imali birati protonotara. Zanimljivo je, da su ovaj put na naročiti zahtjev (*ad singularem petitionem*) bana Tome Erdeda proglasili protonotarom magistra Matiju Sekelja (Zekel), ali uz ogradu, koju je i ban prihvatio, da se time ne dira u privilegija kraljeva Matijaša Korvina i Vladislava II., izdana staležima u pogledu slobodnoga izbora protonotara (*ut privilegia serenissimorum regum Hungariae Mathiae, Vladislai gloriosissimae memoriae, dominis regnicolis clementer collata, confirmantur, et prout sunt a regnicolis accepta et approbata, observentur*). Podjednako je sabor sastavio neki naputak za protonotara, kojim je odredio, kako da se ponaša prema staležima, prema vicebanu i viceprotonotaru, kao i prema pručim se strankama. Protonotar ne smije državljanu, koji čemu prigovaraju, ni kojim načinom vrijedjati, već im mora dužnu počast izkazivati. S gospodinom vicebanom i gospodinom viceprotonotarom mora prijateljski živiti, te ne smije za njihove parbene spise ništa primati. Kad ga viceprotonotar zamjenjuje, mora mu za dangubu i trošak prigodom oktavalnoga suda, od primljenih pristojba svaki put izplatiti po petdeset ugarskih forinti, kako je činio nekad magistar Emerik Pethew de Hettes nekadanjemu viceprotonotaru Ivanu Petričeviću. Što se tiče pristojbe (*taxam*) i iskupa sudskih spisa (*redemptionem literarum*), staleži se i redovi za sada (*pro nunc*) podvrgavaju obzirnosti protonotara (*humanitati praeiati prothonotarii sese submitunt*): no ako bi on po običaju predjašnjih protonotara prevršio mjeru prevelikim pristojbama (*si... in nimia taxatione praecesserit*), propisat će mu staleži stanoviti način i red (*certum modum et ordinem eidem regnicolae praescribent*). Nakon svršenoga oktavalnoga suda ne smije se iz kraljevstva udaljiti, dok nije odpremio sve parbene spise; ako pak te gotove spise koji od državljana ne bi mogao iskupiti, mora im odrediti cijenu i ostaviti ih kod viceprotonotara da ih stranke podignu. (*Et ut absolutis iudiciis octavalibus, antequam literas cauales expediat, ex regno ne recedat. Expeditas autem literas, si quas ipso facto aliqui ex*

regnicolis redimere non potuerint, statuto praectio, apud praefatum viceprotonotarium relinquat, decretum est).

Medjutim ni Matija Sekelj nije zadovoljavao staleže hrvatske, jer je i on uz svoju službu u hrvatskom kraljevstvu obavljao čast protonotara personala kraljevskoga (personalis praesentiae) u Ugarskoj. Kad je stoga on umro, staleži odlučiše birati domaćega čovjeka, koji je sav svoj vijek proveo služeći svojoj domovini. I tako bi na saboru u Varašdinu 1. veljače 1600. izabran Gašpar Petričević (de Miketinez), gojenac biskupa Jurja Draškovića. On je nekad obavljao službu viceprotonotara, a u posljednje doba vršio je čast vicebana i podjedno župana zagrebačkoga i varaždinskoga, pa je tako bio vješt ne samo pravničkim stvarima, nego takodjer upravnim, financijskim i vojničkim poslovima. Šteta je samo, da je taj vrstni muž živio samo još dvije godine i nekoliko mjeseci. Po njegovoj smrti staleži su na saboru u Zagrebu 11. studenoga 1602. izabrali protonotarom Matiju Andrejašića od Novaka, premda su se bojali, da on radi slaboga zdravlja ne će moći povjerene mu časti primiti. Uza sve to ostao je on protonotarom sve do godine 1615., kad je umro, te ga je 12. listopada te godine zamijenio dotadnji viceprotonotar Stjepan Patačić.

Kako su protonotari često i dugo bili odsutni, znatno je porasla vlast njihovih zamjenika viceprotonotara. Između viceprotonotara ističu se poimence Mihajlo Miletihyecz († 1561.), zatim Ivan Petričević de Miketinez (1565.—1585.), onda Mihajlo od Vurnovca (Urnoczi, 1585), Petar Pojatić († 1591), Gašpar Petričević (1591.—1596.), i napokon Stjepan Berislavić od Male Mlake (de Kysmlaka, 1602.—1608.).

Budući da su protonotari bili izvjestitelji banskoga oktavalnoga suda, te izdavali i banskim pečatom pečatili odluke toga suda; to je tokom godina gotovo sav posao kod toga suda prešao u njihove ruke. Tako je napokon došlo i do toga, da su oni neke stvari i sami rješavali sve bez bana, te se je uz banski oktavalni sud razvilo zasebno protonotarsko sudovanje. Taj je sud (iudicatus et forum protonotariale) obavljao sve nasljedne poslove plemstva, naročito je protonotar obavljao diobe između zakonitih baštinka, brinuo se za ostavljene udove i sirote, nadzirao skrbnike i primao tužbe protiv njih, tražio od skrbnika obračune i sudio njima, ako su pronevjerili povjereni im imetak sirotinjski. Poslije se je sve više širila sudbena vlast protonotarska, tako da su sudili i o neprepornim dugovima (processus liquidi debiti), i drugim stvarima.

Pored najvišega banskoga (oktavalnoga) suda obstojali su i u ovo vrijeme svi oni niži sudovi, koji se spominju u pemaestom stoljeću. Ni uredjenje tih sudova (županijskih, kotarskih, plemenskih) nije se znatno promijenilo; tek što su se osude i odluke kotarskih i plemenskih sudova u Slavoniji mnogo sastavljale u narodnom hrvatskom jeziku kao nekad u južnoj Hrvatskoj. Bilo je to očito zbog preseljivanja hrvatskoga plemstva i puka iz južne Hrvatske u Slavoniju. Tako su i sudski zapisnici trgovišta Krapine u to vrijeme sastavljeni u hrvatskom jeziku. Kao ogled isprave, izdane u hrvatskom jeziku, budi ovaj spis križevačkoga (kotarskoga) sudca Mate Pisačića, koji je izdan u Hižanovcu izpod Kalnika 2. srpnja 1586., a pisan je latinskim pismom i tadanjim pravopisom:

My Matthe dyak Pyzachycz de Hysanovecz, zwdecz kryseweczke graczke mege, dayemo ze na znanyie po thom nassem lyzthw, da doyde pred naz z edne strane gozpa Dorycza Woynoweczka i z zwoym gozpodarom, plemenytym Matthem Wyssakom, a z drwge ztrane doyde plemenyty Blas Wyssak. Itako i red naz dass e waluwasse dobrowollno gozpa Dorycza gore imenowana i z zwoym gospodarom, plemenythym Mattheyem Wyssakom, da ztha dalla za swoyw potrebochw w zaklad plemenythomw Bllassw Wyssakw dwye orany zemle w Podwynyw za try dwkate. W dwycyw meztw ztoy tha zemla; jedna tha zemla kotary ze zemlwm kneza Sebestyana Swpanycha od polno, a zgwora ze kotary od zewera zemlyami, ky e isty woynoweczky; a drwgo

oranye zemle ztoy gore pry zynokossy w podwiny, kotera zynokossa ta izta jez z twm zemlwm data i zalosena zkwpa w zaklad, i ta zemla kotary ze twm iztwm zynokossom od zonhega zhloda. I tako da dersy te gore rechiene zemle i zynokossw Blas Wyssak i z zwoywm deczwm, doklam bwdw mogly zkwpythy plemenythy Matte Wyssak i negova decza; i gda goder bwdw mogly polosythy try dwkate Blassw Wyssakw i negowoy deczy, a ony da imayw dobrowollno odpwztyhy zemlw i zynokossw. I tho my dazmo tha nas lyzt na tho za wehega werowanya i zwedochtwa rady pod nassw zwcew pechatw zapecachen. Dan tha lyzt w byssy nasse. In festo visitacionis Marie anno domini 1586.»

Vrlo je zanimljiva još i ova isprava kotarskoga sudca u varaždinskoj županiji, i to tako radi jezika kao i radi sadržaja njezinoga:

»Jaz Janos Gwbasoczy, zodecz waradzynzke graczke megye, i Myhal Mahalyzky, przyesnyk the izte waradzynzke graczke megye, zwedochymo po owom moyem lyztw, kako ye knez Myhal Pernar dozwal naz, i poleg naz dobre plemenyte lwdy, po ymene: kneza Iwana Schwelycha, i kneza Iwana i Petra Baxaya, i Matth. Kozowa, Caspara Kwrthycha, i kneza Jwrya Wokmerowycha, i Mykwlw Bwyanycha, i Jwrya Gobasoczya, Ztypana Kattycha; i zta pred naz knez Myhal Pernar, i poche goworyty: moy gozpon zodecz i przyesnyk i oztala gozpoda! Ia pred w(asse) m(ylozty) we tako thosbo dayem, kako owy moy kmett, po ymene Peter Horwatt, da ye hotel meny takowo newerw wchynyty, da ye hotel z moye zemle wzkochyty. Zato moy gozpon zodecz i przyesnyk i ostala gozpoda, te takow kmett, ky zwomw gozpodnw newerw myzly wchynyty, zato te takow kmett, ka-y-e wreden ter od w. m. prawde chakam. Zato my prawdenym zakonon prygladazmo, i nam ze to prawdeno wydj: ky zwomw gozpodnw takowo newerw wchyny, ily myzly wchynyty, da zwomw gozpodnw glawom i marhom zaozta. Zato my gore imenowany prawdeno prygladawsy, dazmo wett lyzit pod gozpodna zocza pechatt, da ako by ta kmett kamo prosal, z wettem lyztom da ye zlobodan za nym poyty i k rokam ga wzetty kako zwoga krywczza, ky zwomw gozpodnw newerw wchyny, i da ga nemore nygdar zweztyty. Zato dazmo wett lyzit za wehega werowanya voly pod g. zocza pechatt i roke pyzma. Datum in curia mea nobilitari Gredycze 6. die Augusti 1587. Joannes Gwbassoczy. m. p.«

CVIJETA ZUZORIČEVA
(Fiora Zuzzeri).

Što se tiče plemenskih sudova, to su isprave plemenskih sudova na jugu Kupe (sudac braće Bovićan, sudac braće Strilčan) sastavljeni hrvatskim jezikom, a pisani glagolicom; plemenski sudovi u Krašiću i Draganiću rabe takodjer hrvatski jezik, a pišu izmjenice glagolicom i latinicom; plemenski sud u Turopolju napokon služi se vazda samo latinskim jezikom, premda u toj plemenitoj općini živu zgojini Hrvati

Vrijedno je još spomenuti, da i neki vlastelinski sudovi, kao primjerice sudbeni stol opatije u Topuskom, izdavaju isprave u hrvatskom jeziku budi glagolicom, budi latinicom (1550., Ja Juraj Martinković, špan opatije topuške; — 1566., Mi Jandrijaš Kopčić od Pokupja, špan crkve blažene divice Marije od Topuska). Kad je god. 1544.

knez Petar Keglević bio gubernator topniški, pisale su se hrvatske isprave također bosanskom ćirilicom.

Više puta utjecale su se stranke obraničkim sudovima (obrani sudci, electi arbitri et amicabiles compositores), da se tako uklone dugotrajnim parnicama pred redovitim sudovima. Zanimljiva je u tom pogledu parnica, u kojoj su obrani sudci god. 1532. u Petrinji sudili između kneza Nikole Zrinskoga i kneza Petra Keglevića radi imanja Selca, za koje je Keglević tvrdio, da pripada njegovoj Totuševini i gradu Blinji, dok je Zrinski opet smatrao, da pristoji »od staroga vremena« njegovu gradu Komogojni. No još je zanimljivije, da su obrani sudci svoju odluku izdali za Zrinskoga u latinskom jeziku, a za Keglevića u hrvatskom jeziku ćirilicom. Hrvatska isprava započinje ovako: »Mi Ivaniš Kastelanin de Sent lelek, Paval Kerečenji od Kanjačevd, Baltažar Hobetić de Dobooc, Ivan Vagatović, porkolab grada hrastovičkoga, Ivan Šaronić de Kosuica, sudac gradske meje zagrebske, Mihal Kišević de Lomnica, Mihal Svetački, Kristof Peranski, Ivan Tompić od Vranograča, Ivaniš Golac od Sutiske, Mihal Budišić od Like i Mikloš Vagatović, u dugovanju zdola pisani meju uzmožnom gospodom Miklošem Zrinskim od jedne i Petrom Keglevićem od Bužina, španom gradske meje varaždinske, od druge stran, sudci i pitači po istih stranah jednako obrani, dajemo na znanje: kako mi u sadanju nedelju, ka je druga od posta, budući se spravili ovde u mesto, ko se zove Petrinja, i uzroke stran rečenih sideći ovde skupno dovaršiti hotijući, poštovani gospodin Petar plebanuš samoborski, prokurator rečenoga kneza Mikloša Zrinskoga... poče govoriti...«

Vojska i obrana kraljevstva. Za prva tri Habsburgovca prijetila je hrvatskomu kraljevstvu najveća pogibao od Turaka, koji su gotovo duevice na nj udarali, te mu gradove i kotare otimali. Stoga je posve prirodno, da su staleži neprekidno radili oko obrane svoje domovine, a pri tome su ih pomagali i kralj i susjedne nutarnjo-austrijske pokrajine, naročito Štajerska, Kranjska i Koruška. Događalo se je često, da su ostaci hrvatskoga kraljevstva bili pretvoreni u veliki vojnički tabor, prepunjen vojskom domaćom i stranom. Napokon je na granici Hrvatske i Slavonije prema turskoj carevini nastala hrvatska i slavonska krajina. Stoga se vojska dijeli u to doba na vojsku građanske Hrvatske i Slavonije, i na vojsku na krajinama (u kapitanijama).

U ostacima građanske Hrvatske treba razlikovati redovitu i vanrednu vojsku. Redovitu vojsku sačinjavaju: kraljevski (banski) banderij pješaka i konjanika, zatim zemaljske harامية; vanredna vojska diže se, kad zemlji prijeti veća pogibao, i to najprije banderiji prelata i velikaša, a kad ni to ne dostaje, pučki ustanak čitavoga kraljevstva.

Još od kralja Matijaša Korvina primao je ban iz kraljevske blagajne godišnju plaću od 10.000 zlatnih forinti gotova novca i za 1000 forinti soli, da tim novcem uzdržaje kraljevsku četnu ili banderij, s kojim će braniti povjereno mu kraljevstvo. Za Habsburgovaca spominje se izrijekom prvi put za bane Tomu Nadažda i Petra Keglevića, kako su oni primili od kralja Ferdinanda obećanje, da će im davati redovitu godišnju plaću za uzdržavanje kraljevske čete ili banderija od 400 konjanika (svaki po 200 konjanika). Sačuvalo se je pismo kralja Ferdinanda, izdano banu Tomi Nadaždu 4. prosinca 1537. u štajerskom Gradcu, u kojem javlja kralj, kako se je s rečenim banom pogodio (concordavimus), da će ban za kraljevsku službu držati četnu od 200 lakih konjanika, za koje će mu davati godišnju plaću po 20 forinti za svakoga momka, enda po 2 forinta mjesečno za svakoga konja; nadalje za odijelo i banski stol (ad vestituram et intertentionem mense sue) godišnjih 2000 forinti, i napokon za plaćanje uhoda godišnjih 500 forinti, pače i više, ako bi za njih više morao trošiti. Jednako pismo primio je i ban Petar Keglević. Suviše je Ferdinand njemačkim pismom iz Kremsa 18. prosinca 1537. zapovjedio austrijskomu vicedomu, da za svakoga bana dade načiniti po jednu svilenu za-

stavu, zatim da ih banima pošalje, a kralju račun o izdatku podastre. U rečenom se pismu čita doslovce: »Nachdem wir die wolgebornen unser lieben getreuen Thomam de Nadasdi und Petern Keglovitsch zu unsern banen in Windischlandten aufgenommen, und sich gebürt, ainem jeden ainem seiden fanen zu solichem ambt zuzustellen, demnach ist unser ernstlicher bevel, das du also zwen seiden fanen, wie wir dir mündlich bevelen, machen lassest und gedachten unsern banen, dem Nadasdi und Keglowitsch, jedem ainem zustellest...« Jednako se javlja također za bana Nikolu Zrinskoga Sigetskoga, kako je on, prije nego što je imenovan banom, god. 1542. utanačio s kraljem Ferdinandom, da će mu kralj za uzdržavanje kraljevske čete ili banderija od 1000 plaćenih vojnika (600 lakih konjanika i 400 pješaka) svake godine davati po 20.000 forinti; suviše plaćat će mu za uzdržavanje njegova stola, zatim za nagradjivanje uhoda i putovanje glasnika daljih 4000 ugarskih forinti. Nesumnjivo je kralj darovao Zrinskomu i zastavu (banderium), koja će se vijati pred kraljevskom četom, pa se je po zastavi stala nazivati i sama četa banderijem. Oko kraljevske (banske) vojske skupljale su se i sve druge čete (dotično banderija), koje je ban kao vrhovni vojvoda kraljevstva vodio protiv neprijatelja.

Nema ni najmanje sumnje, da su i nasljednici kneza Nikole Zrinskoga na banskoj stolici prije instalacije primali od kraljeva zastavu i obećanje, da će dobivati godišnju plaću za uzdržavanje kraljevske čete ili banderija. Ali samo isplaćivanje godišnjega prinosa nije bilo redovito i radi pomanjkanja novca i poradi drugih razloga, pa stoga je bilo i mnogo tužbe. Koji put morao se je i kraljevski banderij budi opet smanjiti (do 400—500 momaka) budi posve raspustiti, jer ga bani nijesu mogli plaćati. Grofa Tomu Erdeda je pače to i sklonilo, da se je god. 1595. na banskoj časti zahvalio. O tom javlja hrvatski sabor od 15. svibnja rečene godine baš potanko. U saborskom zapisniku čita se doslovce: »... serenitatem suam (archiducem Maximilianum) non lateat, spectabilem et magnificum dominum Thomam Erdeödi etc., comitem et banum, officio banali coram sacratissima caesarea regiaque maiestate (Rudolfo)... Pragae valedixisse, banderium etiam serenissimo domino principi archiduci Matthiae... Posonii resignasse et dedisse, in praesentique congregatione regni statibus etiam valedictionem officii banalis declarasse et manifeste dixisse, ipsum in officio banali nequaquam amplius posse esse, nam sub banatu ipsius militibus existentibus nulla satisfactione et solutione facta eidem sua maiestas caesarea et regia veniam dedisset«. Staleži nadalje mole nadvojvodu Maksimilijana, neka poradi kod kralja Rudolfa, da imenuje po svojoj volji novoga bana, samo da je vješt vojnik i domaći čovjek (militaris et nostras), pa da ga onda »kraljevstvu s banderijem vojnika po starim ustanovama predstavi« (regno cum banderio militum iuxta veteranas constitutiones praesentet). Još pridaju staleži, da se oni, ako ne budu imali bana, ne će pokoravati ni jednomu generalu strane narodnosti, makar svi zajedno s domovinom propali. Po ovome se vidi, da nije samo nestašica novaca bila uzrokom, da su kralji stali banima plaću za kraljevski banderij uskraćivati.

Nije bolje prošao ni nasljednik Tome Erdeda, ban Ivan Drašković. On i njegov drug, biskup zagrebački Gašpar Stankovački predstavili su se hrvatskomu saboru 18. prosinca 1595. samo kao »izabrani bani« (electi bani), pa nijesu ni propisane i običajne prisege položili, poglavito zato, što im kralj ne bijaše doznačio ni plaću za kraljevsku ili bansku četvu (stipendium militum banalium) ni poslao banske zastave (banderiumque banale et nunc quidem apud manus ipsorum non esse). Staleži su stoga namah izabrali zasebne poslanike, koji će poći u Prag kralju Rudolfu, u Beč nadvojvodi Matiji, i u Gradac nadvojvodi Ferdinandu »radi potvrde rečenih izabranih banova« (pro confirmatione dictorum dominorum electorum banorum). Poslanici jamačno su nešto izradili, jer su rečeni

bani malo zatim na saboru u Zagrebu 11. siječnja 1596. uobičajenu prisegu pred kraljevskim komisarima i staležima položili; no kad je nakon smrti biskupa Stankovačkoga ostao jedinim banom Ivan Drašković, događalo se više puta, da nije primao plaću za kraljevsku četu, tako da se je napokon god. 1607. morao na banskoj časti zahvaliti.

Uz kraljevski banderij ili bansku četvu, koju su kraljevi morali plaćati, postojala je u kraljevstvu još jedna četa plaćenih vojnika, koju su uzdržavali staleži kraljevstva od zemaljskih prihoda. Ti zemaljski plaćeni vojnici zvali su se *haramije* (orsazki *haramije*). Haramije služili su za plaću kao lako oružani pješaci. Sama riječ *haramija* turskoga je porijekla, te znači hajduka u lošem smislu. Haramije vršili su isprva samo službu oružnika u nutarnjoj zemlji, a poslije su stajali takodjer kao stražari na granicama kraljevstva na Kupi i koji put na Dravi. Uredba *haramija* zavedena bi na saboru u Dubravi 8. svibnja 1539., kad bijahu nastale provale turskih martolosa u hrvatsko kraljevstvo, te su i nutarnji krajevi zemlje stradali od njihova haraćenja. Sabor je stvorio ovaj zaključak: Budući da je napokon došlo do toga, da Turci haraćlije ili martolozii prodiru gotovo u sve gore i u srce kraljevstva, odlučeno je, da se njima odupire jednakim odporom. Stoga je određeno, da se tri sto pješaka haraćlija unovači, te da se uzdržavaju kroz čitavo ljeto, pa i u jeseni. Unovačit će ih gospoda bani, te će ih razmjestiti na zgodnim i potrebitim mjestima, kako će potreba iziskivati. Tu su brigu gospoda bani na sebe preuzeli («*Cum tandem eo tam deventum sit, ut Thuree plagarii sive martholozii totos fere montes visceraque regni ingressi sint, visum est, ut illis simili obstaculo resisratur. Propterea ordinatum est, ut trecenti pedites plagarii conducantur et per integram estatem atque eciam autumpnum conserventur, quos domini bani conducant et in locis aptis necessariisque collocent, secundum necessitatis exigenciam, quorum curam lidem domini bani in se assumpserunt*). Staleži pobrinuli su se i za uzdržavanje tih 300 *haramija*, te su u istom saboru odredili, da se za plaćanje njihovo pobira po jedna forinta od svili imanja, i to po novom popisu. Pobirat će taj prinos protonotar Mihajlo Ravenski i to u dva obroka, svaki put po pol forinte. A platit će ovu pripomoć za taj put iznimice i svećenstvo, koje je inače od sličnih daća bilo oprošteno.

Tokom daljih godina i decenija još se više puta bave sabori ustanovama o *haramijama*. Čini se, da je uredba *haramija* neko vrijeme bila zanemarena, pa da je tek god. 1574. opet obnovljena. Sabor u Zagrebu od 16. svibnja rečene godine izdaje naime nove odredbe glede *haramija*. Staleži ukidaju nedavno zavedeni običaj, da banovac ili viceban sa petnom gospodskih kmetova i stanovitim brojem konjanika brani protiv turskih Vlaha ili martolosa prelaze i klance po gorama Medvednici (zagrebačkoj gori), Očuri (Ivančici) i Kalničkoj gori, pak određuje, da se unovači i na zemaljski trošak uzdržaje 240 dobrih vojnika pješaka (*haramija*). Na čelu svim tim pješacima bit će viceban, dok će manjim odjelima zapovijedati vojvode i desetnici. Dvije stotine momaka upotrebit će viceban za straže na Kupi i ostalim mjestima na krajini; a preostalih 40 razmjestit će on u nutarnjoj zemlji, i to 20 u gori Očuri sve do gradova (maloga i velikoga) Kalnika, a drugih 20 u gori Medvednici do Moravča. Haramije bit će u službi kroz četiri mjeseca počevši od Vidovdana (15. lipnja), a dobivat će plaću od prihoda dimnice. Od svakoga dimnjaka dat će se po jedna forinta u dva obroka (jedan na Vidovdan, a drugi na Mihojje), a pobirat će tu dimnicu blagajnik kraljevstva (*thesaurarius regni*), po imenu Mihajlo Konjski. Ako bi *haramije* u borbi s Turcima i Vlasima ugrabili plijena, razdijelit će se taj plijen na tri dijela: dvije trećine dobit će vojnici za nagradu, a treći dio predat će viceban za buduće potrebe kraljevstva.

U saborskom zapisniku od 17. travnja 1575. spominje se prvi put ime »*haramija*« (ad *solutionem haramiarum*), a u saborskom zapisniku od 1. listopada 1577. čita se, da su *haramije* i minove vojvode unovaćeni od vicebana Ladislava Bukovačkoga, za stražu na

Kupi protiv neprijatelja Turaka jednu trećinu obećane im plaće za minule godine poklonili kraljevstvu, uz uvjet, da im blagajnik Mihajlo Konjski točno isplati preostale dvije trećine dužne im plaće. Sabor od 11. ožujka 1585. povisio je broj haramija za straženje po gorama u nutarnjoj zemlji, te je za Kalničku goru odredio 25 momaka (ubrojivši dva desetnika ili decuriona), za Zagrebačku goru (Medvednicu) 18 momaka pod vodstvom Ivana i Jurja Mikulića, a za Ivančicu ili Očuru (ad custodiendam montem Hochuria et ibidem vicina periculosa loca) 15 momaka s jednim desetnikom, sve pod zapovijedi samoga banovca. Na saboru od god. 1586. povišen bi broj haramija opet do punih 300 momaka: 200 stražit će i braniti kraljevstvo na Kupi, a preostalih 100 pazit će na sigurnost u nutarnjoj zemlji (pro praecavendis plagiatoriorum ingressibus per montes Kemlek, Hochur et Medvednicza, maiorique securitate viarum), i to kod Medvednice 20, kod Božjakovine 20, kod Očure 20, kod Kalnika 20, kod Huma 10, i napokon 10 kod Lovrečine i Dvorišća. Nadzornik (superintendentem) sviju tih haramija bit će viceprotonotar Mihajlo od Vurnovca, dok će im vrhovnim zapovjednikom ostati i dalje ban Tomo Erdedi, koji je u ono vrijeme vršio takodjer službu zemaljskoga kapitana. Još su obsežnije odredbe hrvatskih sabora od god. 1588. i 1589. Budući da je nadvojvoda Karlo tražio od staleža, da povise broj haramija za daljih sto (dakle na 400), očituje sabor 29. svibnja 1589., da mu je jedva moguće uzdržavati dosadani broj od 300 ljudi. Na istome saboru zahvalio se je takodjer ban Erdedi na časti vrhovnoga kapitana haramija, na što su staleži izabrali Stjepana Gregorijanca kapitanom pokupskih haramija »cum plenaria atque omnimoda autoritate constituendi, mutandi et de novo eligendi, prout magis pro utilitate et defensione regni sibi visum fuerit«. Glede onih 100 haramija, koji će stražiti u nutarnjoj zemlji, odredili su staleži ovako: Kod Očure, Lohora i Krapine stajat će 20 haramija, a zapovijedat će im kraljevski savjetnik i kapitan Gašpar Drašković; kod Lestakovca, Bele i Ivanca stražit će 20 momaka pod zapovjednikom Petrom Radovićem; kod Hrašćine i Huma smjestit će se 10 momaka, a zapovijedat će im zasebni službenici grofa Baltazara Bačana; kod Čanjeva i Kalnika bit će 10 haramija pod Jurjem od Praškoveca, kod Rakovca i Božjakovine 10 momaka pod Gabriealom Tahijem, kod Moravča i Bisaga deset haramija pod carskim i kraljevskim kapitanom Stjepanom Kastelanovićem, i napokon kod Medvednice, Stubice i Laza dvadeset haramija pod kapitanom Stjepanom Gregorijancem. Svi ti haramije bili su sniješteni na Kupi u utvrdjenim kaštelima, a u nutarnjoj zemlji po gorama imali su svoje stražarnice (stationes), u kojima su noćili i od nepogoda se zaklanjali. Uz kapitane imali su svoje desetnike (decuriones), koji su ih vodili, te koji su morali biti domaći ljudi (indigenae), poznavajući dobro sve putove i mjesta (viarum et locorum bene periti). Ako bi zarobili kojega Vlaha ili martoloza, morali su ga na kolac nabiti (Valachos vero captos palis affigant).

Kad bi zaprijetila kraljevstvu veća pogibao, mogao je ban pozvati velikaše (barone i prelate), da se pod kraljevsku zastavu okupe sa svojim banderijima. Tih banderija međutim bilo je u 16. stoljeću prema prijašnjim stoljećima malo, jer su velikaši bili izgubili velik dio svojih posjedovanja i podanika. Kralj je Ferdinand dapače na početku svoga vladanja morao priskočiti u pomoć hrvatskim knezovima, da uzmognu braniti svoje gradove uz tursku medju. Kad su pak ti gradovi ili došli u turske ruke ili opet ostali pusti i svojih podanika lišeni, nijesu hrvatski knezovi mogli uzdržavati svoja banderija. Vrijedi to naročito za knezove Frankopane i Blagaje. U polovici 16. stoljeću nije u čitavom hrvatskom kraljevstvu bilo ni jednoga velikaša, koji bi mogao podizati čitav banderij od 400 konjanika. Knezovi su Zrinski oko god. 1565. bili doduše dužni, da dižu 500 konjanika i 400 pješaka, ili da mjesto toga plate 15.000 forinti, ali to su činili jamačno kao gospodari Medjumurja i imanja Vranskoga priorata. Biskup je zagrebački u isto vrijeme morao dizati samo 100 konjanika ili platiti 3000 forinti; jednako činio je to kaptol zagrebački; Franjo Tahj za sva svoja imanja u Ugarskoj i Slavoniji morao je dati 100 ko-

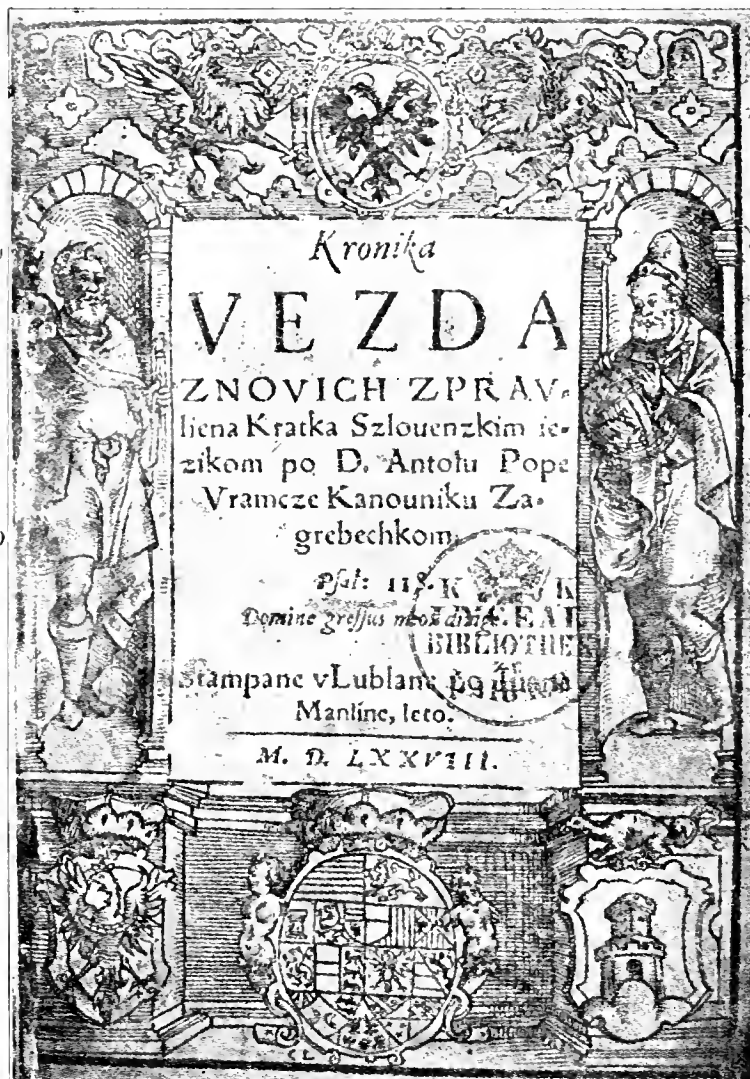
manjka i 50 pješaka (ili 3000 forinti), Ivan Gjulaj isto toliko, udovica Adama Unguada 300 konjanika i 200 pješaka (ili 10.000 forinti), i napokon Franjo Bačani za sve svoje posjede u Ugarskoj i Slavoniji 400 konjanika i 300 pješaka (ili 12.000 forinti). Još su svi samostani Pavlina u Ugarskoj i Slavoniji morali dati 100 konjanika ili 3000 forinti.

U najvećoj opasnosti odredjivao je hrvatski sabor, da se podigne pučki ili sveopći ustanak (*insurrectio, generalis expeditio, exercituatio generalis*). Čini se, da je hrvatski sabor u Zdenecima 20. siječnja 1478. na poziv kralja Matijaša Korvina prvi put odredio opći pučki ustanak čitave zemlje, te tom prigodom ustanovio i način, kako da se pri tome postupi. U 16. stoljeću dva su sabora, što se znade, izdala posebne odredbe o pučkom ustanku, i to sabor u Križevcima od 19. travnja 1528., i poslije sabor u Zagrebu od 5. siječnja 1592.

Po ustanovama sabora od god. 1528. diže se pučki ustanak samo za obranu kraljevstva od turske sile; stoga se nebrojeno mnoštvo pučkih nistaša ne smije voditi u navalni rat izvan granica kraljevstva (*cum tali innumerabili copia gentium extra limites regni exire non liceat*). U pojedinim županijama i kotarima dizat će narod na oružje i voditi ga odredjeni za to vojvode (*levator gentium et ductor*), noseći svuda naokolo krvavi mač (*per delacionem cruentis ensis*). U varaždinskoj županiji podizati i vodit će čete gospodin Ratkaj, a u zagrebačkoj gospodin Ivan Kaštelanović. U križevačkoj županiji vršit će taj posao u kotaru svetačkom (Zemche) viceban Ivan Svetački (Zemchey), u križevačkom kotaru viceban Emerik Bradač, a u kotaru zdenačkom (Zdenci, Izdentz) i virovićkom (de Verowcze) pa sve do donjih medja kraljevstva gospodin Petar Keglević. Ustati na oružje mora svaki muškarac bez izuzetka (*neminem excipiendo*), ako se može smatrati sposobnim za nošenje oružja: prelati i svjetovna gospoda, plemići, svjetovni svećenici i redovnici, djaci, građani, varošani i kmetovi. Tko se ne podigne ili ne htjedne boriti se s Turcima, bit će strogo kažnjen. Velikaš, plemić, djak i kmet izgubit će glavu; ako ga ne bi mogli ulivatiti, ne će nikad više smjeti u domovini živjeti, kamo li kakve časti dobivati. Svećenici i redovnici, koji bi se kratili poći na vojsku, biti će nlivačeni i lišeni svih svojih beneficija i svojih stvari, te ne će ni u buduće nikad više moći mutar kraljevstva primati ma kakve prilode. Gospoda i plemići, koji ne bi dizali i svoje podanike onako, kako treba (*recte*), bit će i za to kažnjeni od gospode banova. Kastelani gradova i tvrđinja, ako je u jednom gradu samo jedan, to mora ovaj mjesto sebe poslati dobra konjanika i s njim sve ljude za oružje sposobne, koje samo može da smogne; ako su pak u nekom gradu dva kastelana, može jedan ostati u gradu i poslati za sebe konjanika, dok drugi mora sam glavom da podje na vojnu. Velikaši i gospoda moraju poći na vojnu sa zastavama i obilatim četama u punom broju (*in pleno et copioso numero levatis*). I udovice plemića moraju pripomoći: ona koja ima do deset kmetova, mora opremiti i poslati po jednoga konjanika, a ona, koja ima manje od deset, neka dađe jednoga dobrog puškara. Udovice plemića jednoselaca neka ostanu kod kuće i neka se Bogu mole. Napokon bi odredjeno, da povrh toga svaki plemić i posjednik mora od dvadeset kmetova svojih opremiti i držati po jednoga konjanika, koji će konjanici na poziv i pod vodstvom banovaca polirati u pomoć Kranjskoj, ako bi Turci u nju provalili, pa i gradovima Bišću, Ripču, Krupi, Kostajnici i Dubici, ako bi ih Turci stali podsjedati.

Odredbe o insurekciji obnavljao je hrvatski sabor tijekom 16. stoljeća više puta; no najobsežnije su one, koje je izdao 5. siječnja 1592., kad je hrvatskomu kraljevstvu prijetila gotova propast od bosanskoga beglerbega Hasanpaše Predojevića. Tada su staleži na predlog nadvojvode Ernesta stvorili čitav zakon o sveopćem pučkom ustanku ili insurekciji (*certam et strictam legem de insurrectione*), koji je potanko prikazan u predjašnjem svezku ovoga djela (strana 372.—374.), gdje se govori o ratovanju s Turcima za vladanja cara i kralja Rudolfa. Po ovome novome redu ili zakonu o insurekciji bili su

dužni, da se dignu na noge, također i oni plemići, koji nijesu imali nikakvoga imetka, nego samo grbovnice (armales nobiles impossessionati), nadalje građani slobodnih kraljevskih gradova zajedno sa svojim podanicima (de colonis), pače i trgovci iz stranih zemalja, koji su ma gdje u kraljevstvu prebivali. Ovi potonji morali su budi sami poći u rat, budi mjesto sebe poslati o svom trošku jednoga konjanika; suviše morao je strani trgo-

NASLOVNI LIST „KRONIKE“

Antuna Vramca.

vac od svakih 500 forinti, što mu je roba vrijedila, opremiti i uzdržavati po jednoga konjanika, jer je inače izgubio svu svoju robu. Još bi ustanovljeno, da viceban i podžupan varaždinski imadu nakon primljene upute od bana proglasiti mjesto i dan, gdje i kada će se pučki ustaše okupiti u logoru; tu u određenom taboru obaviti će se smotra vojske (facta lustratione), a onda će se čete šiljati u pomoć onamo, gdje bude od potrebe (quo necessitas postularet).

Čitavoj vojsci građanske Hrvatske i Slavonije stajao je na čelu ban, a uza nj je bio kapitan kraljevstva (*capitaneus regni*). Kapitanu kraljevstva bilo je naročito braniti s haramijama gradove uz rijeku Kupu te ondje odbijati navale turske. Budući da je hrvatskomu saboru pristojalo u to doba pravo, da bira kapitana, a u drugu se je ruku događalo koji put, da se ban nije slagao s izabranim kapitanom, kušalo se je takim nesuglasicama stati na put i tako, da je sabor povjerio kapitansku čast samomu banu, a taj si je onda sam birao pomoćnika ili vicekapitana. U obće odnosi kapitana prema banu nijesu tada bili još posve točno odredjeni. Tako je ban Tomo Erdedi prvili godina svoga banovanja vršio i kapitansku čast; no kad su ga neki potvorili, da je novce za uzdržavanje haramija na Kupi za sebe upotrebio, odrekao se je on na saboru u Zagrebu 29. svibnja 1589. te časti uz očitovanje, da se budući kapitan mora njemu pokoravati zajedno s haramijama (*ut quicumque per eosdem status capitaneus eisdem peditibus eligeretur et praeficeretur, is eum eisdem peditibus semper imperio eiusdem domini bani parere et obtemperare debeat*). Staleži su na to izabrali kapitanom Stjepana Gregorijanca. Medjutim je rečeni Stjepan Gregorijanec već god. 1591. došao u sukob s banom Erdedom, a kad je na to i obolio, pozvao ga je sabor 5. siječnja 1592., da se očituje, može li svoju službu vršiti. Ako je ne može, neka se zahvali, a sabor za taj slučaj ovlaštuje bana, da posavjetovavši se s vicebanom i viceprotonotarom izabere drugoga sposobnoga za kapitana (*in locum ipsius regni capitaneum, quem idoneum esse duxerint, eligendum habeat*). Što se je dalje dogodilo, nije poznato. Prigodom uvedenja Gašpara Stankovačkoga i Ivana Draškovića u bansku čast na saboru u Zagrebu 11. siječnja 1596. izabrali su staleži mjesto oboljeloga Mihalja Vojkovića kapitanom kraljevstva Ivana Keglevića Bužinskoga, koji će pri obrani granice na Kupi zavisiti od banova (*qui in defensione confinalium a dominis banis dependebit*). Na daljem saboru 22. svibnja iste godine povišen bi broj zemaljskih haramija na 300 pješaka i 50 konjanika, te ujedno odredjeno, da se kapitan kraljevstva Ivan Keglević mora u svim poslovima (*in omnibus negotiis*) pokoravati zapovijedima i odredbama (*imperio et commissionibus*) gospode banova. Kad se na to Keglević još 7. studenoga iste godine na svojoj časti zahvalio, izabrao je sabor kapitanom Gregorija Pethewa de Gersse, kojega bi zadaća bila, da zapovijeda ne samo haramijama, nego i čitavoj vojsci kraljevstva u vrijeme insurekcije (*cuius officii erit, non tantum peditibus regni, sed tempore insurrectionis generalis expeditionis regni et gentibus regni diligenter advigilare et imperare*). Godine 1598. izabrao je sabor 14. travnja mjesto Gregorija Pethewa kapitanom kraljevstva Pavla Gregorijanca, te je odredio i postaje, u kojima će haramije stajati. Te su postaje bile: Hrastilnica sa 50 pješaka, Sisak sa 50, Drenčina sa 50, Letovanić sa 50, Gore 50, Pleter 50, Sredički (gdje će biti i rezidencija kapitana) sa 50 konjanika i 100 pješaka, Degoj sa 25 pješaka, Dunarića staj sa 10, Šišljavići sa 10, Završje sa 5, Blatnica sa 5, Kupčina sa 10, Rečica sa 20, Sv. Katarina sa 10, Kravarska sa 10, Petrovina sa 10, Peščenica sa 10, i napokon Lekenik sa 10 pješaka. Ovima će pješacima kapitan imenovati gorljive vojvode (*vayvodas diligentes*), a sam će se za vrijeme vojne pokoravati banu (*ipseque dominus capitaneus a bano tempore expeditionis dependebit*). Već u kolovozu 1598. napustio je Gregorijanec svoju službu radi bolesti, na što je sabor izabrao kapitanom Krstu Mrnjačića, kojega je opet 26. travnja 1599. zamijenio mladi grof Petar Erdedi. Njegova je poglavita zadaća bila, da sa 550 pješaka i 100 konjanika do 15. studenoga brani postaje i prelaze na krajini uz Kupu, i to sporazumno s banom (*mutuam eum domino bano et lustratore intelligentiam habens...*).

Ali ni grof Erdedi ne ostade dugo. Kad se je on već 21. listopada 1599. zahvalio (*propter rationabiles causas*), povjerili su staleži čast kapitana samomu banu Ivanu Draškoviću. Nakon tri godine hrvatski sabor s privolom bana (*annuente domino bano*) 11. studenoga 1602. snuje oko toga, da opet bira zasebnoga kapitana (*pro defensione con-*

finiorum Colapianorum), pa šalje dva svoja člana (Ivana Ratkaja i Franju Orehovačkoga) s napatkom grofovima Erdedima, da budi stariji brat Tomo budi mlađi Petar primi tu službu. Možda se nijesu mogli pogoditi, jer sabor 6. siječnja 1603. određuje, da se služba kapitana kraljevstva i dalje ostavi banu Draškoviću. Tek na saboru 30. travnja iste godine, kad se je ban zahvalio na časti kapitana, te čitavi sabor salijetao (ad intercessionem totius regni) grofa Tomu Erdeda, prihvatio je on kapitaniju «s punom vlasti njezinom» (cum plena eiusdem officii auctoritate), i to tako, da drži sporazum s banom, ali obratno i ban s njime (ita ut mutuam intelligentiam habeat cum domino bano etc. dominus banus vicissim cum ipso). Po ovim se podacima vidi, da je bilo često trvenja i opreka između banova i kapitana, jamačno zato, što nijesu bili točno određeni odnosi jednoga spram drugoga. Možda baš radi takvih nesuglasica položio je i Tomo Erdedi već 13. siječnja 1605. svoju čast. Staleži su tom prigodom izrekli njemu hvalu za vjerno vršenje (pro fidei administratione) povjerene mu službe, te zatim zamolili bana Draškovića, da ponovo preuzme kapitaniju, što je on i prihvatio.

Dok je vrhovni vojvoda čitave vojske gradjan ke Hrvatske i Slavonije bio ban hrvatski, zapovijedao je krajiškim četama, koje su uzdržavale i plaćale poglavito nutarnjo-austrijske zemlje (Štajerska, Kranjska i Koroška) najprije po jedan vrhovni kapitan, a od god. 1568. po dva generalna kapitana ili generala, i to jedan u hrvatskoj krajini od mora do utoka Kupe u Savu, a drugi u slavonskoj krajini između Save i Drave. Ta je krajiška vojska bila razmještena u pojedinim kapitanijama, dotično po gradovima tih kapitanija, te je vojsku u hrvatskoj krajini plaćala Kranjska, a čete slavonske krajine vojvodina Štajerska s Koroškom. Sastojala je pak krajiška vojska od pješadije, konjanika i topdžija.

Broj i raspored krajiške vojske po kapitanijama i gradovima mnogo se je mijenjao; ali u opće može se reći, da je broj vojske svedjer rastao. Godine 1553. brojila je čitava krajiška vojska, razmještena po kapitanijama i gradovima, 4164 momka, i to 2791 momak u slavonskoj krajini, a 1373 momka u hrvatskoj; suviše je generalni kapitan čitave krajine držao uza se 1050 momaka. God. 1577. imala je slavonska krajina 1972 vojnika, koji su stajali godišnjih 103.614 forinti; a hrvatska krajina brojila je 2757 momaka s godišnjom plaćom od 148.988 forinti; ukupno je dakle krajiška vojska brojila potonje godine 4729 momaka, a stajala je oko 253.000 forinti. No taj se je broj smatrao posve nedostatnim, pa se je stoga predlagalo, da se vojska na obima krajinama povisi do 6858 momaka uz godišnji trošak od nekih 406.000 forinti. Za tu bi svotu osim nutarnjo-austrijskih pokrajina morao prinostiti takodjer i njemački car, koji je primao od države godišnju ratnu pripomoć za ratovanje s Turcima.

Već bi spomenuto, da se je krajiška vojska dijelila na pješake (haramije, slavonske strajlee, njemačke strijelee), konjanike (huzare, njemačke konjanike) i topdžije (njemačke Hackenschützen). Ne samo haramije i huzari, nego i tako zvani njemački vojnici bili su većinom domaći sinovi, a zvali su ih njemačkim radi odijela i oružja. Sačuvani su hrvatskim jezikom pisani »kapituli«, izdani od nadvojvode Karla u štajerskom Gradcu 1. ožujka 1578., kojima je odredjen »službeni zakon« (Kriegsordnung) tako za hrvatske pješake (haramije), kao i za konjanike (huzare). Za konjanike ili huzare neka kapitan uzima vse ili vetschi dela (pro maiori parte) plemenite viteze s dobrimi kojni, oklopi ili panziry, šišakom, ščitom, kopjem, sablo, bodežom ili sekirico spravne. Same odredbe »službenoga zakona« vrlo su stroge tako za pješake kao i za konjanike. Jedan kapitul kaže izrijekom: »Nijedan ubogim kmetom i težakom sili ni krivine večni pod kaštigo veliko«.

Momčad u vojsci na krajinama bila je sastavljena poglavito od Hrvata, i to budi od urodjenika budi od doseljenika (Uskoka, prebjega). Častnici nasuprot počev od generala i kapitana do stražmeštara bili su gotovo sami stranci iz nutarnjo-austrijskih po-

krajina, i to malo ne sve Nijemci. Vrhovnu vojničku upravu napokon čitave krajine vodili su nadvojvode u štajerskom Gradcu sa svojim dvorskim ratnim vijećem (Hofkriegsrath). Ti su se nadvojvode s generalima naročito od god. 1578. u jednu ruku sve više pačali u vojničke poslove građanske Hrvatske i Slavonije, te tako krunjili ugled i vlast hrvatskih bana; a u drugu su ruku na tlu obiju krajina prisvajali si i građansku vlast, osobito od onoga časa, kad su se posljednjih decenija XVI. stoljeća brojni Vlasi s porodicama i stokom svojom stali naseljavati u kotarima krajiških kapitanija. Stoga je razumljiv zahtjev hrvatskih staleža na početku sedamnaestoga stoljeća, da se službe i vrhovne kapitanije na krajinama daju samo zaslužnim domaćim sinovima, a banu da se povрати njegova stara punovlast, da naime od Drave do Jadranskoga mora stoji na čelu ne samo građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji, nego i krajinama.

Kako je u hrvatskomu kraljevstvu od boja na Muhačkom polju pa sve do mira na ušću Žitve prijetila dnevice gotova propast od Turaka, posve je prirodno, da su se kraljevi, nadvojvode, ugarski i osobito hrvatski staleži mnogo brinuli za obranu njegovu. Brojni tvrđi gradovi i zamci, koji se nijesu mogli braniti, ili je prijetila opasnost, da bi se Turci mogli u njima ugnijezditi, biše srušeni sa zemljom; nasuprot biše opet na zgodnim mjestima podignuti novi gradovi i tvrđinje. Tako nastadoše tvrđinja u Sisku, grad Nelaj kod Senja, pa i Karlovac na sutoku Korane i Kupe. Tako je i ban Petar Erdedi dozvolio god. 1557. plemiću Ajtiću, da podigne kašteo u Hresnu. Mnogo se je pazilo na to, da gradovi i tvrđinje, naročito na krajini, budu vazda u dobrom stanju, te snabdjevene oružjem za obranu. Nema gotovo hrvatskoga sabora, koji ne bi odredjivao radnike i povoze po sudčijama i županijama budi za prevažanje gradje budi za popravak i utvrđivanje krajiških gradova. Suviše utvrđivali su se zgodni prelazi ili brdovi na rijekama, a na suhoj medji ili na važnim točkama u nutarnjoj zemlji podizali bi nasipe ili ograde (od posječenih stabala), koje su zvali latinskim imenom »indago«, a bilo im je zadržavati neprijatelja, kad bi u zemlju provaljivao. Suviše bi na zgodnim mjestima postavljali stražarnice i stražare, zatim poštare i poštarske konje za raznašanje vijesti i pisama, i napokon uhode, koji su zalazili u turske krajeve i dojavljivali, šta se ondje sprema.

Medju sustavne uredbe za obranu ne samo Hrvatske i Slavonije, nego takodjer Kranjske i Štajerske biše još zavedene posebne postaje, gdje su se palile vituljače (krijesovi) i topovi, pa tako naviještao narodu dolazak Turaka. Tim bi se u jednu ruku upozorivao narod na prijeteću opasnost, a u drugu pozivao, da se na odredjenim većim mjestima (taborima) okupi na zajedničku obranu.

Stalne postaje za paljenje vituljača (njemački Greitfeuer = Kreidfeuer) počele su se uredjivati u Štajerskoj god. 1522. Slovenci zvali su ovakve postaje gromade. U Štajerskoj uredjivao ih je prvi tadanji zemaljski kapitan Sigismund Dietrichstein posebnim mandatom od 7. svibnja rečene godine. Godine 1539. spominju se izrijeком u Štajerskoj neke postaje za paljenje vituljača i mužara: tako brdo sv. Donata izmedju Optuja i Rogateca, Maribor, Celje, Vildon i Gradac. God. 1564. imade takovih postaja uza čitav tok Sutle, kao u Breščima, Kunšpergu (Königsberg), Rogatecu i Borlinu (Ankenstein). U čitavoj Štajerskoj broji se već 25 postaja. Poslije se je mreža postaja tako razgranala, da ih je napokon bilo 50 i više.

I u hrvatskom kraljevstvu nalazimo takovih postaja. Već 14. travnja 1539. pozvao je kralj Ferdinand I. hrvatske staleže po svom komisaru Luki Sekelju, da uredi postaje za vituljače (de constituendis et habendis exploratoribus et signis ultro citroque cum crepitu bombardarum eminentioribus locis atque arcibus dandis, et id genus aliis ordinationibus, in hoc, ut eo melius ad defensionem omnes, exposcente necessitate, parati, et ad summenda arma succineti esse possint). Dne 14. ožujka 1540. obavješćuje Ivan Ungnad, vrhovni kapitan slavonske i hrvatske krajine, štajerske staleže, da je

za obranu od Turaka uveo vituljače i topove (Kreudfeuer und Kreudschüssen) God. 1553. nabraja zamjenik vrhovnoga kapitana u hrvatskoj krajini Ivan Lenković onih pet mjesta, gdje su dosad bile postaje za paljenje vituljača. Prva je bila između Kostanjevice i Brežaca na Cerovečkom brdu, druga na brdu Oštrcu među Uskocima u Žumberku, treća u metličkom kotaru na Plešivici, četvrta na brdu Krpelj između Ogulina i Modruša, a peta na Krasu između Gotnika (Guetenegg) i Jablanca. Na svakoj postaji bio je po jedan stražar (scartleut), koji je primao godišnju plaću od 36 forinti. Lenković predlaže, da se te postaje i dalje drže »zur warnung der armen landt und der ganzen granizen«. Prema tomu primljena bi u proračun i svota od 180 forinti za plaću stražarima onih pet postaja.

Od postaja u Slavoniji poznate su poglavito one uz rijeku Kupu. Hrvatski sabor odredio je god. 1562. za čuvanje prelaza preko Kupe za stražare pet konjanika (2 kod Bresta, a po jednoga kod Letovanića, Kravarskoga i Strelečkoga blizu crkve sv. Martina u Jamnici); osim toga namjestio je za stražare kod mužara za pucanje (penes pixides sonum facientes) šest pješaka. Ti su pješaci stajali: dva na čardaku između Kravarskoga i Letovanića, dva kod crkve sv. Katarine u Turopolju (penes pixidem Mossar = mužar), i napokon dva kod crkve sv. Martina u Jamnici. Njihova je zadaća bila: »... dum quid novi de Thurcarum adventu viderint vel audiverint, mox pixides emittere et sonum dare, cunctisque quibus poterunt, famam denunciare...». O postajama u unutarnjim krajevima Slavonije nijesu podatci poznati; samo se znade, da je jedna postaja god. 1565. (doduše posve zanemarena) bila na jednom brdu kod trga Krapine, po svoj prilici onom brdu, koje se danas zove Židovski grad.

Vječitim ratovanjem s Turcima podigao se je u hrvatskom narodu i junački duh do najveće visine. Taj se je herojski duh očitovao i nebrojenim mejdanima, koje su hrvatski junaci dijelili s Turcima. I povjesne bilješke i narodne junačke pjesme slave hrvatske junake, gospodu i pučane, koji su se prodičili na mejdanima. Kao kod zapadno-evropskih vitezova biše ustaljena neka pravila, po kojima se je polazilo na mejdan i dijelilo perje. Što su inače kod dvoboja djeverovi, bili su kod tadanjih mejdana zatočnici, te je svaki mejdandžija imao po jednoga. Obično se je dijelio mejdan na očigled dviju neprijateljskih vojska ili četa, pa bi se zgdajalo, da se je dvoboj pojedinaca prometnuo u boj među obima vojskama ili četama. Zato su tako kraljevi ugarski kao i turski sultani više puta zabranjivali mejdan. Između svih mejdana mnogo se je raspravljalo o mejdanu, što ga je Nikola Zrinski imao dijeliti s turskim beglerbegom Mehmetpašom Sokolovjćem na polju kod Gjurgjevca 24. kolovoza 1554. Nakon mnogih dogovaranja i molba dozvolio je napokon kralj Ferdinand knezu i banu Zrinskomu, da se ogleda sa svojim protivnikom. Odredjen bi dan i mjesto za mejdan, i učinjene biše sve pripreme za mejdan; ali Mehmeda Sokolovića nije bilo. God. 1568. mnogo se govorilo o mejdanu bana i kneza Franje Frankopana Slunjskoga s turskim Hamzabegom; ali kralj Maksimilijan nije ni nakon opetovanih molba dozvolio banu, da se bije, jer se je bojao, da bi se stoga mogao poroditi novi rat s Turcima. Više puta događalo se je, da su hrvatska i turska vojska, kad bi se gdje jedna namjerila na drugu, odabrale po izbor junake, da se ogledaju mjesto čitave vojske. Tako bi 4. svibnja 1545. kod Selnice ili Konjskoga u Zagorju od hrvatske i turske vojske izabrano po sto momaka, da na očigled obiju vojska »k o p l j a l o m e« (copi prochen). Ali najednom prekršiše turski vojvode Ulamabeg i Muratbeg utanačeno primirje, pa se oboriše na plandujuće čete hrvatske, koje su vodili Zrinski i Wildenstein, te ih razpršiše i natjeraše u bijeg. Muogo se poslije spominjalo o mejdanu izpod grada Klisa oko god. 1527., u kojem je hrvatski junak Mile Parisević svladao turskoga gorostasa Bakotu, pa onda majci Božjoj na Trsatu darovao ogromnu svijetlu voštanicu koja se pokazivala još na koncu sedamnaestoga stoljeća. Od junaka, koji se bijahu proslavili mejdanima, spominju se još Malagrudić u Slunju, Ivan Margetić u Ludbregu, Deli Tudor u Novigradu (Todorovo) i pjesmom proslavljeni Ivo Senjanin (1551).

Kako su tijekom 16. stoljeća rijeke Dunav, Sava i Drava došle pretežitim dijelom u vlast Turaka, nestale je i ratne mornarice na tima rijekama. Poslije god. 1542. nema više spomena šajkašima ili nasadničima ni njihovim šajkama ili nasadama. U hrvatskom primorju, naročito u Senju, stali su Uskoci na svojim malim šajkama odolijevati i turskoj i mletačkoj ratnoj mornarici. Uskoci zaletavali bi se po jadranskom moru na sve strane, pa bi kao smioní gusari zaprijetili koji put i samim Mletcima. Uskoci bili su u opće na dobru glasu kao vješti mornari, tako da se je i car Karlo V. za njih zanimao, te ih jedan dio naselio oko grada Dünkirchena (Dunkerque) u tadanoj Nizozemskoj (sada Francuskoj). U prvoj polovici 17. stoljeća posjetio je potomke tih naseljenih Uskoka hrvatski putnik Feliks Gladić, te je u pismu na svoga brata Ivana Bartola javio, kako je s njima hrvatski govorio.

Daće i porezi. Nakon boja na Muljačkom polju nestaje u kraljevstvu hrvatskom (u Slavoniji) sredovječne marturine ili kumovine kao javne redovite daće, a mjesto nje postaje dosadanja izvanredna ratna daća ili riz (taxa, contributio, dica, subsidium ili in-vamen) sve češća, te se polagano pretvara u redovitu daću. Medjutim i od te ratne daće bila je kraljevina Hrvatska radi turskih napadaja i pustošenja još od kralja Vladislava II. oproštena, pa s njom i od kraljevine Slavonije onaj kotar zagrebačke županije, koji se je prostirao na jugu Kupe prema Uni.

Hrvatsko je kraljevstvo (dotično Slavonija) uživalo i za Habsburgovaca osebujnu povlasticu, da je uvijek samo i na svome saboru dozvoljavalo polovicu one ratne daće, koju bi Ugarska dozvolila na ugarskom saboru. Suvviše su nehajne platece globili bani, a ne županije kao u Ugarskoj. Čim bi hrvatski sabor dozvolio ratnu daću, koja se je imala ubrati u dva godišnja obroka, imenovao je kralj poreznika (dicator regius), koji će sastaviti popis ili registar svih posjednika i imanja u trima županijama Slavonije kao i sva ognjišta ili dimnjake (fumus), od kojih će se ubirati daća. Kad je popis bio gotov, pošla bi tri pobirača (exactores) u tri županije (u svaku po jedan), da primaju novce, pa da ih onda predadu dikatoru, koji će ih zajedno s registrom i obračunom poslati kraljevskoj komori u Požun. Dikatora i eksaktore pomagali su pri njihovu poslovanju župani i plemićki sudci pojedinih županija. Tko ne bi platio daće, njega bi ban ili viceban tako dugo gonio i globio, dok ne bi svojoj dužnosti zadovoljio.

Najstariji poznati registar i obračun o ratnoj daći potječe iz godine 1543. za bano- vanja Nikole Zrinskoga Sigetskoga. Nepoznati po imenu poreznik ili dikator u svome popisu (registrum commutationis subsidii regni Slavonie anno domini 1543. regie maiestati oblatis) navodi po županijama i sudčijama sve posjede i vlasteline, kao i broj njihovih kmetovskih dimnjaka (ognjišta), od kojih se davalo po pol forinte ratne daće. Uz to vršteni su u popis također kraljevski slobodni gradovi sa svojim prinosima. Medju imi- se spominje, da varoš Varašdin nije dopustila da ju oporežu, ali uza sve to nametnuto joj je 300 forinti, kraljevska slobodna varoš na brdu Gradcu oporezovana bi sa 350 forinti, gornja varoš Križevac sa 24 forinta, a donja varoš Križevac 90 forinti. U čitavoj Slavoniji popisano bi 10.645 dimova, koji su imali platiti 5322½ forinte. Od križevačke županije oporezovane su samo dvije sudčije, jer su treća i četvrta bile puste (residui processus duorum iudicium nobilium deserti), a i od zagrebačke županije bila je oproštena četvrta sudčija na jugu Kupe (in comitatu Zagrabienis, licet sunt quatuor processus iudicium nobilium, tamen unus processus, qui et maior cutellus vocatur, ultra Kwppam, est exemptus a tempore regis Vladislai. Ille non est dicatus). Prema tomu imala je križe- vačka županija izplatiti (samo dvije sudčije) 750½ forinti, varašdinska (sve četiri sudčije) 158 forinti, a zagrebačka (tri sudčije) 2714 forinti. Vrijedno je iztaknuti, da je dikator zajedno s pobiračima i ostalim pomagačima primao plaću za svoj trud. Dikator primio je

za sve tri županije 300 for. (od svake 100 for.), pobirači za dva mjeseca posla po 6 forinti, župani po 12 for. a plemićki sudci po 6 forinti, tako da je čitav rad oko rasporezanja i pobiranja ratne daće stajao 443 forinte.

Neprestane turske provale i nemilo pustošenje zemlje pridonijelo je, da je broj dimova ili ognjišta svedjer padao, a po tom i svota ubrane daće. Godine 1554. bio je dikatorom literat Ambroz Gregorijanec. Iz njegovog registra i obračuna razabira se, da je on

BEGOVA (USREF-BEGOVA) DŽAMIJA U SARAJEVU.

mogao popisati samo još 4645 dimova (ognjišta) u sve tri županije: po čemu se vidi, da je za ciglih jedanaest godina broj dimova spao za više od polovice. Križevačke županija bila je posve opustošena (iam quasi totaliter desolatus est), tako da je u njoj izbrojig tek 367 dimova: u varaždinskoj popisao je samo 1537 $\frac{1}{4}$ dima, a u zagrebačkoj 2743 $\frac{1}{2}$ dima. Tako se je zgodilo, da je Ambroz Gregerijanec u čitavoj Slavoniji u ime prvoga obroka ratne daće (od svakoga dimnjaka ili ognjišta po pol forinte) imao ubrati tek ne-
Klaić. Hrv. povj. III. (6.)

znatnu svotu od 2324 forinte. No i od te svote utjerao je zaista 1327 forinti; drugo je ostalo neplaćeno.

Sve to jače opadanje ratne daće zabrinulo je kralja i ugarsku komoru u Požunu. Trebalo je velikih svota za plaćanje bana i njegovog banderija, a prihod od ratne daće bivao sve manji. Stoga se je počelo raditi, da se prihod ratne daće povisi. U prvom redu stalo se nastojati, da se sve neurednosti pri popisivanju i pobiranju uklone. Pri popisu se mnogo puta zatajivalo i propuštalo točno bilježiti sve dimove; stoga bi određeno, da se gotovi registri pošlju komori na pregledanje. I zaista je komora mnogo puta prigovarala i naknadno dala zabilježiti izpuštene dimove. Onda se izdavali nalozi, da se što strože i savjestnije daća utjerava, te obračun smjesta komori šalje.

Nadalje je komora stala raditi oko toga, da se ukinu sve slobostine i privilegija, po kojima su pojedini staleži, družine i gospoda bili oslobođeni od plaćanja daće. A toga je bilo i suviše. Tako nijesu plaćali ratne daće biskupi, kaptoli i svećenici, onda plemići jednoselci, zatim svi zemaljski i županijski službenici, a napokon po posebnoj kraljevskoj milosti i neki velikaši. Trebalo je dakle ukinuti sve povlastice, kojima su toliki državljani bili »slobodni« (liberi) i »izuzeti« (exempti) od plaćanja ratne daće. Ali pri tom nastojanju došla je komora u sukob sa svima onima, kojih su interesi bili povrijeđeni, pa je bilo svakakve borbe. Plemići jednoselci (nobiles unius sessionis), koji nijesu imali kmetova, već su morali sami glavom polaziti u rat, protivili su se žestoko, da plaćaju još i ratnu daću. Na čelu tih plemićima jednoselcima stoje Turopoljci, koje bijaše još kralj Matijaš Korvin oslobodio od plaćanja svoju javnih daća. Kad je nadalje ugarska komora stala zahtijevati, da se javni službenici u hrvatskom kraljevstvu podvrgnu plaćanju ratne daće, utekli su se ovi hrvatskim staležima, pa se je onda hrvatski sabor obratio na samoga kralja Maksimilijana, da od toga odustane. »jer su sva imanja i posjedi u kraljevini Slavoniji, koja pripadaju vicebanu, protonotaru, viceprotonotaru, podžupanima i plemićkim sudcima, za ono vrijeme, dok služe kao redoviti sudci, vazda od ljudskoga pametara bili izuzeti od plaćanja poreza i javne daće«. Na to je kralj 29. srpnja 1567. izdao u Požunu nalog prefektu i vijećnicima ugarske komore, da od rečenih javnih zvaničnika više ne traže nikakove javne daće (quatenus acceptis presentibus et rebus sic, u prefetur stantibus et se habentibus, memoratos vicebanum, protonotarium et viceprotonotarium, nec non vicecomitem et indices nobilium dicti regni nostri Slavonie in eorum, ut premissum est, antiqua consuetata libertate et prerogativa conservare, et per alios etiam, quorum interest, conservari facere; nec ullum censum seu taxam, in publicis constitutionibus expressam, a colonis ipsorum bonorum ubicunque in regno nostro Slavonie existentium, tam preterite quam future taxe et census racione exigere vel exigi facere debeatis et teneamini«). Medjutim komora je i dalje zahtijevala, da se ta povlastica hrvatskih službenika ukine; pače je tražila da se i žitelji zagrebačke sudčije na jugu Kupe, kao i oni u kukavnim ostacima križevačke županije na novo plaćanju daće podvrgnu. Radi toga bilo je još mnogo govora i tegoba slijedećih godina 1568. i 1569. tako na hrvatskim saborima kao i na ugarskim.

Napokon se je komora dosjetila još jednomu načinu, kako da povisi ratnu daću u Slavoniji. Dosad se je ta daća razporezivala po dimovima ili ognjištima (fumus) na kmetским selištima, ili po (dvorišnim) vratima (porta), kroz koja se je u ta selišta ulazilo i vozilo; ali budući da su na kmetским selištima uz glavnu kuću, u kojoj je bilo ognjište s dimnjakom, stajale i druge kuće bez ognjišta i dimnjaka, u kojima su pojedini oženjeni parovi stanovali, određeno bi, da se odsad popišu i u registre unesu sve kuće za stanovanje bez izuzetka, a ne samo kuće sa ognjištima ili dimnjacima. Tako bi uvedeno plaćanje ratne daće po kućama (domus), a ne po dimnjacima (fumus). Kako je svaka zadruga imala na svome selištu po više kuća, a samo jednu s dimnjakom, to se je

zbog izložene novotarije ili novoga popisa (connumeratio) prihod ratne daće znatno podigao. Još god. 1596. plaćala se je ratna daća po dimnjacima ili ognjištima, a god. 1598. već po kućama (domus). Godine 1600. popisano bi na taj način u tri slavonske županije (zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj) u sve 11.957 kuća, dakle za 1312 više, nego godine 1543. dimnjaka ili ognjišta. Dakako da su po tome pojedine kmetske zadruga, koje su imale brojnu čeljad i više kuća, morale i po deset puta više prinostiti za ratnu daću, nego u vrijeme prije te novotarije. Stoga je već hrvatski sabor od 14. veljače 1602. povjerio izabranim nuncijima za ugarski sabor, neka porade, da se opet uvede stari način popisivanja ratne daće, naime po broju dimnjaka, a ne kuća, jer je seljački puk do skrajnosti osiromašio. Saborski napatuk na nuncije kaže izrijekom: »Dica autem seu taxa regia in hoc regno penes numerum fumorum et non domorum, eo quod plebs rustica huius regni summa paupertate et inopia sit circumdata, ut imponatur, implorandum fiet«. Ali moljakanje hrvatskih staleža slabo je koristilo, jer hrvatski sabor od 7. veljače 1609. ponovo zaključuje, da se ratna daća (dica regia) ima pobirati »ne po kućama, kao ovih minulih godina, nego po dimovima, kao u stara vremena« (non per domos, uti hisce praeteritis annis, sed per fumos, uti antiquis temporibus). Pored toga ne zaboravljaju hrvatski staleži nikad zahtijevati, da se prihod od ratne daće upotrebljuje na korist kraljevstva, naročito za plaću bana i njegove čete (banderija), kao i za obranu zemlje (krajine duž Kupe).

Kao neizravna daća kraljevska ostala je i za prva tri Habsburgovca tridesetina (tricesima, Dreissigst). Po magjarskom nazivu »harminczad« prozvali su i Hrvati »harmicom« ne samo daću, nego i mjesto, gdje se je pobirala. Tako opominju još i danas mjestna imena »Harmica« (kao kod Zaprešića na medji hrvatsko-štajerskoj) na tridesetnice ili carinare, koje su prije ondje postojale. I Jelačićev trg u Zagrebu zvao se je sve do godine 1850. »Harmica«, jer je ondje stajala tridesetnica još od trinaestoga stoljeća.

Tridesetina ili harmica bila je carina (teloneum, tributum), koja se je plaćala prvotno od trgovačke robe, koja se je iz stranih zemalja (Njemačke, Italije) uvozila, a poslije i od one robe, koja se je u tudjinu izvozila. Tridesetinom pak zvala se je zato, što se je od sve robe plaćalo trideseti dio njezine vrijednosti. Prihod pripadao je kralju i njegovoj komori, ili pak onomu, komu bi ga kralj namijenio. Tako je primjerice prihod zagrebačke tridesetnice u srednjem vijeku pripadao kraljici. Na čelu svima tridesetnicama u hrvatskom kraljevstvu bio je po kralju imenovani vrhovni tridesetničar (supremus tricesimator in regno Slavoniae), koji je više puta imao i druga, a uza nj više nižih činovnika i pomoćnika, koji su bili razmješteni po čitavom kraljevstvu u glavnim tridesetnicama i njihovim filijalkama. Poglavitni pomoćnik vrhovnomu tridesetničaru bio je njegov priglednik ili contrascriba. Vrhovni tricesimator primao je godišnju plaću od 200 forinti, a contrascriba 150 rajnskili forinti, računajući na forintu šestdeset krajcara.

Kod pobiranja tridesetine događale su se brojne nepodobštine, i radi toga, što su tridesetničari vrijednost robe precjenjivali, samo da nametnu što veću tridesetinu, kao i radi toga, što su carini podvrgavali i takovu robu, koja je bila slobodna od svake carine. Stoga je bilo vječitih tužba protiv tridesetničara. Da se doskoči takim zloporabama, izdavali su kraljevi zasebne cjenike ili tarife, u kojima su potanko označivali robu, podvrgnutu carini, kao i normalnu taksu za pojedini komad, svežanj, riš, lakat, bačvu, sanduk, centu ili libru stanovite robe. Zanimljivi su u tom pogledu cjenici kralja Ferdinanda I. od 11. lipnja 1539., od kojih je jedan posebice vrijedio za Slavoniju, a drugi za Hrvatsku. Oba se cjenika razlikuju i po robi, a donekle i po mjerama i utezima. Tako se u Slavoniji plaćala carina za konje, goveda i sitnu stoku, dok toga u cjeniku za Hrvatsku nema. Na kraju tarife za Hrvatsku dodano je još i to: »Si que in hoc regesto res obmissae

forent ab hac rerum limitatione, aut mentio de eisdem non fuisset facta, tricesimatores advertere debent, ut iuxta illarum pretia limitentur, et de singulis viginti florenorum rebus florenus unus exigatur». Po tome doznajemo, da se u to vrijeme nije plaćala tridesetina, nego već dva desetina. To bi se potvrdilo još i tim, što se u tarifi za Slavoniju kod više vrsti robe računa u ime carine pet postotaka od onoga, što roba stoji. Tako se kaže, da se od cente klinčaca, ako se prodaje za 100 forinti, imade pobirati carina od 5 forinti; jednako od cente gjumbira, ako se prodaje za 40 forinti, čitava dva forinta.

Događjalo se je i to, da su tricesimatori pobirali tridesetinu i od onake robe, koja se nije u kraljevstvo uvozila ni iz njega u tuđinu izvozila, nego se je u samoj zemlji kupovala i preprodavala. Dolazili su pače na redeljne sajmove u pojedine varoši i druga mjesta, pa su tražili carinu od svega, što se na trgovima prodavalo, pa bilo to i za domaću porabu. Već slavonski sabor od god. 1531. upozorivao je kralja Ferdinanda I., kako je u Slavoniji običaj, da se tricesima mora plaćati samo od onih stvari, koje se iz stranih kraljevstva dovoze ili u drugo kraljevstvo izvoze (*consuetudinem autem regni eam esse, ut saltem de hiis rebus, que ex alio regno inducerentur, et que ad alium regnum educerentur, tricesimas solvere tenerentur*); ali kao da to nije mnogo koristilo, jer slavonski sabor od 8. 10. ožujka 1560. ponovo moli kralja, neka odredi, da njegovi tridesetničari stegnu pobiranje carine na prijašnja i od stajine nobičajena mjesta, kako su ih predšastnici njegova veličanstva bili odredili, i podjednako neka im zapovjedi, da podanike njegova veličanstva tako nepravedno ne ucjenjuju, kako su navikli, sileći i plemiće i seljake na plaćanje neobičnih carina, jer i plemići i kmetovi njihovi i onako mnogo stradavaju tako od Turaka kao i od drugih različitih pljačkaša (*supplicant praeterea iudem status regni maiestati caesareae, dignetur maiestas sua sacratissima iam tandem tricesimatores suos in hiis regnis ad priora et ab antiquo solita, a divisque regibus suae maiestatis praedecessoribus ordinata loca reducere et committere eis, ne subditos suae maiestatis ita indebite taxent, prout facere sunt soliti, et ne compellant nobiles subditos suae maiestatis aequae ac rusticos tricesimas ipsas inconsuetas persolvere, qui et aliquin una cum miseris colonis eorundem tum per Thurcas cum etiam diversos direptores valde et superque sunt afflicti et depaupertati*).

Kralj se je Ferdinand I. mnogo trsio, da tridesetinu u Slavoniji uredi. Čim su u toj kraljevini bile prilike za nj povoljnije, namjestio je on god. 1530. za tridesetničare Luku Sekelja od Ormuža, i uza nj kao druga Ljudevita Pekrija. Posljednjega je u prosincu 1537. lišio te službe, na što je god. 1538. dne 21. rujna dao Sekelju za druga nekoga Leonarda Kubinija, pa je tom prigodom naložio svome savjetniku i upravitelju svoju kraljevskih prihoda u Slavoniji, Pavlu Bornemissu, da rečenom Kubiniju predade sve tridesetnice u Slavoniji, kojima je privremeno upravljao, te da iz njih ukloni svoje službenike. Kubini opet primio je od kralja 28. rujna 1538. poseban napatuk, kojega se je morao držati kao vrhovni tridesetničar (*tanquam supremus tricesimator*) u kraljevini Slavoniji. Najprije je morao položiti pred ugarskom komorom prisegu, da će službu svoju vjerno vršiti. Nadalje bi mu naloženo, da stalno boravi na svome mjestu, i da svoje službenike u pojedinim filijalama strogo nadzire; one, koji ne bi zdušno obavljali svoje poslove, mora smjesta ukloniti i drugima, koji su sposobni, zamijeniti, jer on jamči za svaku štetu, koje bi njegovi službenici nanijeli, te mora za njih odgovarati i škodu naknaditi. U svima stvarima tridesetine mora nadalje Pavla Bornemissu, kraljeva savjetnika i vrhovnoga nadzornika (*superintendentis*) kraljevskih prihoda u kraljevini Slavoniji, priznavati za svoga poglavara (*pro superiore*), te u njega tražiti savjeta i pomoći; ako njega ne bi bilo u zemlji, imade se izravno obraćati na dvorsku komoru. Novce, sabrane u ime tridesetine mora predavati onomu, koga kralj za to odredi, suviše imade svakoga četvrtgodišta polagati račun o primljenim novcima. Za sve to prima Kubini u

ime godišnje plaće i troška za uzdržavanje čitave družine svoje pet sto forinti, koju svotu može namiriti od dohodaka tridesetnice. Slijedeće godine 1539. dne 28. ožujka imenovao je kralj Ferdinand I. nekoga Andriju Prewila za priglednika (*contrascriba*), koji će stajati o boku tridesetničarima Luki Sekelju i Leonardu Kubiniju. Iste godine 9. travnja obznanio je kralj iz Beča »*magnifico Lucae Zekel de Ormosd. ac egregio Leonhardo de Kubyn. praefectis tricesimarum nostrarum regni Slavoniae*«, da je radi pogibelji, koja prijeti ovomu kraljevstvu, dokinuo privilegij, po kojemu su dosad žitelji i građani u kraljevskoj slobodnoj varoši na brdu Gradcu kod Zagreba bili oprošteni od plaćanja tridesetine. Tridesetničari moraju u buduće od rečeni žitelja i građana tražiti i pobirati carinu od svake vrsti robe (*de mercibus cuiuscunque generis*), koju ti građani kroz Zagreb izvoze ili dovoze (*que per Zagrabiam cives ipsi educunt vel inducunt*). Od tako ubrane tridesetine imaju tricesimatori varoškoj općini isplaćivati godišnjih 200 forinti, da si ona tom svotom uzmogne u ovo opasno doba varoške utvrde popravljati i od rasula sačuvati. Kad mine opasnost od neprijatelja, kralj će milostivo imati na umu slobostine i privilegija slobodne kraljevske varoši.

Glavna tridesetnica (*suprema tricesima*) ili carinara za Slavoniju bila je u Nedelišću u Medjunurju. Za kralja Maksimilijana radilo se je god. 1568. i 1569., da se ta glavna tridesetnica, budući da je stajala na otvorenom mjestu (*in aperto loco*), prenese u koje sigurnije utvrđeno mjesto, koje bi bilo manje izloženo turskim provalama. Austrijska komora kao da je radila, da se prenese u Optuj, na što ugarska komora nije mogla privoliti. Poslije se je predlagalo, da se prenese u Varašdin, gdje je bila dosad njezina filijalka. Još 21. svibnja 1569. poziva kralj Maksimilijan ugarsku komoru, neka ga izvjesti, kako bi se dalo izvesti, da se vrhovna carinara u Nedelišću po želji ondješnjih tridesetnika premjesti u Varašdin (*cum tricesimatores regni nostri Sclavonie et in Nedeliez constituti translationem officii illius Warasdinum petierunt. quomodo illa tricesimae summae translatio in Warasdinum fieri recte posset. votum et consilium vestrum primo quoque tempore perscriberetis*).

Za kralja Rudolfa i nadvojvode Matije više se je puta hrvatski sabor zajedno s kraljevskim gradom Gradcem kod Zagreba tužio radi pobiranja carine (*contra exactionem tricesimae*). Bilo je to naročito god. 1592. i 1601. U jednom pismu biskupa Šimuna Bratulića od god. 1603. spominju se kao carinare ili tridesetnice u Slavoniji Varašdin, Vinica, Nedelišće, Klanjec i Samobor, a u jednom saborskom zaključku od 13. siječnja 1605. još dalja mjesta, kao Krapina, Zagreb, Jaska i Ribnik. No bilo je carinara još i u drugim mjestima, kao u Cvetlinu i drugdje. Prihod od carine ili tridesetine nije bio vazda jednak, već se je znatno mijenjao. Samo tako može se razumjeti, kad kralj Maksimilijan 29. kolovoza 1564. ugarsku komoru poziva, neka mu iznese razloge, zašto su prihodi slavonskih carinara znatno spali. Jedan zamašan razlog već mu je poznat. Neki su naime velikaši podigli sami mitnice, pa ubiru od trgovaca velike takse; stoga se trgovci klone i kraljevskih carinara, da ne budu globljeni od velikaša, pa se radije svraćaju na druga mjesta (*alia diverticula*).

Dok su ratna daća i tridesetina bili kraljevski (državni) porezi, kojima je raspola-gao kralj i njegova (ugarska) komora, zavedena bi takodjer za namirenje domaćih potreba (autonomnih izdataka) hrvatskoga kraljevstva postepeno neka redovita daća, po imenu *dimnica* ili *pecuniae fumales*. Prve sigurne tragove toj daći nalazimo na početku 16. stoljeća, kad se je dimnica rasporezivala i ubirala za namirenje putnoga troška onim poslanicima, koje je sabor šiljao na kraljevski dvor (*quando universitas nobilium regni... Slavoniae generaliter vel parcialiter pro aliquo eorum negotio apud... maiestatem... promovendo, ab incolis regni aliquas collectas vel denarios fumales exigi ordinasset...*). Već god. 1505. potvrđuje kralj Vladislav II. zagrebačkomu kaptolu sta-

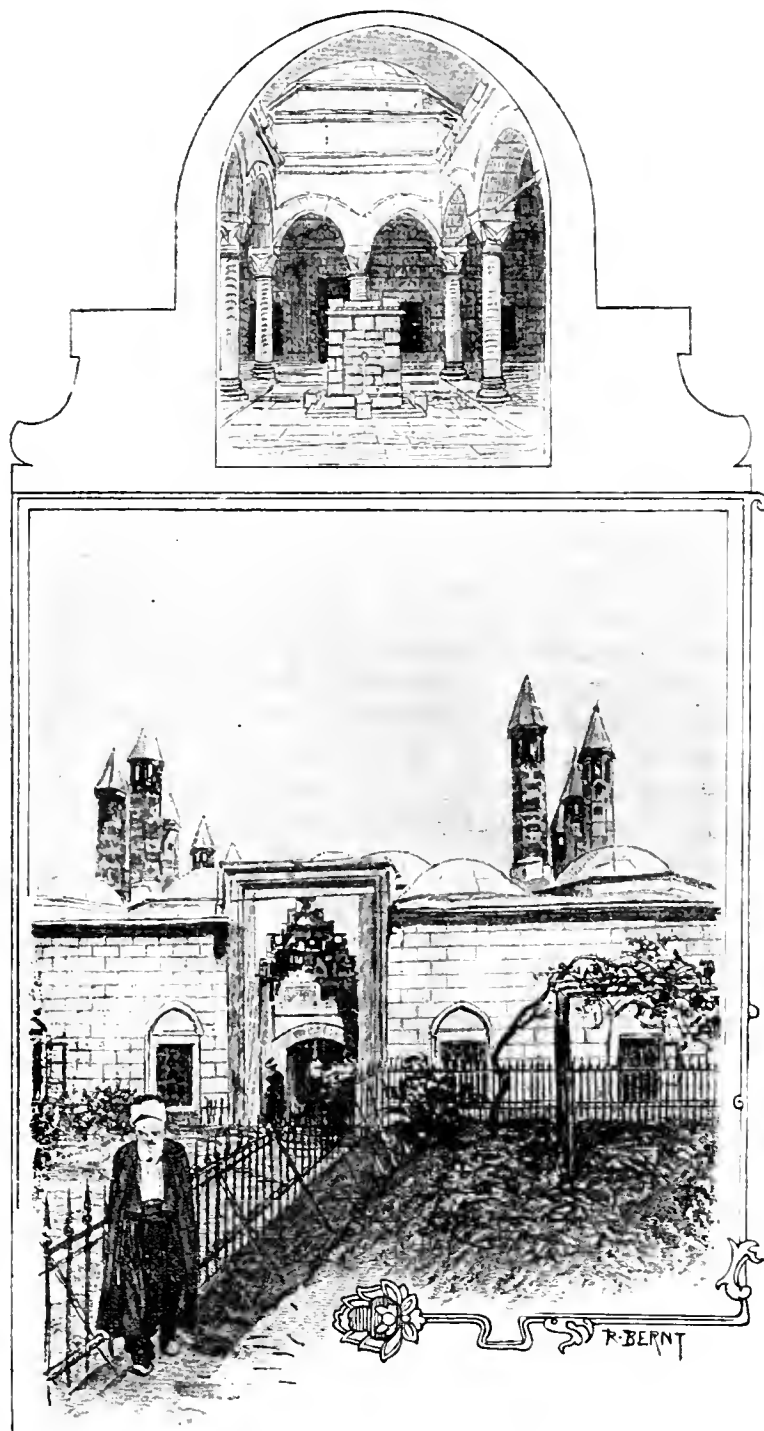
riji privilegij, po kojemu podanici kaptola nijesu bili dužni plaćati rečenu daću. Podjedno zabranjuje banima, vicebanima, županima i plemićkim sudcima kraljevine Slavonije, da ne smiju »a populis et iobagionibus ipsius (capituli) aliquas collectas et denarios fuma-les pro quocumque negocio communitaris dieti regni nostri Slavonie generaliter vel par-cialiter fieri debenda, exigere, eosdemque racione non solucionis huiusmodi in personis, rebusque et bonis ipsorum quibusvis impedire, turbare vel quovismodo dampnificare«. Kralj ističe, da je kaptol uživao taj privilegij od davnine (ab antiquo), po čemu bi mogli nagadjati, da su se »pecuniae (denarii) fumales« više puta pobirale i prije 16. sto-ljeća, kad bi to staleži na saboru odredili. Značajno je, da je i kralj Ljudevit II. god. 1519. rečeni privilegij zagrebačkomu kaptolu potvrdio, te o toj stvari posebno pismo izdao na tadanjega bana Petra Berislavića.

Uvodjenje dimnice kao redovite daće za domaće potrebe (regni necessitates), čini se da je nailazilo u opće odpora ne samo kod zagrebačkoga kaptola, nego i kod velikoga dijela plemstva. Tako je primjerice slavonski sabor u Križevcima na početku god. 1523. zaključio pobirati dimnicu ili »pecuniae fumales«; ali se malo zatim, naime 10. veljače iste godine sastao u Grdjevci jedan dio plemstva (Baltazar Baćan, Ivan Tali, Ivan Ka-štelanović, Ivan i Ljudevit Pekri, Franjo Nelipić, Pankracij, Ivan, Mihajlo, Kristofor i Vuk Svetački), te je pozvao čitavo ostalo plemstvo na sastanak u Dolnje Zdence, pa da ondje svi zajedno prosvjeduju, što je sabor u Križevcima »prošlih dana« nametnuo »tako ne-pravedno« plemstvu »quasdam pecunias fumales«.

Za Habsburgovaca postaje dimnica redovitom daćom. Iz zapisnika slavonskoga sabora, držana 19. travnja 1528. u Križevcima, doznajemo, da je dimnica one godine iz-nosila po 20 denara od svakoga dima, i da je pobiranje te daće bilo povjereno protono-taru Baltazaru Hobetiću, kojemu je o ubranoj svoti bilo položiti račun. Iz zapisnika dru-goga slavonskoga sabora u Križevcima, obdržavanoga 6. siječnja 1538., razabiramo, da su staleži tada stvorili zaseban članak ili artikul (dvadeset i peti) o dimnici. Najprije iz-lažu, kako su radi različitih posala kraljevstva morali više puta šljati poklisare na dvor kraljevskoga veličanstva, pa su za namirenje troškova tim poklisarima bili prinudjeni novce uzajmljivati ili obveznice izdavati; jednako su morali činiti, da bi saborom iza-brane prisjednike za obdržavanje banskoga (oktavalnoga) suda mogli plaćati. Stoga su nametnuli dimnicu ili »pecuniae fumales«, i to po 10 denara od dima, da se plaća i utje-rava od imanja tako gospode kao i plemića, pače i od plemića jednoselaca po najnovi-jemu popisu ratne daće (iuxta numerum novissimae dicationis). Ubrani pjenezi neka se predadu u ruke vicebanova, da s njima raspoložu. Vicebani će najprije od tih novaca platiti velemožnomu gospodinu Franji Baćanu 216 forinti, koje su mu staleži ostali dužni, kad je prošle godine kao njihov poslanik putovao pred kraljevsko veličanstvo, pa tom prigodom rečene novce potrošio; nadalje neka vicebani namire putne troškove onim po-klisarima, koji su netom išli pred kralja u Štajerski Gradac, i to svakome po deset fo-rinti. Suvviše neka vicebani isplate prisjednicima i plemićkim sudcima, koji će prisustvo-vati (oktavalnomu) sudu, za svaki tjedan svakomu pojedinomu po dva forinta; osta-tak pak dimnice neka sačuvaju za druge potrebe kraljevstva. Napokon izabiru sta-leži na saboru dva svoja pouzdanika (Ivana Goleca od Sutinske i Stjepana od Praš-kovca), koje će se zajedno s čovjekom, poslanim od kralja, u stanoviti dan i na mjestu, koje će ban Toma Nadaždi odrediti, sastati, pa će onda pred njima po kraljevoj zapovijedi po-lagati račun Emerik Bradać, koje je prošle godine upravljao svima prihodima kraljevstva.

Kako se vidi po prikazanom saborskom članku, bila je dimnica na početku god. 1538. već posve uređjena, kao i način pobiranja te daće. Sabor je odsad poglavito odre-djivao prema potrebama zemlje, kolika da bude koje godine ta daća. Tražio je sad 10 de-nara od dima ili dimnjaka, sad opet 15, 20, 25, ili 40 denara, a koji put i više. Brojili su

se pak dimovi ili ognjišta po popisima ili registrima sastavljenim za ratnu daću. Sabor je podjedno imenovao pobirače te daće (exactores), i to obično za svaku županiju po

MEDRESA KURŠUMLIJA U SARAJEVU.

jednoga. Tako je primjerice sabor od god. 1565. odredio po 25 denara od dima, te izabrao za pobirače dimnice Gašpara Mrujavčića u zagrebačkoj županiji, Stjepana Dreno-

vačkoga od Bijele Stijene u varaždinskoj, a Mojsiju Humkoga u križevačkoj. Sabor opet od 21. rujna 1567. dozvolio je za namirenje troškova poslanicima u Požun i za plaću prisjednicima banskoga oktavalnoga suda po 12 denara od dimnjaka, te je izabrao za eksaktore kanonika Stjepana Sesvetačkoga u zagrebačkoj i križevačkoj županiji, i župnika krapinskoga Ivana od Dobre kuće za varaždinsku županiju. Značajno je, da se je tada pobirala dimnica i u sudčiji zagrebačke županije južno od Kupe, koja je morala po limitaciji u sabornu učinjenoj pridonijeti u sve 105 forinti i 75 denara. Eksaktori morali su obrati rečenu dimnicu do Martinja (11. studenoga), izdajući svakoj stranci namiru (schemdam quietalem), pa onda sabrane novce predati vicebanu.

Kako je već spomenuto, pecuniae fumales stale su se pobirati prvobitno za namirenje troškova poklisarima na kraljevski dvor, a onda za plaćanje prisjednika pri banskom sudu. Poslije su dobivali od dimnice stanovite svote takodjer i munciji, koje je hrvatski sabor slao na ugarski sabor u Požun; nadalje su se od prihoda dimnice doznavale odkupnine za one plemiće, koji bi dopanuli turskoga sužanjstva, jednako bi se davale nagrade javnim službenicima (vicebanima, protonotarima i t. d.) za osobite zasluge (munus donativum). Napokon plaćali su se od prihoda dimnice takodjer zemaljske haraminje, koje je kraljevstvo o svom trošku uzdržavalo. Budući da je se za haraminje baš najviše trošilo, počeli su »pecuniae fumales« zvat i »pecuniae haraminiales«. Tako je tijekom 16. stoljeća dimnica postajala sve veća, jer su svedjer rasle potrebe kraljevstva (necessitates regni).

Baš radi toga otimali su se neki staleži često toj daći. Mnogi velikaši nijesu je u obće htjeli plaćati, pa je stoga bilo i smutnje, tako da se je daća morala i silom utjeravati. Osobito se je jako branio zagrebački kaptol, koji se svedjer pozivao na svoja stara privilegija i tražio zaštite u kralja. Dne 6. rujna 1565. zapovijeda kralj Maksimilijan banu Erdedu, da zagrebačkomu kaptolu smjesta povrati u ime »pecuniae fumales« oduzeli 105 forinti, jer su imanja (bona) rečenoga kaptola »ex antiqua libertate et concessione... a solutione pecuniae fumalis«. Uza sve to nametali su sabori kaptolu rečenu daću, ne priznavajući te njegove slobodine. No za to su sabori u drugu ruku često opraštali plemiće jednoselce od dimnice, jer nijesu imali kmetova. Tako je sabor hrvatsko-slavonski od 15. siječnja 1566. u isti mah izrijekom odlučio, da se kaptol zagrebački nema osloboditi od dimnice (capitulum Zagrabiense a fumalibus ne sit exemptum), dok se plemići jednoselci imaju za sve vijekje od nje osloboditi (nobiles unius sessionis a fumalibus pecuniis semper sint exempti).

Vjera i crkva; škole i uzgojni zavodi; novi koledar. Što su Turci dalje napredovali i osvajali komad po komad hrvatskoga kraljevstva, redom su propadale katoličke biskupije i organizacija katoličke crkve u krajevima, kojima su oni obladali. Tako je napokon u Hrvatskoj preostala jedino senjska biskupija i s njom malen dio krbavskomodrške (s Vinodolom), a u Slavoniji biskupija zagrebačka. Sve ostale biskupije (kao kninska, skradinska u Hrvatskoj; a srijemska, bosansko-djakaovačka i pečujnska u Slavoniji) izgubile su svoja područja, te su se smatrale biskupijama »u nevjerničkim stranama« (in partibus infidelium). Ugarsko-hrvatski vladari imenovali su doduše i dalje biskupe za te nevjerničke krajeve, ali ti biskupi imali su jedino čast, a nijesu vršili nikakve vlasti. Pače i veliki dio katoličkoga puka iselio se je iz propalih biskupija u sigurnije krajeve, a s njima su odlazili i njegovi svećenici. Tako je u zagrebačku biskupiju došla iz južne Hrvatske i stanovit broj popa glagolaša.

Medjutim i u preostalim biskupijama Hrvatske i Slavonije trgnula je katolička vjera i crkva u nazadak. Tomu su u prvom redu pridonijele političke smutnje za Ljudevita II. Jagelovića, a u drugu vjerski pokreti u Njemačkoj i Švajcarskoj, gdje su se pojavili vjerski novotari Lutor i Kalvin, koji su se obarali na uredbu katoličke crkve

i njezina glavara, rimskoga papu. Ti su vjerski novotari (prozvani od katolika krivovjercima ili hereticima) nalazili odziva ne samo u zapadnoj Evropi, nego i u austrijskim zemljama, koje su medjašile s ugarskim i hrvatskim kraljevstvom, pa tako je još prije boja na Muhačkom polju nova evangelička vjera imala privrženika tako u Ugarskoj kao u Slavoniji i Hrvatskoj. Još za kralja Ljudevita II. stvoren bi na ugarskom saboru od god. 1523. zakonski članak ili artikul (54.), kojim se je kralj morao obvezati, da će smrću i oduzimanjem imanja kazniti sve Luterane, kao i njihove privrženike i zaštitnike (*omnes Lutheranos, et illorum fautores, ac factioni ipsi adhaerentes, tamquam publicos haereticos, hostesque sacratissimae virginis Mariae, poena capitis et ablatione omnium honorum suorum, maiestas regia, veluti catholicus princeps punire dignetur*).

Uza sve to množili su se u Ugarskoj Lutorani (protestanti), a poslije i Kalvini (reformirani). Lutorovu vjeru prihvaćali su poglavito Nijemci i Slaveni u Ugarskoj, a Kalvinovu Magjari. Širenju novih vjera bilo je uz ino u prilog, što su one dopuštale ženitbu svećenika, zatim što su pri crkvenim obredima uvodile bez izuzetka narodne jezičke mjesto mrtvoga latinskoga. Napokon su i mnogi velikaši (magnati) ugadjali novovjercima, ne samo da se uklone plaćanju crkvene desetine, nego i da se zadobave imanja i prihoda katoličke crkve i njezinih službenika

U hrvatsko kraljevstvo prodirale su nove vjere dvojakim putem. Lutorova ili protestantska iz susjedne Štajerske i Kranjske (kojoj je tada pripadala austrijska ili istočna Istra), dok se je iz Ugarske preko Mure i Drave širila izprva takodjer protestantska vjera, a poslije Kalvinova ili reformirana. Širenju novovjercaca mnogo su pogodovale i političke prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, osobito u prvo vrijeme vladanja Ferdinanda I. kad se je on morao boriti s protukraljem Ivanom Zapoljom. Ferdinandovci bijedili su Zapoljevce, da su nevjernici, koji šuruju s Turcima; Zapoljevci spoticali su opet Ferdinandovcima, da su ortaci njemačkih heretika ili protestanata (Lutorovaca). Zagrebački biskup Šimun od Erdeda bio je Zapoljevac, dok je većina zagrebačkoga kaptola pristajala uz Ferdinanda. Kako je kraj takih prilika stradala katolička vjera i crkva, najbolje pokazuje pismo, što ga je zagrebački kaptol god. 1530. upravio na kralja Ferdinanda I. Kaptol piše: »Stolica naše crkve zagrebačke sada je radi odmetništva druge stranke (Zapoljine) prazna, te nema prelata, koji bi se za sakramente i duhovne stvari brinuti mogao i morao, jer se s one strane ne daje sveta potvrda, te ne mogu svete redove primati oni, koji bi to htjeli, budući da nemamo (onoga), koji bi ih dijelio. Crkve su popaljene i (crkvene) odore ne mogu se posvećivati, a ni dječacima dijeliti potvrda. Odatle se i po svećenicima i po svjetovnjacima radjaju mnoge stvari, koje se ne bi morale događati: stoga nije dobro biti bez biskupa, pa da ovce blude bez pastira«. Kaptol moli pokorno kralja, da nastoji senjskoga biskupa Franju Jožefića namjestiti za područnoga biskupa, te ga imenovati glavnim vikarom u duhovnim poslovima, koji bi svemu tomu doskočio i nedostatak izpunio. Mnogi se pače radi toga odmeću od kralja, koji bi se inače pokoravali, kad bi crkva (zagrebačka) imala takova predstojnika.

Čini se, da nijesu samo političke prilike bile uzrokom nazadovanju vjerskoga života u zagrebačkoj biskupiji. U jednome pismu od 11. ožujka 1534. tuži se opet iz Durbave zagrebački biskup Šimun od Erdeda papi Klementu VII., kako se je velikaš Bebek, zaveden protestantskim predikatorom Matijom, kratko vjenčati po obredu katoličke crkve, pa onda dodaje: »Neka bude uvjerenja vaša svetost, da se ja nijesam i zgodno i bezobzirno opirao nepromišljenosti takovih (Lutorovih pomagača) u toj mojoj vrlo prostranoj biskupiji, to bi jur veći dio svećenstva bio zaražen tom nada sve pogubnom sljedbom, poglavito jer su Koruška i Kranjska njoj (biskupiji) blize te s njome medjaše« (*certa enim sit sanctitas vestra, quod nisi et opportune et importune talium temeritati in hac diocesi mea finium latissimorum resti-*

tissem, iam maior pars cleri secta ipsa perniciosissima imbuta fuisset, presertim quod et Carintia et Carneola ei vicina et contermina sit).

Još god. 1534. radilo se je o tom, da se biskup Šimun s nekim svojim drugovima kralju Ferdinandu I. pokori. To se je napokon i postiglo, te je biskup Šimun negdje u travnju ili svibnju 1535. s Petrom Erdedom boravio na kraljevskom dvoru u Beču, gdje se je poklonio svome kralju. Više mjeseci prije toga smijerao je biskup Šimun urediti takodjer vjerske i crkvene stvari u svojoj biskupiji, pa je u to ime razglasio dijeće-zansku sinodu, koja se je imala sastati na Veliku Gospojinu (15. kolovoza) 1535. u gradu Zagrebu. Za tu sinodu činile su se velike priprave. Još 29. ožujka 1535. obznanio je sinodu kanonik i lektor Petar Graugja kanonicima zagrebačkoga kaptola, koji su tada učili na sveučilištu u Padovi. Bili su to Toma Bakač, rođjak biskupov i veliki prepošt kaptola, zatim kanonik meštar Petar Graugja, sinovac lektorov. Potonjeg pozvao je striš pismom, da neopazice (sine tumultu) odputuje u Mletke, ako mu bude lazno, pa da ondje potraži trgovinu (officinam) Lukantonija de Giunta, knjižara Firentinca, koji bijaše nekad o trošku Ivana Papa, knjižara budimskoga god. 1505. za biskupovanja zagrebačkoga biskupa Luke kao patrona na štampa o brevijar. Ako nadje njega ili kojega od njegovih baštinika, neka ih pita, da li bi još 200 primjeraka (bilo više ili manje) rečenoga brevijara htjeli naštampati. Neka mu odgovor smjesta pismom javi, »jer na blagdan uzašašća Gospojina obdržavat će se sinoda« (nam od festum assumptionis Domine sinodus celebrabitur), pa bi dobro bilo, kad bi se brevijari mogli za nju donijeti ili opremiti. Drugim pismom od istoga dana javljao je lektor takodjer prepoštu Tomi Bakaču, da je sveta sinoda za blagdan uzašašća Marijina određena« (quoniam sacra sinodus ad festum ascensionis Marie est insinuata), budući da smo učinili očitovanje kralju Ferdinandu (fecimus nempe professionem serenissimo Ferdinando regi). Po ovome sudimo, da se je na sinodi uz vršenje crkvenih posala imalo obznaniti svećenstvu, da se je biskup Šimun kralju Ferdinandu pokorio.

Nema vijesti, da li se je sinoda zaista sastala ili ne. No vjerojatno je, da je bila na okupu, jer na Veliku Gospojinu boravi biskup Šimun od Erdeda zajedno sa svojim rođjacima u Zagrebu, te prodaje pred kaptolom grad Zelinu Pavlu Kerečenju, obećavajući mu da će ga braniti »contra Joannem comitem Scepusiensem«. Prije toga bavio se je Šimun u svom gradu Začesamu ili Čazmi (21. srpnja), a poslije u svojoj kuriji u Ivaniću (25. kolovoza). Bit će dakle, da je biskup navlastice oko 15. kolovoza došao u Zagreb, da održi urečenu sinodu.

Poslije god. 1535. nema kroz dvadeset godina osobitih vijesti o novovjercima u zagrebačkoj biskupiji; no zato se više javlja o njima u krajevima na istoku i jugu ove biskupije. Na tlu nekadanje pečujске biskupije širila se je protestantska vjera nakon pada Valpova (1543), a pogodovali su joj osvajači turski, koji su voljeli novovjercima nego katolicima. Već godine 1544. ugnijezdila se je s obje strane Drave i Dunava od Valpova do Vukovara Lutorova vjera, a propovijedao ju je neki Mihajlo Staranin (Starinus, Sztárai) iz sela Stare u baranjskoj županiji. Za sedam godina osnovao je on sa svojim drugovima 120 protestantskih crkvi u onom kraju, tako te se je na Duhove (17. svibnja) god. 1551. mogla obdržavati u Tordincima i sinoda protestantske crkve u onim krajevima. Sam Mihajlo ponosi se poslije sinode u jednom pismu na prijatelja, pisanom 20. lipnja one godine u varoši Lasko (in civitate Lascoviana, Lascovic) velikim uspjehom svoga rada. Tako piše: »Septenium iam est elapsum, postquam ego ex Dei optimi maximi voluntate sub dominio Turcarum in inferiore Baronia (Baranya) primus atque solus in civitate Lascoviana, uno miliari Hungarico ab Ezek (Osijek) distante, verbum crucis annunciare cepi, et iam cis et ultra Danubium atque Dravum, cum reliquis fratribus postea ad mess-em... accedentibus, centum viginti ecclesias ductore Spiritu sancto edifi-

cavi... Longum esset enarrare, charissime domine Nicolae, quos conflictus cum sacrificulis pape hoc septennio in annunciando Dei verbo habuerimus. Hoc tamen satis est scripsisse, quod eos ubique vicimus et tamquam lupos ab ovili Christi procul fugavimus, atque alios trans Titium (Tisa) flumen, alios tamen trans Savum flumen ire coegimus... Hoc anno in feria Pentecostes, tempore synodi, circa Valpo (Valpovo) et Valcovar (Vukovar) duobus preliis eos superavimus, atque nonnullos per timorem sub capisterio, tribus mulieribus desuper sedentibus, latere coegimus; unde iam Selavis natum est proverbium: Pop je pod Coritom, pod troyom senom (pop je pod koritom, pod trojom ženom).

U isto vrijeme nekako stala je protestantska vjera prodirati u senjsku i krbavsko-modrušku biskupiju, i to iz Kranjske i austrijske Istre, odakle se je nova vjera širila tako u mletačku Istru, kao i u Dalmaciji. U Kranjskoj bio je glavni propovjednik protestantizma slovenski pop Primož Trubar (1508—1586.), a u Istri iztiče se među prvima Petar Pavao Vergerije mlađji (Vergerius, 1498.—1565.), potomak stare plemićke porodice iz Kopra. Vergerije bio je izprva gorljiv katolik, tako da ga je papa Pavao III. imenovao biskupom krbavsko-modruškim, a kralj ga Ferdinand I. preporučio pismom iz Innsbrucka od 27. svibnja 1536. knezovima (Nikoli, Jurju i Stjepanu) Frankopanima »ob animi sui fervorem indefessumque laborem et diligentiam, quam in causa fidei adhiberi hanc unquam cessat«; ali god. 1545. odnetnuo se je od katoličke crkve, pače je predobio za protestantsku vjeru ne samo brata svoga, puljskoga biskupa Ivana, nego i dosadanjega senjskoga biskupa Franju Jožefića, rodnom Riječanina. Kralj je Ferdinand I. na to Jožefića bacio u tamnicu (episcopus — Segniensis — ob certas causas in custodia sua detinetur), a upravu senjske biskupije povjerio je pismom iz Augsburga od 17. ožujka 1548. svećeniku senjske biskupije Franji Živkoviću kao vikaru u duhovnim i svjetovnim stvarima. Franjo Živković spominje se u studenom 1551. kao biskup senjski.

Nema sumnje, da su uz biskupe protestante pristali i mnogi svećenici u Istri i Hrvatskoj, naročito pak popovi glagolaši. Moralo je dolaziti do žestokih prepiraka između katoličkih i protestantskih propovjednika. Kao odjek vjerskih disputacija smatrati nam je hrvatski spis »Razgovaranje medju papistom i lutoranom«, napisan po nekom Antunu Senjaninu, a štampan latinskim pismenima u Padovi god. 1555. Ovaj spis, kojega se je sačuvao jedan jedini primjerak u Mletcima, imade podpunu naslov: Rasgovarange megju papistu, i gednim Luteran. Stvmaceno po Antone Segnianine. Stmpan v Padoue Miseza Setembra po Gracioze Percacine godischie M.D.LV.« Tko je taj Antun Senjanin, koji je spis napisao, ne može se ustanoviti; no obično se misli, da je to pseudonim, iza kojega se krije sam Vergerij. Ova slutnja postaje vjerojatnija po tome, što se na jednom mjestu Vergerije tobože kudi, a zaista hvali. Tako spotiče papista luteranu: »Sve te tvoje misli i umjenja jesu nova i samo od trideset osam godišć od sle jesu počati biti nčena od Martina Lutera i od onoga inoga imenom Verjerija, ki hote veće radiji i brže pojtji služiti onim luteranom i njim pomoći nego biti biskup i služiti papi, i da bi ga djaval poneseł toga istoga, zač nam veliku škodu čini«. »Razgovaranje« razšiljalo se je iz Istre ne samo po Hrvatskoj, nego i po mletačkoj Dalmaciji. U jednom izvještaju na mletačku republiku iz god. 1556. javlja se, da je pop Ivan Antulin iz Labina u Istri poslao u Zadar doktoru Fanfogni i drugima neki svežanj, u kome su bili »stanoviti spisi koje u latinskom, koje u slavenskom jeziku, a protiv katoličke vjere i tako bezbožni, kako se može samo pomisliti«.

U to bijaše opet u zagrebačkoj biskupiji stala širiti se protestantska vjera. Unašali su je njemački vojnici i njihovi zapovjednici, pretežito plemići iz Štajerske, Koruške i Kranjske. Na čelu svima bio je pak barun Ivan Ungnad, vrhovni kapitan slavonske i

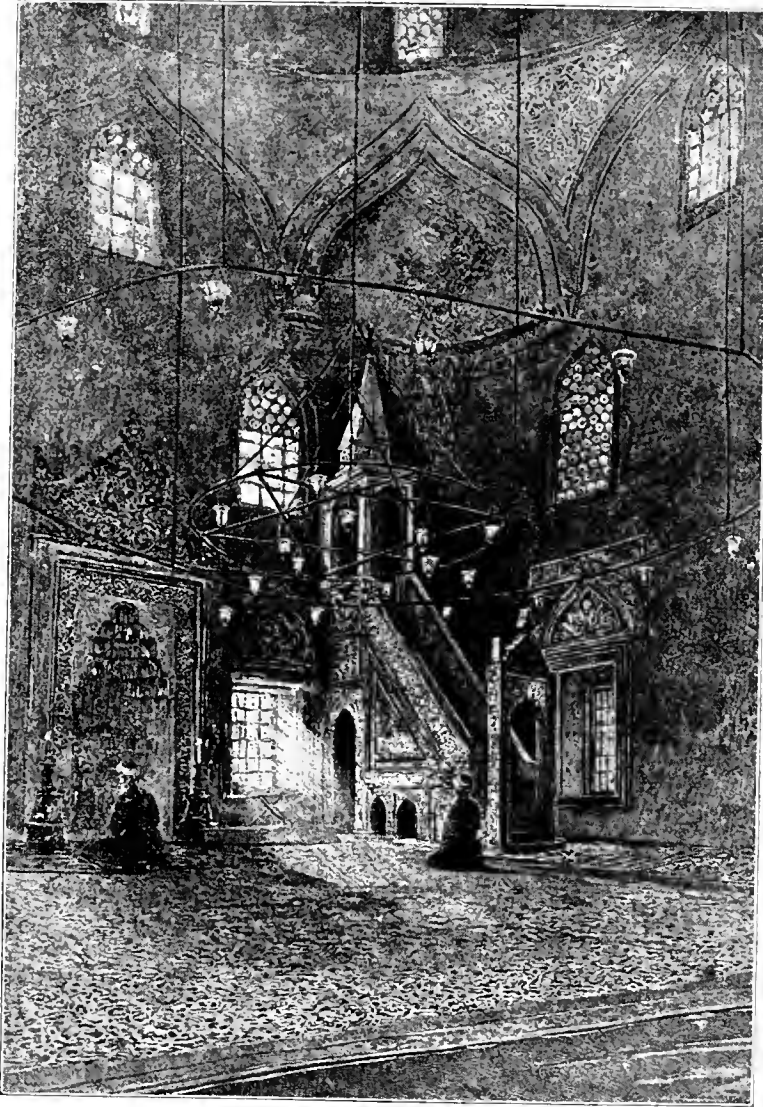
hrvatske krajine god. 1552. do 1556., koji je pored toga još od godine 1543. držao grad Varašdin i vršio čast velikoga župana varašdinskoga. Ungnad i sav njegov rod bili su zadalnuti protestantizmom: njegov sin Krsto bio je god. 1558. djak na protestantskom sveučilištu u Wittenbergu, a rođjak njihov David vršio je god. 1557. kroz tri mjeseca i čast rektora na tom sveučilištu. Dok je Ivan Ungnad živio u Hrvatskoj i Slavoniji, širila se protestantska vjera ne samo na njegovim posjedima (Varašdin i Samobor), nego su se za njim povodila i mnoga hrvatska gospoda. Sam ban Nikola Zrinski Sigetski (1542. do 1556.), ako i nije očito izpovijedao protestantsku vjeru, ipak joj je pogodovao, povodeći se za mladim kraljem Maksimilijanom, sinom kralja Ferdinanda I. Nasuprot je sam Ferdinand bio odlučan protivnik novovjeraca ili heretika, kako to svjedoči po njemu potvrđeni zakonski članci ugarskih sabora u dekretima od god. 1548. (artikul 5. i dalje), 1550. (art. 12. i dalje), 1552. (art. 7.), 1554. (art. 7.), 1556. (art. 26.) i 1563. (art. 31.). Uza sve to naginjali su protestantizmu osim bana Zrinskoga i drugi velikaši u Slavoniji, kao Sekelji, Franjo Tah i sinovima, a naročito neki članovi porodice Erdeda.

Odlučno pristajanje uz protestantsku vjeru bilo je i povodom, te je kralj Ferdinand prisilio baruna Ivana Ungnada, da ostavi god. 1556. hrvatsko kraljevstvo i nasljedne zemlje habsburške, pa da se preseli u Njemačku, napokon u Württemberg, gdje ga je ugostio gorljivi protestantski herceg Kristofor. Ungnad nastanio se je u dokinutom samostanu sv. Amada (Münchhof) u gradiću Uraclu, gdje je osnovao tiskaru za štampanje crkvenih knjiga, kojima bi se širila protestantska vjera među južnim Slavenima. Ta je tiskara, prislonjena uza sveučilište u Tübingenu, radila sve do smrti njezinog osnivača Ungnada o Božiću god. 1564.

Protestantizam širio se je ne samo knjigama, nego i živom riječju. A naviještali su ga i hrvatski sinovi, koji su učili u protestantskim školama po Njemačkoj. Među te spada Ivan Drugnić (Drugnetius, Drwgnyczy, Illyricus Johannes Trugnitius), rodom iz križevačke županije (možda iz samih Križevaca), koji je god. 1552. nakon pada Začesama i Dubrave pod Turke, pošao u Njemačku, gdje je kroz tri godine boravio u Strassburgu učeći počela bogoslovije (initia doctrinae evangelii). Ali kao da nije osobito napredovao. Protestanti u Strassburgu preporučili su ga u polovici god. 1555. glavnomu učitelju nove vjere, Filipu Melanchthonu u Wittenbergu (u Saskoj), da kod njega izuči do kraja. Drugnić ostao je kod Melanchthona oko mjesec dana, primajući od njega i hranu: no kad se je njemački učenjak uvjerio, da doduše nije zao čovjek, ali da ne će osobito napredovati u naucima, svjetovao ga je, da se vrati u svoju domovinu, gdje se njegov jezik govori, pa da ondje kao djakon služi kod neke crkve i naviješta evangjelje. U to ime izdao mu je 25. srpnja 1555. dva preporučna pisma: jedno na Mateja Collina, sveučilišnoga profesora u Pragu, moleći ga, da putnika ugosti na prolazku njegovu u Beč; drugo na ugarskoga palatina i bivšega bana hrvatskoga Tomu Nadažda, da Drugniću bude u pomoć te mu pribavi kakovo mjesto u zemlji, gdje se njegov materinji jezik govori. Ne zna se međjutim, da li se je Drugnić zaista vratio u domovinu, i šta je dalje radio. Po jednom trećem pismu Melanchthonovu iz god. 1557. (ako je dobro datovano), mogli bi nagadjati, da je Drugnić još dvije godine ostao u Njemačkoj, pa da se je tekar onda povratio u Slavoniju.

Više se znade o drugom propovjedniku (predikantu) protestantskom iz Hrvatske, po imenu o. Gregoriju Vlahoviću, koji je bio rodom iz Ribnika kod Ozlja, te se je iztecao kao gorljiv predikant nove vjere god. 1559.—1581., kad je umro 18. veljače u Ljubljani, gdje bi sahranjen na groblju sv. Petra. On je mnogo godina bio stalno namješten u Metlici (u Bijeloj Kranjskoj), te je odanle često zalazio u susjednu Hrvatsku, gdje mu je bio vrlo sklon tadanji ban Petar Erdedi. Već 20. prosinca 1561. javlja Matija Khlombner, pisar kranjskih staleža u Ljubljani, barunu Ungnadu o Vlahoviću: »Gospodin

Gregor (Vlahović) u Metlici djeluje deset milja daleko i široko krsteći i propovijedajući s velikom silom; on je zaista najbolji (propovjednik). Gospodin ban (Petar Erdedi) primio ga je u svoju milost, te ga je pozvao, da dodje u Slavoniju u njegove gradove; grofovi u Hrvatskoj rado ga slušaju, te je kod njih kao i kod ostalog obćinstva u velikom ugledu. Kapitan u Senju i drugi rado bi imali propovjednika, ali on se ne može njima

ALADŽA-DŽAMIJA U FOČI.

odazvati i nije im pomogao. Papiste se nadaju, da (stvar) ne će obastati. Ali se nadamo Gregor i mi, da će Božja riječ vječito stajati«. Dne 13. ožujka 1563. piše opet Khlombner Ungnadu, kako se protestantizam širi po Kranjskoj i Hrvatskoj, pa dodaje, da naročito Gregorije Vlahović iz Metlike u velike napreduje. On da je nedavno pred banom i zagrebačkim biskupom propovijedao. Ovu vijest dopunjuje Vlahović u svojim listovima. U jednom pismu na Konzulu javlja, kako je nedavno podno Cesargrada na Sutli propovi-

jedao i kako je 251 osoba primila sakrament. Sam domaći papistički župnik gospodin Gašpar odrekao se je pape, pa je njemu pomagao dijeliti sakrament (pod obima podobama). U drugom pismu opet se hvali, kako je podno Okića (valjda u Kerestincu) držao propovijed pred banom Erdedoin. Nazočni su bili još zagrebački biskup (Matija Bruman), gospodin Sekelj (iz Krapine), gospodin Gruber (iz Samobora) i brojni plemići, te su mnogi od njih, koji su ga prije progonili, stali govoriti: »No sada vjernijemo, da ti istinu naviještaš i besjediš, jer ti ovako govoriš pred biskupom, a svi šute mukom, jer ti ne mogu odgovoriti«. I tako su oni, koji su ga prije progonili, postali mu dobri prijatelji, te se odrekli papinstva. Napokon je Khlombner javio 24. rujna 1563. nekomu Guggeru: »Kapitani u Senju i Bihaću tražili su propovjednike, jednako i kapitan na Rijeci (Franjo Barbo). Ban Erdedi pozivao je također predikante u Zagreb, a među njima Gregorija Vlahovića iz Metlike, pa ih je odanle htio poslati u Sisak«. Uz Vlahovića i druge Hrvate dolazili su u Slavoniju i Hrvatsku također njemački protestantski propovjednici, naročito u krajiške gradove, gdje su bile smještene njemačke posade pod njemačkim kapitanima iz Štajerske i Kranjske. Na početku god. 1564. imali su ti njemački protestantski vojnici na krajini stalnoga propovjednika uz plaću. Bio je to neki Andrija Litko, lutoranski predikant vojske na krajini, koji je dobivao plaću od 140 forinti na godinu. Radilo se je pače i o uredjenju protestantske crkve u Hrvatskoj. Još 22. travnja 1567. izdaje protestantski konsistorij u Regensburgu nekomu Tomi Faschangu punomoć, da naviješta novu vjeru u Hrvatskoj.

Baš god. 1564. zaustavljeno bi dalje širenje protestantizma u hrvatskom kraljevstvu. Mnogo je tomu pridonijela smrt baruna Ivana Ungnada i napuštanje njegove tiskarne u Uraclu i Tübingenu; ali jamačno još više svršetak katoličkoga koncila u Tridentu i dolazak odlučnoga Jurja Draškovića na stolicu zagrebačke biskupije.

Juraj Drašković, tada još pečujski biskup, bio je od 18. siječnja 1562. na crkvenom saboru u Tridentu poslanik kralja Ferdinanda I. za Ugarsku. Kako je Ferdinand uza sve to, što je bio gorljiv katolik, nastojao oko zbliženja između katoličke crkve i novovjераца, bilo je Draškoviću poraditi, da koncil privoli na pričest pod obim podobama za svjetovnjake i na ženitbu za svećenike. Drašković je zaista 27. kolovoza 1562. na crkvenom saboru držao govor o kaležu za laike, ali crkveni oci nijesu prihvatili njegovih želja. Jednako nije koncil pristao na ženitbu za svećenstvo, na što je Drašković kao pravovjerni sin katoličke crkve 6. prosinca 1563. potpisao dekrete koncila i time se obavezao, da će ih vršiti.

U to bijaše tadanji zagrebački biskup Matija Bruman 18. kolovoza 1563. umro, na što je Ferdinand 19. studenoga, dakle u oči zaključka koncila tridentinskoga, Jurja Draškovića imenovao biskupom zagrebačkim. Draškoviću bilo je sada osobito do toga, da u svojoj novoj biskupiji istrijebi protestante i kalvine, pa da proglasi i provede dekrete koncila u Tridentu. Suviše bilo mu je na sreću, da brojne sljedbenike grčko-iztočne crkve (među njima i one u Rusiji) umijom privede u krilo rimokatoličke crkve, kojoj bi se tako na istoku naknadilo, što je na zapadu izgubila.

Dne 21. ožujka 1569. piše biskup i onda već ban hrvatski Drašković pismo iz Beča francuzkomu kardinalu Karlu od Lotaringije, s kojim se bijaše upoznao na koncilu u Tridentu. U tom pismu odgovara on kardinalu na njegovu poslanicu, u kojoj se posljednji njemu izjadao radi krvavih vjerskih borba s Huguenotima (Kalvinima) u Francuskoj. Drašković tješi kardinala, pa onda dodaje »Što se nadalje tiče naših krajeva Slavonije i Hrvatske, gdje sam ja i biskup u Zagrebu i podkralj (ban) ..., mogu se utješiti, da po milosti Svemogućega nemamo tolikih herezija i raznih raskolnika kao što ih ima u ostalim krajevima Ugarske i drugim susjednim prekogorskim oblastima, već izuzev nadutost Turaka uživamo dobar duhovni mir (quanto poi alle nostre parti de la Schiavonia et Croa-

cia, dove io sono et vescovo di Zagrabia et vicere.... per gracia del omnipotente non habbiamo tante heresie et diverse scisme come nel rimanente del' Ongaria et altri paesi circumvicini oltramontani s' hanno, ma del fastidio di Turchi infuora, godiamo d' una bona pace spirituale)«. Da je tomu duhovnomu miru u hrvatskom kraljevstvu pridonio mnogo baš sam biskup Drašković, svjedoči naročito papa Pio V. u jednom pismu na njega dne 9. kolovoza 1569., u kojem hvali i slavi gorljivost njegovu oko obrane katoličke vjere i crkve. Ali ga ipak podsjeća, neka svojim mogućom pomnjom uznastoji zapriječiti. »da otrovi heretika ne zaraze njegovo stado (haereticorum venena ne gregem tuum inficiant, quanta potes diligentia, vitare contende)«.

Najboljim sredstvom za suzbijanje novovjereca smatrao je Drašković obdržavanje dijecezanskih sinoda sa svojim svećenstvom. Jednu takovu sinodu bijaše sazvaio za 19. do 21. veljače 1570. u grad Zagreb. Spisi te sinode izgubljeni su ili zametnuti; samo je sačuvan raspored, po kojemu su se imali poslovi vršiti. Svakoga od tri dana morala je u jutro uz latinske mise biti i jedna hrvatska (croatica lingua), i to prva dva dana svečana i pjevana pred velikim žrtvenikom, a treći dan tiha. Poslije misa držao je biskup u crkvi sjednice u nazočnosti sabranoga svećenstva, te je proglašivao i tumačio ustanove ili konstitucije, koje je svećenstvo moralo odsad točno i savjestno izpunjavati. Konstitucije bile su pisane latinskim, slovinskim i hrvatskim jezikom (latine, sclavonice et croatice), a sadržavale su poglavito odredbe koncila tridentinskoga. Da li su među njima bile odredbe, naperene izravno protiv novovjereca, ne može se ustanoviti; ali vjerojatno je, da ih je bilo.

Drašković nije sustao na pol puta. Već na koncu god. 1572. snovao je sazvati drugu sinodu, pa je o toj svojoj namjeri obavijestio u pismu od 16. prosinca iste godine svoga druga i zemljaka Antuna Vrančića, tada nadbiskupa ostrogonskoga i namjestnika kraljeva za Ugarsku. Vrančić je u pismu iz Trnave 6. siječnja 1573. odobravao njegovu namjeru, te mu čestitao, što će za kratko obdržavati sinodu sa svojim klerom (quod autem synodum quoque brevi sit clero suo celebratura, gratulamur sane, et valde laudamus, quod dioecesanos suos crebrius revisat, et sanctissimis documentis ac monitis suis subinde imbuat, ut super greges Domini, quos pascunt, aeternae vitae verbo excubent vigilantius, nec in cura officii pastoralis obtopescant).

Nema vijesti, da li se je ova sinoda zaista sastala; no čini se, da je bila na okupu, i da se je bavila poglavito vjerskim novotarijama u sjevernim krajevima zagrebačke biskupije, naročito u Medjumurju, gdje je knez Juraj III. Zrinski (1549.—1603.) progonio katoličku vjeru i njezine službenike, te namještao propovjednike nove vjere. Podjedno je u Nedelišću kod Čakovca osnovao i tiskaru za širenje protestantskih knjiga u hrvatskom (slovinskom) jeziku. U toj je tiskari jamačno štampao svoje spise pop Mihajlo Bučić, god. 1565. katolički župnik u Stenjevcu kod Zagreba, a god. 1567. do 1571. paroh u medjumurskoj Belici. Bučić štampao je tu uz ino neki spis, u kojem je po primjeru Kalvina tvrdio, da se blagoslovom svećeničkim ne pretvara kruh i vino u tijelo i krv Gospodnju, kako to uči i katolička crkva i Lutorovi protestanti. Po svojoj prilici bi na toj sinodi prvi put osudjeno naučanje Bučićevo.

Ali kao da se Bučić nije pokorio osudi sinode, pa zato je biskup Drašković sazvaio treću sinodu za 8. ožujka 1574. Od te sinode sačuvao se je popis svećenika, koji su nazočni bili, i onda konstitucija, kojom bi utvrđena katolička nauka o oltarskom svetotajstvu i osudjeno naučanje Bučićevo; pače bi i kralj Maksimilijan umoljen, da krivovjereca progoni. Poglavitave stavke u toj konstituciji jesu tri. U prvoj se izlaže, kako Bučić štampanom knjigom nastoji u Slavoniji i susjednim oblastima razprostraniti krivi nauk Calvinista (impia doctrina, quam Michael Buehlich apostata ex Calvinistarum haeresi hausit, et in hoc Sclavoniae regno et vicinis provinciis libello im-

presso disseminare contendit): dvadeset i sedmom stavkom izključuje se već prije izobčeni (antea excommunicatum) Bučić ponovo kao heretik iz društva Kristovih vjernika (Michael autem Buchiel tanquam haereticus sacramentiperda et novus quidam Catharnaita ab omnibus Christi fidelibus, veluti iam antea per nos legitime a coetu Christi fidelium exclusus, et nunc gravatus et reaggravatus vitetur et execretur); napokon dvadeset i osmom (posljednjom) stavkom poziva se car i kralj, da protiv hereatika kao svjetovni vladar postupi (confidit etiam sancta synodus in domino, quod augustissimus imperator et rex noster elementissimus in dictum hominem impium et blasphemum pro suo caesareo ac regio officio severe animadvertere non negliget...).

I nasljednici Jurja Draškovića na biskupskoj stolici redom su gorljivo trijebili Lutrane i Kalvine, ali ih nijesu mogli zatrti, jer su novovjerecima pogodovali knezovi Zrinski u Medjumurju i Ozlju, a strani kapitani na krajinama (u Varašdinu, Koprivnici, Ivančiću, Petrinji, Karlovcu, Ogulinu i Senju). Osobito gorljivo revnovao je protiv novovjereca biskup Nikola Stjepanić Selnički od Konjšćine (1598.—1602.), koji bijaše izučio nauke u Parizu na Sorboni, a poslije u sveučilištu u Bologni kao pitomac hrvatsko-ugarskoga kolegija. Kako je odlučno postupao protiv novovjereca, dokazuje njegova tužba caru i kralju Rudolifu, pisana u Zagrebu 5. svibnja 1601., u kojoj prikazuje kao glavnoga pobornika nove vjere kneza Jurja Zrinskoga, koji je najprije sve župne crkve u Medjumurju lišio desetine i drugih prihoda, a sada to isto učinio i na prostranim posjedima grada Ozlja, gdje je takodjer katoličke svećenike uklonio pa ih zamijenio heretičkim propovjednicima, koje je gospodin nadvojvoda Ferdinand iz svojih (nutarnio-austrijskih) pokrajina (Štajerske, Kranjske i Koruške) protjerao. Ti će nebogi puk otrovati bezbožnim naukom, ako kralj za vremena zlu ne doskoči. Biskup tuži još literata Benedikta Blažekovića, gradjanina i stanovnika kraljevske varoši na brdu Gradcu u Zagrebu, a opaka kalvinistu, koji ne samo da zaludjuje svoje sugrađane svojim zlokobnim bludnjama, nego ih podjedno puti i pobudjuje protiv katoličkoga svećenstva da udaraju na njegova imanja te ih preotmu. Biskup moli kralja, da izdade njemu dva naloga: jedan za Zrinskoga, da heretičke predikante ukloni i katoličke povрати; a drugi za sudca i gradjane varoši Zagreba, da literata Blažekovića iz svoje občine izbace, ako se ne bi htio krivovjerja odreći. Značajna tužba biskupova glasi izvorno ovako: «Constat, sacratissime imperator, hanc Sclavorum gentem ab eo toto tempore, ex quo illam s. Ladislaus rex ab idolorum cultura ad veri Dei cultum et fidem catholicam convertit coronaeque regni Hungariae subiecit, semper in eadem fide divina suffragante gratia illibate permansisse. Permansuramque deinceps. Deo sic volente, credibile foret, nisi a quibusdam perversis haereticorum erroribus passim inficeretur. Quorum caput est dominus comes a Zrinio, qui omnes propemodum parochiales ecclesias ante quidem in bonis Chaktorniensibus, nunc autem recens in bonis castris suis Ozal, omnino in hac mea dioecesi existentes, decimis et aliis redditibus spoliavit; sacerdotes amovit et loco eorum haereticos concionatores, quos serenissimus princeps archidux Ferdinandus ex suis expulit provinciis, induxit et recepit, ita ut eorum opera ac artibus et ecclesias ipsas instauratione destitutas collabi et miseram plebem impio dogmate infici necesse sit, nisi vestra sacratissima maiestas huic malo tempestive occurrerit. Alter vero est quidam Benedictus literatus Blasekowvelli dictus, civis et inhabitator civitatis vestrae sacratissimae maiestatis hic Zagrabiae, perversus Calvinista, qui suo nefario errore caeteros cives non solum dementat, verum etiam contra clerum huius meae ecclesiae, ut eius bona infestent et occupent, suis pravis consiliis instruit atque dirigit. Quamobrem supplico vestrae sacratissimae maiestati, uti domino et protectori omnium ecclesiarum elementissimo quam humillime dignetur mihi bina dare mandata. Unum ad dictum comitem a Zrinio, ut decimas et alios redditus ecclesiis parochialibus, quarum antea fuerunt, integre restituere, concionatores illos haereticos statim ablegare et catholicos sa-

cerdotes reducere; aliud autem ad iudicem et cives huius civitatis Zagrabiensis, ut praefatum Benedictum literatum Calvinistam concivem suum, si impiam illam haeresiam abiurare et relinquere nollet, e medio sui foras relegare, quibus etiam sub gravi indignatione sua serio demandare dignetur, ut ab occupatione bonorum ecclesiasticorum abstineant, sed si quid iuris se habere praetendunt, id non vi, sed iure mediante requirere debeant et teneantur». Biskup Nikola Stjepanić obdržavao je takodjer 9. srpnja 1602. dijecezansku sinodu u Zagrebu, pa je tom prigodom izdao odredbe ili konstitucije, kojih su neke bile naperene protiv novovjераца. Tako je zabranio čitanje krivovjerskih knjiga i zapovjedio pobijanje heretičkih nauka, nadalje je zabranio dijeljenje pričesti pod obima prilikama svjetovnjacima, a ženitbu svećenicima.

Kad se je po smrti njegovoj (23. prosinca 1602.) radilo o tom, tko da mu bude nasljednikom, preporučivao je ban Ivan Drašković u pismu od 24. ožujka 1603. nadvojvodi Maksimilijanu Ernestu radi toga, »što se biskupija zagrebačka s preostalim ostatcima kraljevine Slavonije ima zaštititi od krivovjера, koje se je stalo iz susjedstva uvlačiti (quia autem ipse episcopatus zagrabiensis una cum aliis reliquiis ipsius regni Slavoniae contra haereses quae ex vicinio irrepere ceperunt muniendus foret) tada već vrlo zaslužnoga srijemskoga naslovnoga biskupa Šimuna Bratulića, koji je bio redovnik sv. Pavla, te se bijaše već prodičio kao general pavlinskoga reda, obnovivši zapuštene ili propale samostane, te napunivši ih novim redovnicima, pošto se bijahu stari oko god. 1557. na sve strane razbjegli. Postavši zaista biskupom (23. kolovoza 1603.) gorljivi je Bratulić izvijestio nadvojvodu Ferdinanda, kojemu je pripadala vrhovna uprava slavonske i hrvatske krajine, kako u Varašdinu »neki nekatolički vojnici drže nedozvoljene sastanke, pa čitaju krivovjerske knjige i postile«. Nadvojvoda je namah izdao na obrstara slavonske krajine Sigismunda Fridrika Trautmansdorfa nalog, da tomu širenju reformacije stane na put: suviše je pismom iz Štajerskoga Grada 11. veljače 1604. bodrio biskupa, da i dalje u sličnim prigodama sporazumno s obrstarom postupa, damit die katholische Religion vielmehr propagiert, als derselben ein Abbruch durch euere Untergebene gestattet werde«.

Još iste godine 1604. potvrdio je kralj Rudolf I. svibnja članke netom minuloga sabora ugarskoga, te je pridodao na svoju ruku rečenim člancima još jedan svoj (naime dvadeset i drugi), kojim je sve počev od sv. Stjepana kralja u prilog rimokatoličkoj crkvi izdane odredbe u punom obsegu potvrdio, te podjedno odredio, da se svi, koji bi na saboru iznosili vjerska pitanja, imadu kao začetnici nemira i novotari bezobzirno kazniti, kako određuju ustanove prijašnjih kraljeva. Taj je članak u Ugarskoj, gdje je bilo već mnogo Lutorana i Kalvina, prouzročio veliku zlovolju, dok je u kraljevstvu hrvatskom pokrenuo radosno uzbuđenje. Sabor kraljevina Hrvatske i Slavonije, sastavši se 5. srpnja 1604. u varoši Gradu kod Zagreba, izrekao je kralju »vječitu hvalu«, što nastoji »ortodoksnu vjeru, od njegovih presvetih predja sačuvanu, a od stanovitog vremena krivovjerejem donekle progonjenu, povratiti u prijašnje stanje njezino«; a uza to je jednodušno odlučio, da se svi krivovjereci, naročito pak na imanjinama oko Ozlja boraveći propovjednici, koji su iz Štajerske (i Kranjske) protjerani, ili ma kojim drugim načinom onamo dolaze, imadu izbaciti. Bit će pak zadaća zagrebačkoga biskupa kao dijecezanskoga (poglavara) toga kraljevstva, da po svojoj pastirskoj dužnosti gorljivo postupa protiv takovih razvratnih bludnja. Hrvatskim i slavonskim staležima nije bilo dosta, da su ovaj članak protiv heretika stvorili nego su ga uz neke druge poslije poslali kralju Rudolfu na potvrdu, što je on 16. siječnja 1608. zaista i učinio. Tako je postao vjerski zakon za hrvatsko kraljevstvo, skroz oprečan vjerskim zakonima kraljevine Ugarske. Nema sumnje, da je baš biskup Bratulić najviše pridonio tome zakonu. On ga je zaista i vršio s pomoću nutarnjo-austrijskoga nadvojvode Ferdinanda. Tako je još iste godine 1604. radio, da se iztjera protestantski propovjednik iz Koprivnice (de Klaić, Hrv. povj. III. (6.)

extirbando praedicante Capronezensi), a god. 1606 tako je živo prikazao opasnost protestanata u Petrinji, da je nadvojvoda Ferdinand ogorčeno uzključio: »Hoću obrstati krajine svojim riječima zapovjediti, da bez odlaganja drzkost vojnika u Petrinji ukroti, pa da ne samo vršenje hereze (bogoslužja protestantskoga) zapriječi, nego i knjige krivovjerjem zadahute iz svih kutova Petrinje pokupi i ognjem spali, a one, koji bi dalje krivovjerje izpovijedali, da budi riječima budi činom na kazan osudi«.

Kod proganjanja i obraćanja Lutorana i Kalvina pomagali su biskupa Bratulića napokon i Isusovci, kojima bijahu još 1597. pristupila tri hrvatska plemića, po imenu Ivan Mišljenović, Stjepan Ratkaj i Petar Vragović od Maruševca. Još od god. 1602. radilo se je o tom, da družba Isusova dodje u Hrvatsku i Slavoniju, pa da se nastani u glavnom gradu Zagrebu. Iz pisma, što ga je 4. studenoga 1602. Ivan Žanić (Zanitius), superior Turčanske isusovačke rezidencije u Ugarskoj, pisao notaru kraljevine Slavonije Ivanu od Šamšinoeva, doznajemo, da je rečeni Žanić malo prije toga boravio u Zagrebu, da prouči prilike u varoši i ustanovi, da li bi se mogla ondje osnovati isusovačka nasobina, i kako bi se pri tome postupalo. Iz pisma opet, što ga je Isusovac Ivan Mišljenović iz Štajerskoga Grada 6. siječnja 1606. pisao zagrebačkomu sudcu Baltazaru Vlahoviću, razabire se, da je stvar tada bila već dozrela za provedenje, te Mišljenović izlaže potanko, kolika će biti korist za varoš Zagreb, koja će nesumnjivo cvasti, kad u njoj nauči stani cvjetati: (quae sine dubio florere incipiet cum in ea studia floruerint)«. I zaista su 28. listopada 1606. došli u Zagreb Isusovci Ivan Žanić i Petar Vragović, te osnovali svoju prvu rezidenciju u hrvatskom kraljevstvu. Isusovački povjestničar pripovijeda, da su Isusovci pozivali u svoju varoš još od god. 1601. sami Zagrebčani, potaknuti od svoga sugrađjanina magistra Benedikta Blažekovića (kojega bijaše u isto vrijeme tužio biskup Stjepanić kao okorjela i razvratnoga Calvinistu). Dodaje još, da su nadošli Isusovci obratili god. 1614. na katoličku vjeru dvadeset i osam zagrebačkih gradjana, koji su bili potajni Lutorani, zatim dvije plemenite gospodje i jednoga mladoga plemića (viginti octo cives, occulti heretici ac maxime erroribus Lutheri depravati, tum publicis tum privatis colloquiis nostrorum ad catholicam fidem sunt reducti, quibus duae nobiles matronae cum iuvene item nobili accesserunt).

Dok se reformacija usljed protureformacije nije mogla nikako u hrvatskom kraljevstvu pravo udomiti, počela je grčko-istočna vjera dobivati prve oblike crkvene organizacije. Grčko-istočna vjera i crkva prodirala je u Hrvatsku i Slavoniju iz turskoga carstva, naročito iz pašaluka Bosne. Još god. 1557. bijaše veliki vezir turski Mehmed Sokolović obnovio pred sto godina (1459.) propalu patrijaršiju srpsku u Peći (Ipek), namjestivši za prvoga patrijarha svoga rođenoga brata Markurija, koji bijaše ostao vjeran pradjedovskoj vjeri. Toj patrijaršiji pripadali su svi sledbenici grčko-istočne vjere u bosanskom vilajetu sa svima manastirima i episkopijama, koje su se redom javljale. Tako se je jedna od prvih pojavila za sandžake cerničko-pakrački i požeški episkopija u manastiru Orahovići u nekadanjoj Slavoniji; a oko god. 1596. spominje se na rijeci Uni protopop Radoslav, biskup Pomurskih krajina i poglavnik i zapovjednik trideset popova i pravitelj kršćanske vjere. Kad su posljednjega decenija Vlasi (Srbi) u većim gomilama stali prelaziti u kršćansku Hrvatsku i Slavoniju, dolazili su s njima njihovi kaludjeri i episkopi, pa su onda na tu svoje nove domovine osnivali nove manastire i episkopije.

Još u listopadu 1595. bijaše episkop ili vladika Vasilije iz manastira Orahoviće (Remete) došao u Križevce generalu slavonskomu Herbersteinu, te je s njime o tom vijećao, kako da Vlasi iz Male Vlaške (pakračko-cerničkoga sandžaka) predju na kršćansku stranu. Namah iza toga stali su Vlasi god. 1596. 1600. grnuti u slavonsku krajinu (Križevci, Rovište, Poganac kod Koprivnice, Ivanić i t. d.), te su se nastanili iz-

medju Kalničke gore i Marčanske gore. S njima je došao i njihov episkop Šimun (Vra-
tanja, Vretanja, Vretania), koji je poslije stolovao u manastiru sv. Mihovila u Marči, i
za kojega se izriekom kaže, da ga je posvetio srpski patrijarh Jovan u Peći. U isto vri-
jeme po prilici (sredinom god. 1600.) bijaše general hrvatske krajine Juraj Lenković na-
selio Vlahe iz Pounja blizu Ogulina na pustom zemljištu oko razvaljenoga Gojmerja ili
Gomirja. Uz Vlahe došli su i srpski kaludjeri, te su u Gomirju osnovali manastir, koji
i danas još postoji.

I duhovne i svjetovne vlasti pogodovala su isprva selenje Vlaha, njihovih kaludjera
i episkopa, jer se očekivalo, da će se oni stopiti s rimokatoličkom
crkvom i priznati rimskoga papi
za vrhovnoga duhovnoga pogla-
vara svoga. Baš god. 1596. bijaše
jedan dio grčko-iztočnih Malo-
rusa u Poljskoj u n i j o m u B r e -
s t u pridružio se rimokatoličkoj
crkvi; a god. 1597. bio je i sam
srpski patrijarh Jovan spre-
man, da se papi podloži. U to ime
bijaše u rujnu rečene godine po-
slao papi Klementu VIII. u Rim
dva srpska kaludjera Damjana
Ljubibratića i Pavla, pa su pre-
dali papi u ime svoga gospodara
obsežnu ćirilicom pisanu spome-
nicu, u kojoj je patrijarh izjavio:
»mi da smo vašoj svetinji pod-
ložni i materi crkvi«. Kroz tri go-
dine (1598.—1600.) nastoji papa,
da se ta unija zaista provede, pa
u to ime dopisuje ne samo s re-
čenim patrijarhom Jovanom i
hercegovačkim metropolitom Vi-
sarijom (Bessarionom), nego i
s barskim nadbiskupom Tomom
kao katoličkom primasu Srbije;
ali nakon pada Kaniže (20. listo-
pada 1600.) pod Turke stvar je
opet utihnula. Tek 1605. i 1606.
traži opet patrijarh Jovan zajedno
s ostalim duhovnim i svjetovnim
popovima, kao i knezovima i voj-
vodama »u kraljevstvu srpskomu, bugarskomu i arbanaškomu« u novoga pape Pavla V,
cara i kralja Rudolfa, nadvojvode Ferdinanda Štajerskoga, i generala hrvatske krajine
Vida Kisela pomoći za oslobodjenje izpod turskoga jarma; ali do unije s rimokatoličkom
crkvom nije došlo.

Don Julio Clouio

JULIJE KLOVIO,
(don Julio Clouio),
hrvatski miniaturista.
Autoportret.

Reformacija bila je u prilog i postanju i razvitku srednjih (latinskih, gimnazija) i
viših škola (sveučilišta), koje su osnivali budi protestanti budi rimokatolici (naročito Isu-
sovcii). Što se znade, postojala je u hrvatskom kraljevstvu (dotično u ostatecima njego-

vim) u XVI. stoljeću samo jedna latinska škola, naime škola Pavlina u Lepoglavi, kojom je oko god. 1503. upravljao kao prefekt otac Marko od Dubrave, poslije vikar pavlinskoga samostana sv. Marije u Remetama kod Zagreba (1503. Hoc circiter anno Lepoglavae institutum est seminarium studiorum, eorundemque praefectum egit p. Marcus Dombrius). No ta je škola u jednu ruku bila određena samo za obrazovanje pavlinskih redovnika; a u drugu je već oko god. 1527. zahirila, budući da su kaludjeri pod utjecajem protestantskoga pokreta stali ostavljati samostane, tako te je kralj Ferdinand I. morao god. 1559. pozvati sve biskupe u Ugarskoj i Hrvatskoj (Slavoniji), među inima i zagrebačkoga biskupa Brumana, da bjegunce pohvataju, te ih njihovu generalnom prioru Tomi predadu. Kralj u pismu na biskupe, pisanom u Beču 20. listopada rečene godine, govori ovako: »Expositum est maiestati nostre in persona fidelis nostri venerabilis fratris Thome patris, prioris generalis religiosorum fratrum heremitarum ordinis sancti Pauli primi heremite, qualiter superioribus temporibus quidam confratres eorum professi per nonnullos profanos et perverse doctrine homines seducti e monasterio clam aufugissent ac ordinem sacrum in perniciem animarum suarum et scandalum manifestum abiecerunt; supplicatumque est nobis humillime, ut super eo ipsi generose providere dignemur. Cum autem huiusmodi scandala apud imperitam plebem magnum sincere religionis catholiceque fidei contemptum pariant, nec per nos silencio preteriri ac impunitè relinqui debeant, fidelitatibus vestris harum serie generose committimus et mandamus firmiter, ut si prefati confratres ubicumque in dioecesibus vestris deprehensi fuerint, eos detineri et dicto exponenti (Thomae priori) tradi facere debeatis, quo et scandalum evitetur et per eum saluti animarum ipsorum consulatur; si autem ex seductoribus eorum quospiam deprehenderetis, tunc in eos pro muneris vestri officio auctoritateque maiestatis nostre cesaree vobis in hac parte attributa debite animadvertere debeatis...« Znademo, da je nalog kraljev koristio, te da se je opet povratila stega u pavlinskim manastirima. Oko god. 1583. opet je postojala gimnazija u Lepoglavi, pače general reda pavlinskoga Stjepan Trnavljanin dožvolio je, da tu školu polaze i svjetovnjaci djaci (pro iuventute saecularium). Rektorom te proširene škole namjestio je general oca Martina iz Dubrave. I tako je ta javna gimnazija pavlinska postojala do god. 1637., kad ju je vikar Martin Borković po savjetu ostalih Pavlina za mladež svjetovnoga staleža ukinuo (abolitae sunt scholae Lepoglavenses pro iuventute saeculari), i to s razloga, što bijahu Isusovci već svoju latinsku školu u Zagrebu otvorili i usavršili (eo quod iam inducti in regnum patres societatis Jesu literariam latinitatis palaestram aperuerint).

Isusovci, došavši u jesen god. 1606. u Zagreb, bijahu već u svibnju god. 1607. otvorili u zgradi tik do crkve sv. Katarine i u susjednom manastiru Dominikanaca svoju gimnaziju, koja je 1609. brojila 260 učenika, god. 1611. već 300, a god. 1614. čak 330. Naučna osnova njihova bila je za ono vrijeme tako savršena, da se nije mogla s njihovom školom takmiti pavlinska gimnazija.

Visokih škola (sveučilišta) nije u Hrvatskoj u XVI. stoljeću bilo nikakvih, izuzevši možda bogoslovnu školu u sjemeništu (crnoj školi) u Zagrebu, koju bijaše osnovao i uredio biskup Juraj Drašković oko god. 1569. Hrvatski sinovi, željni viših nauka, odlazili su u tuđinu, najviše u Italiju (Bologna, Padova, Rim), u Beč i štajerski Gradac, u Krakov, gdjekoji i u Pariz. U prvo su doba reformacije grnuli i u Njemačku, naročito na protestantska sveučilišta u Strassburgu, Tiibingenu i Wittenbergu, gdje su naučali Luther i Melancthon. Gdje koji zaostali bi u Njemačkoj, kao Matija Grbić (Garbitius Illyricus), Matija Vlacić (Mathias Flacius Illyricus), i daroviti pustolov Pavao Skalić, rodnom Zagrebčanin. Na sveučilištu u Wittenbergu učili su gotovo svi Ungnadi (Adam, David, Ljudevit, Šimun, Krištofor), onda neki Petar Vragović iz Dubrave (1555.—1558.), pa i

neki Krištofor Gadolt »Croata« (1559.), po svoj prilici sin Adama Gadolta, koji se 1527. spominje kao službenik (rudar?) kneza Nikole Zrinskoga u Gvozdanskom.

Da ne bi mladi ljudi u tudjini stradali budi od bijede budi od razvratnog življenja, postojala su već od srednjega vijeka uz velika svenčilišta posebni zavodi ili kolegija za djake raznih naroda. Tako je primjerice u Bologni još od god. 1364. postojao od kardinala legata Egidija Albornoza osnovani kolegij za 24 španjolska djaka. Po uzoru toga kolegija utemeljio je zagrebački kanonik i naslovni biskup Pavao Zondinus (Zond = današnja Szonta između Apatina i Bača u Ugarskoj) god. 1553. ugarsko-ilirski kolegij u Bologni za djake iz Ugarske i Slavonije. Taj kolegij inao je biti pod zaštitom i vrhovnom upravom zagrebačkoga kaptola, a primat će u njemu stan i hrana izprva samo četiri alumna ili skolara, koji će učiti budi bogosloviju, budi pravo ili liječništvo. Kad se imanje kolegija umnoži, moći će se u nj smjestiti 6, 8 i više djaka, ali tako, da polovica bude iz Ugarske, a polovica iz Slavonije. God. 1556. ili 1557. izradio je Zondinus i pravilnik ili statut od 42 članka, po kojima bi se u kolegiju živjelo. Po njima bi određeno, da se u kolegij mogu slati samo takovi mladi ljudi, koji su u 25. godinu života stupili, te već na kojem svenčilištu tri godine učili, i u gramatici, logici i ostalim slobodnim znanostima tako napredovali, da se mogu namah posvetiti višim naučima, kao bogosloviji, pravu ili medicini. Nadalje se traži, da pitomac bude zakonito dijete i pravovjerni rimokatolik, ni najmanje sumnjiv s Lutorova krivovjerna (alienus a suspicionem haeresis Lutherianae). Još se određuje, da se u kolegij ne može primiti nitko, koji je prije bio redovnik, koji je počinio ubojstvo ili je proglašen infamnim, ili koji je bio ili jest oženjen. U brojnim člancima izlažu se potanko dužnosti pitomaca. Jednim se brani njihova nositi razkošno (svileno) ili svjetovno odijelo, naročito španjolsku kapu. Odijelo neka im bude talar crne boje; neka se ne povode za mladićima onoga doba, koji za odijelo preko svojih sila troše, dok su im roditelji možda kod kuće hodali u bočkorima (in bochkor). Drugim člancima zabranjuje se pitomecima zaduživanje, igre kartama i kockama za novac, nošenje oružja za navalu i obranu, pozivanje na mejdan, a napokon i čitanje heretičkih knjiga. Osobito im se zabranjuje pijanke prigodom školskih svečanosti, kako se to zgađja u domovini (in patria), kad se nadju na okupu prijatelji, pa se nadbijaju jedući i pijući.

Godinu dana prije osnutka ugarsko-ilirskoga kolegija u Bologni, naime god. 1552., bijaše papa Julije III. pobudom osnivača reda Isusovaca Ignjata Loyole osnovao kolegij u Rimu za njemačke mladiće, koji bi pod upravom Isusovaca bogosloviju izučili, da onda vrativši se u domovinu brane katoličku vjeru od protestanata. U taj njemački kolegij primljen bi 28. rujna 1560. i Stjepan Szántó (Arator) iz Ugarske, koji je nakon svršenih nauka stupio u red Isusovaca, te svom gorljivošću nastojao, da se u Rimu takodjer osnuje kolegij za mladiće iz Ugarske. S dozvolom pape Gregorija XIII. od 1. ožujka 1578. podigao je Szanto zaista ugarski kolegij u samostanu ugarsko-hrvatskih Pavlina na budi Celiju. No budući da je taj samostan bio suviše udaljen od svenčilišta, bude nakon šest mjeseci ugarski kolegij godine 1579. pridružen njemačkomu. Tako nastade njemačko-ugarski kolegij (Collegium Germanicum et Hungaricum) u Rimu. Dne 20. prosinca 1593. prijavila su se i dva Hrvata (Joannes Banhegyi, Croata, diocesis Zagrabiensis — Andreas Samsinoci, Croata, diocesis Zagrabiensis), da budu primljeni u njemačko-ugarski kolegij. Poglavarci zavoda nijesu znali, da ti bi ih primili ili ne, jer nijesu ni Ugri ni Nijemci. Napokon je papa Klement VIII. odredio, da se imadu primiti. Poslije je sve više Hrvata dolazilo u germansko-ugarski kolegij, tako da ih je do god. 1780. ničilo u njemu u sve 163.

Papa Gregorije XIII. (1572.—1585.), koji je za pravo osnivač njemačko-ugarskoga kolegija u Rimu, utemeljio je još zaseban zavod za južne Slavene, koji bi nakon svršenih

nauka bogoslovnih naviještali i širili katoličku vjeru među razkolnicima (šizmaticima) i nevjernicima (Turcima) na Balkanskom poluotoku. To je »ilirski kolegij u Loretu« na jugu primorskoga grada Jakina (Acona) u Italiji. Iza nekoga vremena bi taj zavod napušten, a djaci njegovi premješteni u Rim. Istom papa Urban VIII. obnovio je kolegij u Loretu bullom svojom od prvoga lipnja 1627. (*Collegium illyricae iuventutis in civitate Lauretana pro 30 adolescentibus — pro salute provinciae illyricae, praesertim vero littoralis Dalmatiae*). U ovim kolegijem upravljali su Isusovci, koji su u njemu i naučili. Između profesora najpoznatiji je Isusovac **Jakov Mikalja** (Micalia, Mikaglja), koji je sastavio i god. 1649.—1651. u Loretu i Jakinu štampom izdao rječnik hrvatsko-talijansko-latinski s napisom *Blago jezika Slovienskoga (Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarium Illyricum)*.

Znameniti papa Gregorije XIII. proslavio se je još i tim, što je bullom »*Inter gravissimas*« od 24. veljače 1582. proglasio novi po njemu popravljeni koledar, odredivši među inim, da se u listopadu rečene godine deset dana preskoči, pa da se od 4. listopada namah prijedje na 15. listopada. U hrvatsko kraljevstvo uveden bi novi koledar kraljevskim nalogom od 7. veljače 1584. Ali je bilo mnogo ljudi, koji su se držali staroga (Julijeva) koledara. Stoga je hrvatsko-slavonski sabor od 24. srpnja 1588. odredio, da plemićki sudeci moraju u svojim kotarima razglasiti uvođenje novoga koledara; ako bi se tko poslije služio starim, osudit će ga županijski sud na globu od 200 forinti. Protiv osude nema priziva. Uza sve to nije bilo moguće sasvim izkorijeniti stare koledare. Još 17. rujna 1599. piše nadvojvoda Matija iz Beča obćini varoši Zagreba pismo, kojim zabranjuje štampanje, razpačavanje starih koledara pod prijetnjom globe od 1000 talira. Jednako je ugarski sabor od god. 1599. člankom 45. odredio, da se stari koledar akidri: nadalje da se župnici, koji novi koledar osudjuju, imadu lišiti svojih prihoda; a kraljevske varoši i gospoda, koja se starim koledarom služe ili ga štampati daju, neka se kazne globom od 1000 talira.

Književnost latinska, talijanska i slavensko-hrvatska. Kako je izseljivanje hrvatskoga naroda u strane zemlje (Italiju, Njemačku i Ugarsku) potrajalo kroz čitavo šestnaesto stoljeće, mnogi su se Hrvati u tuđini proslavili i svojim književnim djelovanjem. Sasvim je prirodno, da su ti muževi privredjivali za tuđu kulturu, pišući u tuđim jezicima, poglavito u latinskom. Tako je ova književna radnja hrvatskih emigranata bila od slabe ili nikakve koristi za hrvatski narod i zemlju. Prema tomu vrijede za nas radovi njihovi samo toliko, što su ih napisali ljudi, koji su bili porijetlom iz Hrvatske.

Ne bilo je izuzetno i takvih muževa, koji su se u tuđini bavili i našim stvarima. Među te ubrojiti nam je dva **Vrančića**, strica i sinovca, koji su inače djelovali u Ugarskoj. Stariji, **Antun Vrančić** (rođen u Šibeniku 29. svibnja 1504., umro kao nadbiskup ostrogonski i kraljevski namjestnik ugarski u Prešovu 15. lipnja 1573.) pisao je uz razna pjesnička, geografska, putopisna i historička djela životopise hrvatskoga bana Petra Berislavića (*Vita Petri Berislavi*) i znamenitoga biskupa i kardinala Jurja Utišenića (*Vita F. Georgii Utisseny*), a u hrvatskom jeziku, što se znade, neku kratku »Molitvu, koju složi i govori svaki dan«. Sinovac njegov **Faustín Vrančić** (rođen 1551. u Šibeniku) živio izmjenice u Ugarskoj i Mletcima, gdje je i umro 1616. Bio je neko vrijeme canadskim biskupom, a bavio se je filozofijom (logikom), mehanikom, historijom i jezikoslovjem. Znamenit je njegov rječnik od pet jezika evropskih, koji je izdao u Mletcima god. 1595. (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae, Venetijs, apud Nicolaum Morettum, 1595.*), te koji se mora smatrati prvim rječnikom hrvatskoga jezika. Značajno je, kako en opravdava, što je od svih slavenskih jezika izabrao baš hrvatski (dalmatinski) za taj rječnik. Učinio je tako stoga, što je među slavenskim jezicima hrvatski jezik najčišći, kao

medju talijanskim idiomima toskansko (*quod inter reliqua purissimum sit, quemadmodum inter italica etruscum*); pače i Česi i Poljaci zadržali su ljepotu svoga jezika još od svojih prvih knezova Čeha i Lehā, kad su ti živjeli na tlu Dalmacije (Hrvatske). Faustina Vrančić napisao je i hrvatsku nabožnu knjigu »Život nekoliko izabranih divie«, koju je štampao u Rimu god. 1606. kod Alojza Zanetta. Pišu takodjer, da je sastavio povjesnicu Dalmacije, i da je u svojoj oporuci odredio, neka ju s truplom njegovim u grob sahrane. Ali to je potonja izmišljotina, jer u njegovoj oporuci, koju je sastavio u Rimu 12. lipnja 1615., nema takvoj odredbi ni traga. Vrančić raspolaže samo sa svojom imovinom, koju ostavlja svojoj zakonitoj kćeri Ruži (koju je imao prije nego što se bijaše zapodio), zatim bratu Kažimiru i njegovim muškim potomcima, a poslije ovih općini grada Šibenika, svojemu rodnomu gradu (*patriae meae*). Izmedju njegovih djela još su spomena vrijedna: »De Sclavinis seu Sarmatis ad Christophorum Varsovinum canonicum Cracoviensem«, i životopis strica Antuna: »Vita Antonii Verantii archiepiscopi Strigoniensis et cardinalis«, koji je štampan tek na koncu 18. stoljeća.

Od Hrvata, koji su se izselili u Njemačku, mnogi su se pridružili vjerskome pokretu Lutorovu ili reformaciji. Bili su to poglavito ljudi iz austrijske Istre, koja se je tada pribrajala Kranjskoj, zatim iz drugih primorskih krajeva, u kojima žive Hrvati i Slovenci. Uz Slovenca Primoža Trubara (1508.—1586.), koji je prvi iz Njemačke (Tübingena) s pomoću württemberškoga vojvode Krištofa stao širiti protestantsku vjeru medju Slovencima u Kranjskoj, prevodeći i štampajući novovjerske knjige u slovenskom jeziku, javio se je kao gorljiv privrženik Lutorova nauka bivši koparski biskup Petar Pavao Vergerije (1498.—1565), koji je, izopćen iz katoličke crkve, takodjer god. 1553. našao zaklona u Tübingenu, te stao vojvodu Krištofa pitati, da pomaže širenje nove vjere medju Hrvatima i ostalim južnim Slavenima prevadjanjem i štampanjem vjerskih knjiga latinicom, glagolicom i ćirilicom. Očekivalo se je, da će se tako reformacija udomiti ne samo medju Slovencima i Hrvatima, nego i medju Srbima i ostalim slavenskim kršćanima u turskoj carevini sve do Carigrada.

Već god. 1555. izašla je prva hrvatska latinicom štampana protestantska knjižica *Rasgovarange megin papistu i gednim Iuteran. Stumaceno po Antune Segnianine. Štampan v Padoue miseza setembra po Gracioze Percacine godische M.D.LV.*, u kojoj Lutorovac pobija starovjercā ili papistu, te brani novu vjeru. Premda se izrijeком kaže, da je knjižica napisana po nekom Antunu Senjaninu, i da je štampana u Padovi; ipak se zna, da je to neka mistifikacija. Utvrđeno je naime, da knjižica nije štampana v Padovu«, već u Tübingenu, a pisac njezin »Antun Senjanin« mogao bi biti možda poslije poznati Antun Dalmatin« (Antonius Dalmata ab Alexandro), jer se je Senj tada pribrajao (austrijskoj) Dalmaciji; no vjerojatnije je ipak, da se iza pseudonima Antuna Senjanina krije sam Petar Pavao Vergerije.

Malo zatim, naime god. 1556. morao je gorljivi privrženik nove vjere, barun Ivan Ungnad, dosad vrhovni kapitan u Hrvatskoj i Slavoniji, veliki župan varaždinski i posjednik u Hrvatskoj, i podjedno zemaljski kapitan Štajerske, ostaviti sve zemlje austrijskih Habsburgovaca, pa se je preselio u Njemačku, da odanle širi protestantizam medju Slovencima i Hrvatima. Ungnad sklonio se je takodjer u Tübingen, gdje mu je vojvoda Krištof darovao dvorac Mönchshof (Amandenhof) u Uraclu kraj Tübingena. S pomoću protestantskih staleža njemačkih, od kojih je primao novčane priloge, a na pobudu Vergerija i Trubara, osnovao je u Uraclu zasebnu tiskaru s glagolskim, ćirilskim i latinskim pismenima, gdje će se štampati Hrvatske protestantske knjige, koje će rasturivati medju Hrvatima i ostalim južnim Slavenima sve do Carigrada. Podjedno je okupio u Uraclu i Tübingenu zgodne za to pismene muževe, da prevode knjige u hrvatski jezik.

Medju ovima istakli su se poglavito Stjepan Konzul Istranin (* 1521. u Buzetu, † poslije 1568. u zapadnoj Ugarskoj medju ondje naseljenim Hrvatima) i Antun Aleksandrović Dalmatin (Antonius Dalmatia ab Alexandro, rodom valjda Senjanin, † u Ljubljani 1579.); a njih pomagali su i drugi, kao Juraj Cvečić iz Pazina u Istri († 1585.), Juraj Juričić iz hrvatskoga Vinodola († 1578. u Ljubljani). Osim ovih spominju se kao radnici u tiskari (slagari, korektori i t. d.) Matija Pomazanić iz Istre, Juraj pl. Drenovački iz Bosne, Leonardo Merčerić iz Dalmacije i još neki drugi.

Hrvatska prevodiona i tiskara u Uraclu (koja se je pribrajala sveučilištu u Tübingenu) djelovala je kroz četiri godine (1561.- 1564.), naime do smrti njezina osnivača baruna Ungnada, koji je umro 27. prosinca 1564. u Češkoj, kamo bijaše pošao, da se pokloni novomu kralju Maksimilijanu II., dosad prijatelju i pomagaču reformacije. Po smrti Ungnadovoj prenesena bi i pohranjena hrvatska tiskara u njegov grad Waldenstein u Koruškoj, gdje je ostala do god. 1580. Odatle bi prenesena u štajerski Gradac, gdje ju je nadvojvoda Karlo zatvorio u grad Schlossberg. Karlov sin i nasljednik Ferdinand II. poklonio ju je poslije rimskoj stolici, da se u njoj štampaju hrvatske crkvene knjige od netom osnovane kongregacije »za širenje katoličke vjere« (congregatio de propaganda fide). Tiskara bila je u Rimu već 1. travnja 1626.

Tijekom četiriju godina izašlo je iz hrvatske tiskare u Uraclu osim dva »pokusna lista (glagolski i ćirilski) u sve d v a d e s e t i p e t većih i manjih knjiga u 25.000 primjeraka. Suvviše štampano je i nekoliko (8) talijanskih protestantskih knjiga, koje su bile namijenjene za one, koji govore ili vole talijanski jezik. Od hrvatskih knjiga štampano je 12 glagolicom, 7 ćirilicom, a 6 latinicom. Poslije su (1568.) u drugoj tiskari u Regensburgu naknadno izašle latinicom još dvije knjige, naime prvi i drugi dio »Postile«. Od velikoga broja primjeraka sačuvalo se je do danas nekih 300 primjeraka, i to poglavito u Njemačkoj. Primjerci u hrvatskim zemljama uništeni su u vrijeme protureformacije.

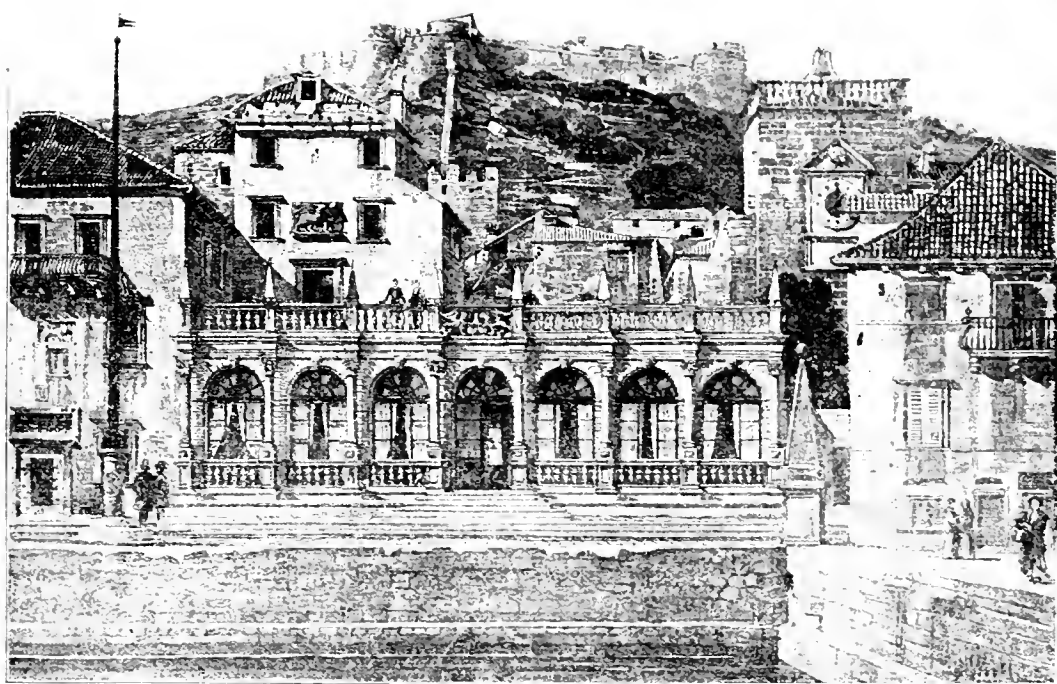
Protestantske knjige tiskare u Uraclu jesu vjerske knjige, kao katekizmi, postile, apologije, i t. d. Ungnad je mnogo nastojao da izadje i čitavo sveto pismo u hrvatskom prevodu, ali u kratko vrijeme nije se to moglo provesti, pa tako su izašla samo dva dijela novoga zavjeta. Radu je u opće smetalo trojako pismo, kao i to, što medju književnim radnicima nije bilo pravoga sporazuma, koje narječe da prihvate za književni jezik. Podlogom im je čakavština ali ju navraćaju na štokavštinu, dok im kod prevoda iz Trubarovih slovenskih knjiga zaostaju tragovi ovoga narječja.

Dok se je u Njemačkoj radilo, da se hrvatskim knjigama raširi medju Hrvatima i ostalim južnim Slavenima reformacija, nastojali su pape u Rimu, da jednakim načinom provedu protureformaciju, pa da medju Slavenima grčko-istočne vjere na Balkanskom poluotoku (pače i u Poljskoj i Ruskoj) nadoknade gubitke u Njemačkoj i ostaloj zapadnoj Evropi. U tome nastojanju pomagali su pape ne samo Isusovci, nego i neki hrvatski iseljenici, koji su se sklonili u Rim i Italiju. Od tih odlikuju se poglavito Splječanin Aleksandar Komulović i Pažanin Bartolomej Kašić.

Aleksandar Komulović (Lesandro Komulovich, Comuleus, Comuli), vlastelin spljetški, boravi u doba znamenitoga pape Gregorija XIII. u Rimu, te bi 1576. primljen za brata u zbor sv. Jeronima. Bio je jamačno već tada svećenik, i to na glasu. Dne 2. svibnja 1581. mole sarajevski katolici papu Gregorija, da im dopusti »za naše potrebe crkvene i duhovne za prokuratora gospodina Aleksandra Komulovića Dalmatina, koji stoji u kolegiju Germaniku, isto traži bosanski biskup Antun Matković i katolici u Solima (Tuzli). Komulović bavio se je tada uz ino prevadjanjem djela savremenoga učenoga Isusovca i protureformatora Roberta Bellarmina o pravoj vjeri kršćanskoj na hrvatski jezik, te mu je za štampanje toga prevoda zbor sv. Jeronima u svojoj sjednici od 4. veljače 1582. doznačio pripomoć od 20 škuda. I zaista je još iste godine izašlo djelce: »N a u c h l i c h a r -

stianschi za slovignschi narod v vlaasti iazich... sloxen po počtovanomu gospodinu Dom Lexandru Comulovichia Canonichu i vlastelinu Splitschomu... In Roma, per Francesco Zanetti 1582.«.

Ovim djelom izašao je Komulović još više na glas u kršćanskom svijetu jugoslavenskom, pa su naročito katolici u turskom carstvu žudili, da ga pošlju k njima za viziatora. Dne 9. siječnja 1584. istupio je Komulović iz zbora sv. Jeronima, jer da mu drugi poslovi ne dopuštaju baviti se zborom; a namah sutradan, 10. siječnja, izdao je papa Gregorije XIII. dekret, kojim je Aleksandra Komulovića, kanonika Zadarskoga, i Tomu Radija, člana družbe Isusove, imenovao svojim visitatorima za Albaniju i ostale pokrajine

LOGGIA U GRADU HVARU.

turskoga carstva. Komulović proboravio je u turskomu carstvu tri godine, radeći uz ino i o tome, kako da kršćanske narode okupi i pripravi za oslobodjenje ispod turske vlasti. Vrativši se pod konac 1586. ili na početku 1587. u Rim stupi 12. travnja posljednje godine opet u zbor sv. Jeronima, te bi od pape Siksta V. imenovan prvim nadpopom (archipresbyter) netom osnovanoga kaptola i crkve istoga zbora. Poslije, za pape Klementa VIII. (1592.—1605.), ponovo ga zapade zadaća, da vrši službu papinskoga legata i viziatora ne samo u turskoj carevini, nego takodjer u Poljskoj i Ruskoj, gdje je 1595. i 1597. boravio u Moskvi na dvoru cara Fedora Ivanovića, posljednjega vladara iz porodice Rurikove. U to je vrijeme neprekidno nastojao, da skloni Poljsku i Rusku na rat protiv Osmanlija, a uz to da ruskoga cara predobije za sjedinjenje s Rimom. Smrt posljednjega

cara iz roda Rurikova (1598.) i na to nastale smutnije pomrsiše sve te osnove. Na to se je Komulović, tada već opat Ninski (abbas Nonensis) povratio u Rim, gdje je 1. travnja 1599. stupio u družbu Isusovaca. Kao Isusovac premješten bi u Dubrovnik, gdje je i umro 11. srpnja 1611.

Posljednjih godina života svoga bavio se je Komulović opet književnim radom, te je u prozi napisao hrvatskim jezikom knjigu: *Zarcalo od ispoviesti za onieh, kojse cesto ispovidaju i mnogae drugae stvari tumacenaie i sloxenaie po P. Otcu Alessandru Komulovichia popu od drusbe Isusove*. Knjiga bi doduše štampana tek god. 1611. u Rimu kod Bartolomeja Zanettija, ali je bila od duhovnih poglavara njegovih odobrena još za života njegova, naime 14. listopada 1606. A pregledao i ocijenio ju je mladji drug njegov, Isusovac Bartolomej Kašić, tada ispovjednik za hrvatski jezik (pro lingua illyrica) u basilici sv. Petra u Rimu.

Baš taj Bartolomej Kašić (Cassius, 1575. 1650.), rodom Pažanin, od god. 1590. pitomac ilirskog zavoda u Loretu, a poslije član družbe Isusove i član »akademije ilirskoga jezika« u Rimu, stao je god. 1600. po nalogu svoga generala Aquavive i s odobrenjem pape Klementa sastavljati prvu hrvatsku gramatiku za one članove svoga reda, koje će zapasti zadaća, da uče taj jezik, pa da kao vjerovjestnici, legati i visitatori šire i utvrđuju katoličku vjeru i papinsku vlast među južnim Slavenima, naročito u turskoj carevini. Kašić radio je kroz četiri godine na toj knjizi, uzevši za podlogu bosansko narječje kao najraširenije (quae apud plarimos populos la t i s s i m e patet). Pošto je djelo dominikanae Augustin Perković (Quintius) iz Spljeta ocijenio i 2. travnja 1604. odobrio, izašla je ta gramatika štampom s naslovom »*Institutionum linguae illyricae libri duo. Authore Bartholomaeo Cassio Curictensis societatis Jesu. Editio prima. Romae, apud Aloysium Zanettum. M.DCIII. Superiorum permissu.* Iza te gramatike zaredali su poslije brojne knjige Kašićeve u hrvatskom (ilirskom) jeziku, među njima i prevod čitavoga svetoga pisma, koje mu starijše nije su dozvolili štampati, te je do danas ostalo u rukopisu.

Još od druge polovice 15. stoljeća, naročito iza propasti bosanskoga kraljevstva, kad je sva sila bosanske vlastele i puka patarenske vjere prigrlila islam, stao se je u Bosni uvlačiti tursko-arapski jezik i s njim njegova književnost. Kako su brojni mladi Bošnjaci budi dobrovoljno, budi kao »tudji dječaci« (a d ž e m i o g l a n a) dolazili u Carigrad, da se ondje odgoje u islamskoj vjeri i osmanlijskom duhu, mnogi su se od njih poslije proslavili kao visoki dvorski i vojnički dostojanstvenici, zatim kao učenjaci i pjesnici. Ti su potvrđenjaci bili u jednu ruku razsadnici tursko-arapske kulture u Bosni, a u drugu opet širili su hrvatski (srpski) jezik sve do visoke porte u Carigradu.

Između brojnih učenjaka i pjesnika tursko-arapskih bosansko-hrvatskoga porijetla da spomenemo samo neke. Tu je u prvom redu rano umrli nježni pjesnik Alajbeg Heregović, sin Almeta Heregovića († 1519.) i unuk heregega Stjepana Kosače. Taj se je Alajbeg proslavio pod pjesničkim imenom Širi (= Lavski). Znamenit je nadalje komentator persijskih klasika Sudi († 1593.), rođen u selu Sudićima pokraj Sarajeva, a poslije učitelj u Carigradu, gdje su ga slušali brojni Bošnjaci i Heregovci, koji su se popeli do visokih dvorskih dostojanstva. Osobito se je proslavio kao pjesnik *Der vi š a g a B a j e z i d a g i ć*, rođen u Mostaru u šestom deceniju 16. stolj., a umro kod Budima g. 1603. Došav kao dijete u Carigrad stupio je u školu Atmeidana-seraje, gdje je učio arapsku i persijsku lijepu književnost. Tu mu je bio učiteljem i netom spomenuti Sudi. Poslije je bio savjetnikom na dvoru sultana Murata III. (do god. 1595.), a onda u više navrata carski namjestnik u Bosni. Bajezidagić pjevao je uz ino gasele po uzoru persijskih pjesnika; najljepši mu je gasel u slavu rodnoga grada Mostara, gdje se nalaze i ove kitice (u hrvatskom prevodu):

•Ko bi mogo opjevati redom
Sve ljepote divnoga Mostara:
Zar se čudiš srce, što ga ljubim
Sa ljubavlju sinovskoga žara?

S dvije kule velika čuprija
Pružila se preko r'jeke čarne.
Te sa svojim velebnijem lukom
Pričinja se poput dūge šarne.

Cio svijet da obidješ redom
Ne bi našo onakova sv'jeta:
On je majdan darovitih ljudi.
Šeher Mostar ures je svijeta.

Tu je gnjezdo slavnijeh junaka
I na peru i na bojnom maču:
Kađ od vazda i sada iz njega
S dana na dan velikani skaču.

Spomena je vrijedan još učeni kadija *Hasan Ka'i el-Akhisari*. Rodio se je oko god. 1547. u gradu Pruscu (Akhisar) kod gornjega Vrbasa, gdje je i umro god. 1616. Bio je pravedan sudija i pobožan asketa, a napisao je brojna djela različitoga sadržaja. Među najbolja djela njegova vrsta se spis »Temelji mudrosti o uredbi svijeta«; u njem se ogledaju njegovi nazori o osmanlijskoj državi, koja je već u njegovo vrijeme počela gubiti od svoje veličine i sjaja. Djelo je prvotno napisao u arapskom jeziku, a poslije ga je pretočio u turski vulgarni jezik. Pod konac 16. stoljeća javlja se još znameniti povjestničar *Pečevi* ili *Ibrahim paša Alajbegović* (Ibrahim efendi Pečujlija, rođen u Pečuhu oko god. 1570., a umro god. 1650.). On je u svome djelu prikazao povjestnicu od prvih dana sultana Sulejmana II. (1520.) do posljednjih dana Murata IV. (1640.). Hammer-Purgstall veli za to djelo: »Tarih Pečevi je izvrstna pragmatička povijest. Pisac pripovijeda većinu događaja svoga vremena kao očevidac, prijašnje iz usta oca i drugih očevidaca s obzirom na suvremene, njemu iz prevoda poznate ugarske historičare .

U hrvatskom (srpskom) jeziku nema kroz 16. stoljeće u Bosni nikakvih štampanih djela ni pobožnih ni svjetovnih, premda se je na dvoru u Carigradu govorilo i hrvatski, te izdavali (ćirilicom) različiti spisi i povelje. Pače i ćirilske tiskare u Gorazdi nestalo je poslije god. 1531. U prostom puku živjele su i rasadjivale se tek narodne umotvorine, poglavito narodne pjesme. Putopisac Benedikt Kuripešić spominje god. 1531. izriješkom, da je čuo u Bosni i Hrvatskoj pjevati junačke narodne pjesme o Malkošiću i vjernom slugi vojvode Radosava Pavlovića, kao i o junaku Kobilicu ili Kobiloviću; a dalmatinsko-hrvatski pjesnik P. Hektorović štampao je god. 1568. čak doslovce dvije narodne pjesme u svojoj knjizi »Ribanje i ribarsko prigovaranje«. Junačke narodne pjesme zvali su u ono doba »bugarštice« (bugaršćice, bugarštine, bugarkinje), možda zato, što im je napjev turoban (odatle bugariti = naricati), a možda zato, što su sastavljene u pučkom ili vulgarnom govoru (in vulgari slavonico; lingua slavica = lingua vulgaris = lingua et littera bulgarica). Te su se junačke narodne pjesme stale lučiti po krajevima, u kojima su živjeli i djelovali opjevani junaci, na ungvjurske s junacima iz Ungjurovine (Mađarske, Ugarske), zatim na krajišničke s junacima turskim i kršćanskim na međjama kršćanskih i osmanlijskih oblasti. Kao zasebna vrst krajišničkih pjesama jesu uskočke pjesme, koje slave senjske uskoke, poglavito Senjanin Ivana (1551.). Bugarštice bile su u 16. stoljeću tako raširene, da su ih pjevali ne samo u Bosni, nego i po otocima dalmatinskim (Hvaru).

Vrlo različiti bili su dakle utjecaji, koji su u 16. stoljeću djelovali na razvitak književnosti tako u ostacima kraljevstva hrvatskoga, kao i u mletačkoj Dalmaciji i slobodnom Dubrovniku. U jednu ruku razabire se još i dalje odsjev starijih i mlađjih humanista Italije, dok se u drugu ruku vidi utjecanje reformacije iz Njemačke i protureformacije iz Rima; napokon se može ustanoviti i domašaj prstonarodne poezije s istoka.

Premda su »ostaci kraljevina Hrvatske i Slavonije« bili kroz čitavo 16. stoljeće izloženi najezdi osmanlijskoj, a uz to su stradali i od gradjanskih smutnja, ipak nije u njima zamro književni život. Pisalo pak se je i u latinskom i u hrvatskom jeziku s obojim

pismenima (latinskim i glagolskim). Od radnika na hrvatskoj knjizi najstariji je vele zaslužni Šimun Kožičić iz stare vlasteoske porodice Begna u Zadru. Rodjen između god. 1460. i 1470. od oca Aloizija i matere Oreje, prevolio je svećeničkomu staležu, te se već 1502. spominje kao kanonik metropolitanske crkve u Zadru. Papa Julije II imenovao ga je 5. studenoga 1509. biskupom u Modrušama. Kao biskup pribivao je crkvenom koncilu u rimskom Lateranu, gdje se je proslavio sa svoja dva govora u prilog kršćanstvu protiv Turaka. Prvi govor govorio je 24. travnja 1513., te ga je posvetio knezu Bernardinu Frankopanu; drugi govor »o pustošenju Hrvatske« (de Croatiae desolatione) izrekao je 9. studenoga 1516. Kako je biskupska stolica u Modrušama bila nastradala, otolovao je u Novom (Novigradu) u Vinodolu. Još god. 1526. dne 18. listopada izdaje domin Marko Duplić glagolsku ispravu pred častnim... gospodinom Šimunom biskupom modruškim... u biskupiji u Novom; ali poslije toga nije Šimun bio ni tu siguran radi turskih provala, pa se je sklonio u Rijeku. Odavle piše 18. listopada 1530. kapitanu Ivanu Katzianeru u Ljubljani: »Ja sada ovdje sprovodim život na Rijeci (Hic nunc vitam vivo in terra Fluminis), jer se ne usudjujem boraviti u Vinodolu radi Turaka (quia esse in Vinodolo non audeo propter Turchos), kojih sam rukama drugom zgodom jedva umakao (ex quorum manibus vix alias evasi). Predjašnjega dana vratio sam se iz Mletaka (superiori die ex Venetiis redii), pa smjesta pišem vašemu gospodstvu...«

Nagadja se, da je Kožičić u Mletcima nastojao oko uredjenja tiskare latinskim i glagolskim slovima, koja bi prenesena na Rijeku u biskupovu kuću, gdje bi već 15. prosinca 1530. naštampan »Oficij blažene djevice Marije«. Iza toga su slijedeće godine 1531. doštampane još dvije glagolske knjige. Prva je Misal hrvatski za porabu hrvatskih glagolaša, za koji se na kraju piše ovako: »Svršen Misal hrvatski od slova do slova kužan, popravljen i prepisan častnim va Isukrstê otcem gospodinom Šimunom Kožičićem, Zadraninom, biskupom modruškim, štampan u Rici u hižah ego prebivanja, traženijem ego m(i)(o)-ti Dominikom i Bartolomeom z Breše štampaduri. Vladajuću vedrenomu gospodinu Ferdinandu kralju rimskomu, ugarskomu i češkomu, dan 28. miseca aprila leta od Krstova rojstva 1531.«. Taj lijepi misal »po običaju rimskoga dvora«, urešen je i lijepim drvorezima.

Malo dana iza misala, koji je Kožičić tek popravio, izašlo je malo historijsko djelece, koje je biskup valjda preradio po kojem latinskom ili talijanskom spisu. Puni napis te male historije glasi: »Knjižice od žitja rimskih arhiereov i cesarov, od Petra i Julija daže do sadašnjih Klimenta Sedmoga i Karla Petoga. Štampano u Rici u hižah prebivanja gospodina Šimuna biskupa modruškoga, vladajuću vedrenomu gospodinu Ferdinandu, kralju rimskomu, ugarskomu, češkomu i pročaja. Va vrime uzveličenoga (gospodi)na Mikule Jurišića, kapitana ričkoga, dan 15. maja, leto od Krstova rojstva 1531. Knjižicu je Kožičić posvetio znamenitomu trogirskomu biskupu Tomi Nigru, kojemu piše uz ino: »Svršivši juže misale i inie nike knjižice podobno se (jest vidilo nam, da knjižice sije štampano, v kilh se uzdržit na kratesi žitie vsih rimskih arhiereov i cesarov...« Vrijedno bi bilo ustanoviti, koje su to »nike knjižice«; da li njegovi govori na koncilu ili što drugo? Nakon dvije godine, u rujnu 1533. živio je Kožičić u Zadru, pa je tu i umro u ožujku 1536. Sahranjen bi na susjednom otoku Uljanu (Uglian), gdje no bijaše jedan od predaka njegovih (Simon de Begna) podigao samostan s crkvom sv. Jeronima i sv. Petra, koju je papa Martin V. na molbu opata manastira sv. Krševana 5. srpnja 1430. podijelio redovnicima Franjevcima vikarije bosanske. U toj zadužbini plemića Begna bili su grobovi članova te porodice, a među njima počivali su tu već otac, majka i jedan brat biskupa Šimuna. Preživjeli brat biskupov Ivan Donat, stavio je ovaj napis na zajedničkoj grobnici njihovoj: »Simoni Begnio Episcopo Modrussiensis divinarum humanarumque litterarum scientia clarissimo fratri benemerito, Aloysioque, ac Oreae pa-

rentibus pientissimis, nec non Petro Equiti fratri dulcissimo, Joannes Donatus Begnius Canonicus Jadertinus fieri curavit. A(nno) D(omini) MDXXXVIII. Kal. Junii.

Poslije Kožičića izašla je u 16. stoljeću samo još jedna štampana glagolska knjiga. To je brevijar Mikule Brožića, plovana u Omišlju, doštampan u ožujku 1561. u Mletcima kod sinova Zana Frančiska Torezani. No zato nema sumnje, da je bilo dosta knjiga u rukopisu, naročito historijskih. Među te spada tekar u najnovije vrijeme na svjetlo iznesena knjižica o Podsjedanju i osvojenju Sigeta god. 1566., sačuvana u glagolskom rukopisu, premda se čini, da je iz latinskoga pisma prepisana. Ta zanimljiva knjižica, kojom se slavi junaštvo Nikole Zrinskoga i smrt njegova u Sigetu, napisana je u čakavsko-kajkavskom narječju tik nakon događaja, jer ju je namah zatim slovenski pisac Samojlo Budina (rođeni Ljubljčanin) preveo na latinski, te je god. 1568. u Beču svoj prevod štampom izdao. Sudeći po predgovoru napisao je izvornik hrvatski junak, koji je pri osvojenju Sigeta dopanuo turskoga sužanjstva, pa se onda oslobodio. Mislilo se je na Gašpara Alapića, poslije bana hrvatskoga; no vjerojatnije je, da je anonimni pisac neki Januš Černko, dijak i komornik kneza Nikole Zrinskoga, a god. 1570. »lovasmeštar« Nikolinih sinova Jurja i Krištofa.

Neprekidne borbe s Turcima, pa i nutarnje smutnje u ostacima kraljevstva pobudivale su književne ljude, te su stali bilježiti znatnije događaje svoga vremena i prošlih stoljeća u latinskom i hrvatskom jeziku. Od latinskih djela spominjemo kratku kroniku Hrvatske (Chronicon breve regni Croatiae) Franjevca Ivana Tomašića, spis o borbama između protukraljeva Ferdinanda I. i Ivana Zapolje od Ivana Zermegha († 1584.), historijske spise zagrebačkih kanonika i biskupa Nikole Mikca, Nikole Stjepanića Selničkoga i Pavla Jagustića, o kojima je bilo već govora u ovome djelu. Najznamenitija historijska knjiga ovoga stoljeća u latinskom jeziku je povjesnica Ugarske (Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXV.), koju je napisao glasoviti Nikola Istvanffy (1535—1615.), prozvan ugarskim Livijem, jer je pisao po načinu humanista. Bio je dođuše porijetlom iz Ugarske, ali je veći dio života proboravio u Slavoniji u gradu Vinici kod Varaždina, koji bijaše baštiniio po majci, te je u njem i umro. U drugoj polovici 16. stoljeća izašla je i prva svjetska kronika ili opća historija u hrvatskom jeziku, a napisao ju je takodjer zagrebački kanonik i bivši župnik zagrebački, po imenu Antun Vramec (1538.—1587). Naslov je djelu: »Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlovenzkim iezikom po D. Antolu pope Vrameze kanoniku zagrebekkomu. Stampane v Lublane po Juane Manline, leto M.D.LXXVIII.

Kronika Antuna Vramca je dođuše prva svjetska historija u hrvatskom jeziku, naročito u kajkavskom narječju; ali nije u opće prva knjiga u tom narječju. Starije su vjerske knjižice, koje je u duhu novovjercara pisao i štampati dao pop Mihajlo Bučić, župnik u Belici u Medjumurju. Bučić prihvatio je novu vjeru po nauku Francuza Kalvina, koja se bijaše razširila među Magjarima u susjednoj Ugarskoj; a pomogao ga je odlučno knez Juraj Zrinski, gospodar Medjumurja i gorljiv privrženik novovjercara. Zrinski je ne samo progonio Franjevce i Pavline u Medjumurju, nego je god. 1572. na svome posjedu u Nedelišću kraj Čakovca osnovao tiskaru, u kojoj su se štampali spisi Mihajla Bučića. Poimence se ističe jedan spis, kojemu ne znamo hrvatskoga naslova (libello impresso, in illo impio magna ex parte a sacramentoperdis suffurato libello), radi kojega bi Bučić 8. ožujka 1574. na sinodi u Zagrebu kao okorjeli kalvinista osudjen, te iz katoličke crkve izopćen.

Pored vjerskih knjiga štampale su se u tiskari u Nedelišću i druge stvari. Tako je Ivan Pergošić, notar i županijski sudac u Varašdinu, izdao svoje djelo: »Decretum, koterega je Verbewezi Istvan diachki popisal... od Ivanussa Pergossicha na szloviensski iezik obernien. Stampan v Nedelischu Leto nassegha zuelichenia 1574.« To je

jakle Verbecijev »Tripartitum« u hrvatskom prevodu kajkavsko-štokavskoga narječja. Prevod svoj posvetio je Pergošić knezu Jurju Zrinskomu, pa u predgovoru veli, da je tu knjigu štampao tiskar, »kojega Vaše gospodstvo (Zrinski) dopelja na korist i odićenje oveih nevolnih i zavrženih ostankov orsaga«.

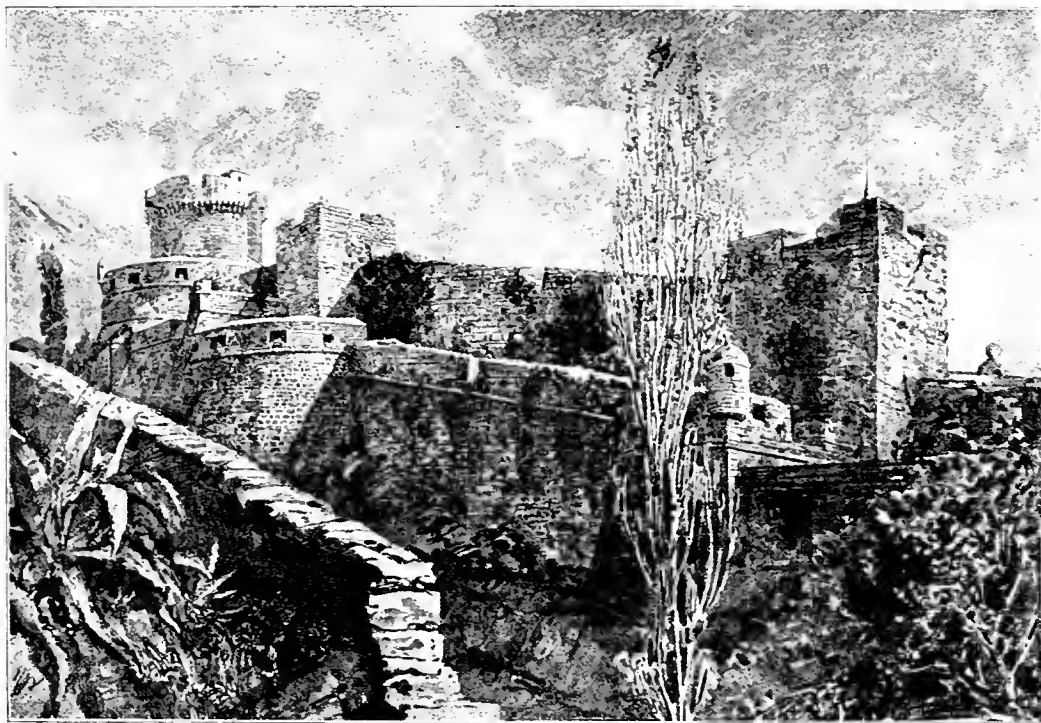
Još prije Jurja Draškovića, koji je prvi odlučno provodio protureformaciju, sjedili su na stolici zagrebačkih biskupa muževi, koji su se odlikovali književnim radom. Među te spada Nikola Olah (1543.—1548., † 1568), koji je uz ino latinskim jezikom napisao geografiju Ugarske (i Hrvatske), nadalje domaći sin Pavao Gregorijanec (1550. do 1557., † kao kaločko-bački nadbiskup i gjurski biskup u Beču 21. listopada 1565.), koji je također napisao historijsko-geografsko djelo o Ugarskoj (*Breviarium rerum Hungaricarum historico-geographicum*), a uza to je bio član komisije, koja je dopunila Verbecijev »Tripartitum« u novi »*Quadrupartitum iuris consuetudinarii regni Hungariae*«. To je djelo međutim ostalo neštampano sve do god. 1799., kad ga je izdao na svijet zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. Sam Juraj Drašković (1525. - 1587.) bio je već prije svoga imenovanja za biskupa zagrebačkoga (19. studenoga 1563.) dobro poznat naučenjak i književni radnik. Još kao mladi magistar predavao je astronomiju na sveučilištu u Beču (1549.), nastavljajući svoje nauke u Padovi izdao je ondje god. 1551. svoj latinski spis protiv nauke Kalvinove (*Confutatio eorum quae dicta sunt a Joanne Caluino*), kao pečujski biskup izdao je god. 1559. štampom pastirsko pismo (*Epistola paraenetica*) svojim vjernicima, a kao zastupnik kralja Ferdinanda I. na erkevnom saboru u Tridentu držao je 24. veljače i 27. kolovoza 1562. dva govora, koji su više puta štampani. Kao biskup zagrebački (1563.—1578.) redigovao je svoju bogatu korespondenciju, sastavljao govore za sinode, a jamačno je napisao i dekret, kojim bi osuđen Kalvin Bučić i njegova nauka. Uz biskupa djelovali su i kanonici, kao Antun Vramec; a od ostalih kanonika istakao se je kao latinski pjesnik kanonik i župnik sv. Marije Juraj Würffel, koji je god. 1572. dao u Beču štampati oveću pjesmu u 43 kitice u slavu biskupovu (*Carmen sapphicum ad reverendissimum D. D. Georgium Drascovich, episcopum ecclesiae Zagrabiensis...*) I nakon odlaska Draškovićeve iz Zagreba slavili su zahvalni Hrvati svoga nekadanjega biskupa i bana; tako je plemeniti Gašpar Petričević od Miketincea god. 1583. ispjevao oveću pjesmu njemu u počast, pa ju je izdao štampom u Beču (*Panegyricus in honorem reverendissimi domini Georgii Drascovicii...*).

Nekoliko godina iza odlaska Draškovićeve u Ugarsku preselio se je Antun Vramec u Varaždin, gdje je god. 1584. postao varoškim župnikom. Tu se je Vramec našao na okupu s notarom Ivanom Pergošićem i Blažom Škrinjarićem, rektorom varoške škole. Taj trojlist bavio se je izdašno knjigom i pisanjem knjiga. Kako je u isto vrijeme bila prenesena tiskara kneza Jurja Zrinskoga iz Nedelišća u Varaždin, gdje je njom upravljao iz Ljubljane prognani Ivan Manlius, stali su ovi književnici u njoj štampati svoja djela. Vramec je po svoj prilici na želju tadanjega biskupa Pavla Herešineca hrvatskim (kajkavskim) jezikom napisao i izdao svoju »Postilu« u dva dijela. Prvomu dijelu je napis: *Postilla na vsze leto po nedelne dni vezda znovich szpraulena slovenzkim iezikom po Antolu Vrameze sz. P. doktore i ezirkue Varasinszke P. Stampano v szlobodnom kralievom varassu Varasine M.D.LXXXVI*; a drugomu: »*Postilla veszda znovich zpravljena szlouenskim iezikom po godonne dni na vsze leto. Po Ant. Vramezu sz. p. Doctoru. Stampano v szlobodnom kralieuom varassu Varasdinu. M.D.LXXXVI.*» Slijedeće godine 1587. izašle su dvije latinske knjige Vramčevih drugova Ivana Pergošića i Blaža Škrinjarića. Posljednji je svoje religiozno-mistično djelce »De agno paschali« posvetio Vramcu, pa se u posveti tuži, kako ljudi zlobno prigovaraju njihovu radu, jer im nije ništa sveto, nego ono, što sami hoće.

Dok se u »ostacima kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije« pišu poglavito u dva jezika (latinskom i hrvatskom) naročito vjerske (nabožne i obredne) knjige i donekle

povjestna djela: u mletačkoj Dalmaciji (s mletačkom Albanijom) i u slobodnom Dubrovniku cvate suviše i lijepa književnost u tri jezika, naime u latinskom, talijanskom i hrvatskom.

Hrvatska knjiga razvijala se je tada u dva pravca: kao vjerska, pisana gotovo bez izuzetka u prozi, i kao svjetovna u stilovima. Među najstarije prozaiste ubrojiti nam je dubrovačkoga vlastelina Basila Gradića, koji je bio glasovit kao dubokouman bogoslov i vrstan poznavalac grčkoga jezika. Bio je najprije redovnik u benediktinskom samostanu na otoku Mljetu, odakle je poslije god. 1530. pošao u Italiju na Monte Cassino. God. 1584. postao je biskupom u Stonu, gdje je i umro slijedeće godine 1585. Prvo njegovo poznato djelo »Libarce veleduhovno i bogoljubno od molitve« štampano je u Mletcima 1561. kod Ivana Giunte, prevod je latinskoga djela »De oratione« od Tullija

MENČETIĆEVA KULA (MENCETTA) U DUBROVNIKU.

Grispolda: izvorno je drugo djelo njegovo: »Libarce od dievstva i dievičkoga bitja, štampano 1567. u Mletcima po Ivanu Krst. Guerra. On je sam smatrao ovo djelo tako znamenitim, da ga je god. 1584. preveo na talijanski jezik i izdao u Rimu pri Bartolu Bonfadinu i Titu Dianu. Značajno je, da je isto djelo Isusovac Simon Visocki preveo na poljski jezik, te ga 1607. izdao u Kališu. Znamenit je nadalje Zadraniin pop Šimun Budinić (Budineo), koji se god. 1581. spominje kao »ilirski ispovjednik u Rimu«. Prvo mu je djelo prevod psalama s napisom: »Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi« (u Rimu pri Fr. Zanetti 1582.); nadalje iste godine štampano je kod istoga tiskara prevod djela Isusovca Ivana Polanka s napisom: »Ispravnik za jerei, ispovidnici i za pokornih«. Slijedeće god. 1583. izdao je opet u Rimu djelo: »Summa, a to jest skupljenje ili sabranje nauka Christianskoga, složeno po počtovanom ocu Petru Kanisiu teologu ili bogoslovcu družine Isusa, koje iz vlaščkoga ili latinskoga jazika u slovinski jazik protumačio jest pop

Šimun Budineo Zadranin«, Značajno je, da je taj prevod izašao u dva izdanja: jedno latinskim slovima, a drugo ćirilskim pismenima. Treći duhovni pisatelj je dominikanac fratar Luka Pallavicini Bračaniin, »meštar reda pripovidač« (praedicatorum) i inkvizitor papinski u Zadru (1591.—1601.), koji je 8. studenoga 1598. dovršio doslovni prevod (čakavskim narječjem) svilih (150) Davidovih psalama. Ovo je djelo otkriveno i štampano tek u najnovije vrijeme.

U 16. stoljeću osobito je bogata lijepa književnost hrvatska u mletačkoj Dalmaciji i slobodnom Dubrovniku. Javljaju se naročito tri književna središta: jedno u Zadru s Ninom, drugo na otoku Hvaru, a treće u Dubrovniku. U Spljetu kao da je iza Marulića († 1524.) hrvatska vila pjesnikinja zamrla. Kolo zadarsko-ninski pjesnika započinje Petar Zoranić (Albis), starinom Ličaniin od plemena Mogorovića (Tetačića). Rodjen je god. 1508. u Zadru, a živio je najviše u Ninu, gdje su mu već djed i otac prebivali. Kad mu je bilo dvadeset i osam godina (1536.), spjevao je, potaknut djelom »Arcadia« talijanskoga pjesnika Jakova Sannazara, pastirski roman u stihovima i prozi, koje odiše najvećom ljubavi prema hrvatskom narodu i jeziku. Taj prvi hrvatski roman, izradjen od najveće česti u dramatskom obliku (u dialozima), izašao je štampom u Mletcima god. 1569. kod Dominika Farri s napisom: »Planiie, ke zadrže u sebi pisni pete po pastirih, pripovisti i pritvore junakov i deklie, i mnoge ostale stvari složene po Petru Zoraniću Ninjaninu«. Dragi zadarski pjesnik bio je Brno Karnarutić iz vlasteoske porodice zadarske. Kada se je rodio i kada je umro, nije dosad ustanovljeno; znade se samo, da mu se je otac zvao Dunat (messer Donado Carnaruti), koji je god. 1527. još živio u nutarnjem gradu Zadru, te mu je porodica brojila osam duša. Jamačno je medju njima bio već i sin Brno (Bernardin). Poslije je Brno stupio u užu snošaj s knezom Nikolom Zrinskim Sigetskim: vjerojatno je poput Stjepana Frankopana postao »vojvodom« neke čete, koje je Nikola Zrinski držao, kad bi mu povjerena obrana jugozapadne Ugarske izmedju Dunava i Drave. Kad je Nikola Zrinski junačkom smrću poginuo u Sigetu (1566.), kosnulo se je to duboko Karnarutića, pa je u slavu svoga »bivšega gospodina« ispievao epsku pjesan, koja je prva iz hrvatske historije u našoj književnosti. Toj je knjizi naslov: »Vazetje grada Sigeta, pisan na 4 dila razdiljena« (u Mletcih 1584.), a posvećena je knezu Jurju Zrinskomu, sinu sigetskoga junaka. U posveti kaže, da je odlučio »ispuniti dug moj ovim, ako i prezrenim slogom, i svitu navistiti, koliko godi izvršite hrabrosti istoga gospodina, otca milosti tvoje, a navlastito, koju on učini u pogibli grada Sigeta«. Karnarutić ispievao je još pjesničku pripovijest u pet pjevanja s napisom: »Izvršita ljubav i napokon nemila i nesrićna smrt Pirama i Tižbe« (Mletci 1586.), te ju posvetilo ostrogonskomu nadbiskupu Antunu Vrančiću.

U pjesničkom kolu na otoku Hvaru javilo se je pet spisatelja. O vlastelini Hortenziju Brtućeviću (* u gradu Hvaru 1516.), sinu Jeronimovu, znade se samo, da je spjevao pjesmu »U pohvalu Tižbe i Segeta« od Karnarutića; a za Ivana Parožića (* u gradu Hvaru 1537.), javlja se, da je spjevao »Vlahinju«, koja nije sačuvana. Kud i kamo znamenitiji je od njili Hanibal Lucić (* u gradu Hvaru 1485., umro 1553.), takodjer vlastelin, koji je imao posjeda i na otoku Visu. Lucić je uz »Pisni ljuvene«, poslanice i drugo spjevao prvu izvornu hrvatsku dramu svjetovno-romantičkoga sadržaja s napisom »Robinja«, kojom je želio proslaviti Dubrovnik i sjajnu moć njegove vlastele. Nadovezao je pak na narodne pjesme, koje su u ono doba kolale o hrvatskim banima Majeru Blažu i Mirku Derenčinu. Glavna lica njegove drame jesu Robinja, muka Majera Blaža, i mladi Derenčin, unuk bana Mirka Derenčina. Mladi Derenčin, preobučen u trgovačko odijelo, odkupljuje u Dubrovniku na trgu od turskih gusara za 3000 dukata nesrećnu Robinju, koja se onda udaje za svoga osloboditelja, kojega je već odprije skrovito ljubila. Sva djela Lucićeva izdao je po smrću njegovoj nezakoniti sin i baštiniin mu Antonije s napisom: »Skladanja izvršili pisan razlicih poštovanoga gospodina Hanibala

Lucia, vlastelina hvarskoga, koje čini štampati u Buecili sin njegov Antoni... In Venezia per Francesco Marcolini 1556.« Dok je Lucić bio naskroz plemić i patricij, njegov je nešto mlađji suvremenik Petar Hektorović (* u Starigradu na otoku Hvaru 1487., umro g. 1572.), premda takodjer rođeni patricij, bio iskren prijatelj pučana i njihovih nastojanja. I on je u mladosti pjevao ljubavne pjesme, ali se je poslije odvratio od puste erotike i stao pisati pjesničke poslanice. Tako je i u obliku velike poslanice prijatelju Jeronimu Brtačeviću u svojoj šesdeset i devetoj godini (1555.) ispjevao svoje glavno i najveće djelo »Ribanje i ribarsko prigovaranje«. Ovo skroz originalno djelo za pravo nije nikakva didaktična pjesma (poput suvremene talijanske »ecloga pescatoria«), već samonikla idila iz hvarskoga života, naročito tamošnjih ribara. Pjesnik priča lijepo i realistično, kako je, želeći se odmoriti, kroz tri dana sa dva ribara (Paskojem i Nikolom) plovio po moru između otoka Hvara, Suleta i Brača, loveći ribu, pjevajući pjesme i uživajući prirodne ljepote, dok se nije na osvitku četvrtoga dana opet vratio na Tvrdalj, svoj dvorac kod Starigrada, u kojem je proboravio najljepše dane svoga života. Putujući drugi dan iz grada Hvara (Novigrada) prema otoku Suletu pjevao je ribar Paskoj »bugaršćicu« o Kraljeviću Marku i bratu Andrijašu, ribar Nikola o Radosavu Siverincu, i napokon oba zajedno u dva glasa (»jedan niže držeć, drugi više pojuć«) narodnu pisan: »I kliče djevojka«. Zanimljivo je, da je pjesnik zabilježio ne samo tekst bugaršćica, nego i napjeve. Hektorovićevo »Ribanje i ribarsko prigovaranje i različne stvari ime složene po Petretu Hektoroviću Hvaraninu« štampano je god. 1568. u Mletcima kod Fr. Iv. Komota. Dalji hvarski pjesnik, koji bi tek u najnovije vrijeme otkriven, jest Martin Benetević, vjerojatno mlađji suvremenik Lucića i Hektorovića, jer poznaje djela ne samo svoga zemljaka Lucića, nego i Dubrovčanina Marina Držića († 1567.), kojega zove »naš dobri spivalovac«, te ga donekle i oponaša. Benetević spjevao je »Hvarkinjju«, pokladnu komediju u pet čina, koja se je mnogo prikazivala. I Benetević spominje »bugaršćicu od Petra Rešetine«.

U slobodnom Dubrovniku istaklo se je tijekom 16. stoljeća do dvadeset hrvatskih pjesnika, koji su nastavljali rad Šiška Menčetića i Gjora Držića. Da spomenemo tek najznatnije i najplodnije. Najstariji od ovih bit će pučanin (zlatar) Andrija Čubranović, koji je živio i radio u prvoj polovici stoljeća (oko 1480.—1530.), a spjevao je po načinu firentinskih pjesnika prvu hrvatsku pokladnu pjesmu ili maskeratu s napisom »Jedjupka« (Egipcanka = Ciganka gatalica). Ova »Jedjupka«, iza koje se skriva sam pjesnik, petim gospojama svašta proriče, ocaje i svjetuje, a šestoj, koju pjesnik voli i osobito odlikuje (od 620 stihova posvećuje joj 360), spotiče, što ne uzvraća ljubav crnome, koji za njom gine, ali mu riječ u grlu zapinje, kad hoće da joj to kaže. Čubranovićeva »Jedjupka« ljepša je od svih poznatih talijanskih maskerata, te nadilazi sve potonje hrvatske imitacije. U Dubrovniku bila je raširena već god. 1527., a štampana bi tek 1599. u Mletcima (kod Altobela Salikana). Drugi je pučanin dubrovački Mavro (Nikola) Vetranić (1482.—1576.), redovnik benediktinski i najplodniji pjesnik 16. stoljeća. Bio je lirik, epik i dramatik pretežito religioznog i refleksivnog smjera. Najljepše mu je i najoriginalnije djelo »Remeta«, idila iz pustinjačkoga života, u kojoj se prikazuje život pustinjaka (samoga Vetranića) na otočiću sv. Andrije. Spomena je vrijedan još Vetranićev nedovršeni fantastički alegorijsko-filozofski ep »Pelegrin« (Putnik); a od drama odlikuju se »Suzana čista« u četiri čina, i onda »Posvetilište Abramovo« u pet čina, oko kojega se je pjesnik najviše trudio, ali ga je tako rastegmno (2636 stihova), da se u tom obliku nije moglo prikazivati. Mlađji suvremenik Vetranićev je opet pučanin Nikola Nalješković (rođ. oko 1510., umro god. 1557.), po zanimanju trgovac, a po književnom radu najstariji pjesnik komedija u Dubrovniku. Njegove tri komedije bez napisa više su lakrdije, u kojima je porodični život u Dubrovniku prikazan u grubim crtama i najkrupnijim riječima. Prve dvije komedije samo su dram-

ske scene, tek treća je izvedena u tri čina. Nalješkovića kud i kamo nadvisuje Marin Držić s nadimkom Vidra, sinovac pjesnika Gjora. Rodio se je oko god. 1520. u Dubrovniku, a umro god. 1567. u Mletcima, gdje je i sahranjen u crkvi di san Giampaolo. Marin Držić napisao je četiri pastirske igre (Tirena, Venera i Adon, Plakir, Gjulho Krpeta); prve dvije u stihovima, a posljednje dvije u prozi. Znade se, da je »Tirena«, koja ima pet čina, prvi put 1548. prikazivana javno pred kneževskim dvorom, a drugi put 1550. prigodom pira Vlaha Držića u kući ženikova djeda po majci. Tom se je prigodom izvodila i viteška igra »Moreška« (»bojni način od moreške«), koja se je sve do danas na otoku Korčuli održala. Nadalje je Držić spjevao pravu pokladnu igru: »Novela od Staneća«, koja se smatra najdotjeranijim i najejelovitijim djelom njegovim, tako te se i sad prikazuje u glumištu u Zagrebu. U njoj se erta objesna dubrovačka mladež, kako se je krupno našalila s okolišnjim seliakom, sa starim vlahom Stancem, koji je za poslom došao u grad, pa ne našavši stana zadržimao kod zida, pred gradskim zdcncem. Još je Držić napisao šest komedija u stilu suvremene plautovske talijanske komedije (Komediya od Pometa, Dundo Maroje, Skup, Pjerin, Arkuliu i Tripče de Utofče); napokon je preveo Euripidovu dramu »Hekubu« iz talijanskoga prevoda. Držić je najveći komediograf stare dubrovačko-dalmatinske književnosti; šteta samo, da su neka djela njegova ili posve izgubljena ili tek od česti sačuvana. Za pustopašnim, dosjetljivim i hitrim Držićem javio se je mladjji suvremenik njegov, takodjer vlasteoski sin Dinko Ranjina (1536.—1607.), koji je neko vrijeme živio u Firenci (1563.—1567.) u kolu književnika na dvoru Medicejaca. Ranjina je poglavito lirski pjesnik, i to refleksivni; suviše je on uveo u hrvatsku književnost epigrame, ponajviše rugalice, u kojima je žigosao poroke porodičnog i društvenog života. Značajna je njegova rugalica »Jednomu, ki ništo ne čini, a tudje sve huli«. Još 1563. štampao je Firenci: »Piesni razlike«. Vrativši se iz Firenze u Dubrovnik vršio je razne državne službe, te je bio sedam puta knezom republike. Pjevao je tada malo ili ništa, ali je ostao prijatelj knjige i književnika, koji su se okupljali u njegovom ljetnikovcu pod Vrućicom na Ratu kod Trpnja. Nakon što je u hrvatskoj književnosti oko 1571. zavladao neki zastoj, javio se je na poprištu bogati pučanin Dinko Zlatarić (1558.—1609.), koji je pjevao hrvatske i latinske pjesme. Bio je inače vrlo obrazovan čovjek, koji je nauke filozofske i pravne izučio u Padovi, gdje ga bijahu god. 1579. izabrali za rektora. Njegov pjesnički ideal bila je glasovita sa svoje ljepote i obrazovanosti Dubrovkinja Cvijeta Zuzorićeva (Floria Zuzzeri, rođ. oko 1555.), kojoj je i Tasso posvetio dva soneta, dok su mu drugi firentinski pjesnici prozvali dubrovačkom Aspasijom. Mnoge lirске pjesme Zlatarićeve spjevare su u pohvalu Cvijeti; njoj je takodjer posvetio svoj prevod Ovidijeve metarmofoze »Ljubav i smrt Pirama i Tizbe«, koju je god. 1597. izdao u Mletcima zajedno sa prevodom Sofoklove tragedije »Elektre« i prevodom Tassove »Aminte« s naslovom »Ljubmir«. Čitavo pak izdanje posvetio je Ranjina knezu Jurju Zrinskomu, koji mu se je za to latinskim pismom iz Čakovca lijepo zahvalio. U nizu znatnijih pjesnika hrvatskih budi još spomenut Antun Sasin, već radi toga, što je pod naslovom »Razboji od Turaka« opjevao suvremene bojeve s Turcima (1593—1594.) počev od sjajne pobjede kršćanske kod Siska; ali to nije epos, već samo suvremena kronika u stihovima.

Dok se je hrvatska književnost rasevala, latinska knjiga u isto doba obamire. Od književnih vrsta samo još pjesništvo ima dva tri znatnija zastupnika, koji u latinskom jeziku okretno sastavljaju različite prigodne pjesme. Tako u Kotoru pjeva latinskim jezikom Kotoranin Ludovik Paskalić (Pasquali, Pascale), kojega su latinska »Carmina« god. 1551. štampana u Mletcima. To su poglavito elegije (26). Medjutim pjevao je on i u talijanskom jeziku sonete, madrigale i kancone, po kojima je izašao više na glas nego svojim latinskim pjesmama. Najznatniji latinski pjesnik u Dubrovniku bio je toga stoljeća jedan tudjinac, po imenu Didak Pir (Pyrrhus, Pirro), za pravo Jacobus

Flavius, židov, rođen 1517. u Evori u Portugalskoj. On je kao učitelj dubrovačke škole ondje proživio drugu polovicu 16. stoljeća, bio je učitelj Dinka Zlatarića i mnogih drugih Dubrovčana, a istakao se je već prije dolaska u Dubrovnik u Španjolskoj, Engleskoj, Francuskoj, Belgiji, Italiji i Grčkoj kao vrstan humanista. I u Dubrovniku, gdje je ostao do svoje smrti, sastavio je mnogo latinskih pjesama, većim dijelom epigrama najrazličnijega sadržaja, povodeći se za Marcijalom. Osim štampanih pjesama (1582. i 1592.) ostale su mnoge u rukopisu (Didaci Pirrhi elegiarum libri III. ad D. Slatarichium Patav. Scholae Rectorera et equitem splendidissimum; accessit Lyricorum libellus eodem auctore)

Latinski jezik ustupio je mjesto ne samo hrvatskomu, nego i talijanskomu, jer su se dalmatinsko-dubrovački književnici povodili za mladjim humanistima talijanskim, pa nje govali žive jezike mjesto mrtvoga. Tako je i u prozi sve više maha otimala talijanština mjesto latinštine, kojom su odsad pisali jedino bogoslovi svoje rasprave i djela.

Ne samo da je Paskalić uz latinsku poeziju njegovao talijansku, nego je bilo i hrvatskih pjesnika, koji su pjevali i talijanski. Tako je Savko Bobaljević Glušac (Savius Bobali Sordo, 1530.—1585.) izašao na glas više kao talijanski pjesnik nego kao hrvatski. On je svoje »Rime amorose, pastorali e satiriche«, izašle po smrti njegovoj god. 1589., posvetio Dinku Ranjini. Kao talijanski »rimatori« (pjesnici) poznati su još ovi inače hrvatski pjesnici: Petar Hektorović, Franjo Lukarević (Luccari) Burina, Dinko Ranjina i Dinko Zlatarić. Talijanske pjesme pjevao je također Dubrovčanin Mihajlo Monaldi (rođj. oko 1550., umro 1592.), a ističu se još plemenite žene Julija Bunić (Bona) i spomenuta već Cvijeta Zuzzeri (Zuzorićeva).

Talijanskim jezikom pišu se u to doba i prozaična djela, poglavito znanstvena. Filozofski pisci u obliku dijaloga raspravljaju o različnim pitanjima iz područja tadanje filozofije. Tako hrvatski pjesnik Nikola Nalješković (Nale) izdaje god. 1579. svoje talijansko djelo »Dialogo sulla sfera del mondo«: Nikola Gučetić (Gozze, 1549.—1610.) jednako u dijalozima govori o ljubavi i ljepoti, a spomenuti već pjesnik Mihajlo Monaldi piše deset dijaloga o ljepoti s napisom »L' Irene«, koji su štampani tek iza njegove smrti god. 1599. Najznamenitiji filozof ovoga stoljeća jest Franjo Patrizio (Petris 1529.—1597.), s otoka Cresa, koji se je bavio najzakučastijim problemima filozofije. Jednako se bave i prirodnim naukama. Nikola Sagri († 1572.) napisao je djelo o plimi i osjeci, a Antun Medo (umro oko 1600.), porijeklom Grk, bavio se je različnim matematičkim pitanjima. Značajno je, da je Dalmatinac Ivan Franjo Srića (Fortunio) napisao prvu talijansku gramatiku, koja je prvi put štampana u Jakinu god. 1516. To je gramatika onoga književnoga jezika, kojim su pisali Dante, Petrarca i Boccaccio.

Napokon su i povjesnicu pisali u talijanskom jeziku. U tom se pogledu osobito ističu dubrovački historiografi. Tako su talijanskim jezikom napisani najstariji ljetopisi ili kronike o Dubrovniku, kao kronika anonimna ljetopisca, koja oba-seže povjesnicu Dubrovnika od osnutka grada god. 457. do god. 1554.: zatim »Annali di Ragusa« od Nikole Ranjine (1494.—1582.), koji također dopiru do god. 1552. Ranjina je također sastavio ili prepisao najstariji kanconijer ili pjesmaricu, u koju su ume-sene pjesni prvih hrvatskih pjesnika u Dubrovniku. I Ivan Gundulić Marinov sastavio je dubrovačku kroniku do god. 1484.; ali se ne može točno ustanoviti, kada je živio. Na osnovu svih tih kronika, koje su do najnovijega doba ostale u rukopisima (štampane su tek 1883. i 1893. od Natka Nodila u spomenicima jugoslavenske akademije), sastavljali su svoje štampane historije o Dubrovniku firentinski dominikanac i kaptolski vikar crkve dubrovačke Serafin Razzi, koji je u djelu: »La storia di Rangia, Lucca 1595.« prikazao historiju Dubrovnika do god. 1571.; nadalje Dubrovčanin Jakov Lukarević (Giacomo Luccari, 1551.—1615.) poznato djelo: »Copioso ristretto degli annali di Rausa, Venezia 1605.«, u kojem je prikazana povjesnica grada do god. 1600.

Između svih dubrovačkih povjesničara 16. stoljeća proslavio se je osobito **M a v r o** **O r b i n i**, bivši opat benediktinskoga samostana u Mletu († 1614.). On se je bavio historijom ne samo Dubrovnika, nego svih država i zemalja jugoslavenskih, a donekle slavenskih u opće. On je izdao djelo: »Il regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni. Historia di Don Mauro Orbini Rauseo abbate Melitense. In Pesaro 1601.« Orbina ide ta poglavita zasluga, što je on, premda katolički redovnik, pisao svoju historiju južnih Slavena ne obzirući se na vjeru njihovu, te je jednakom ljubavi i poletom ertao i slavio sve velike i slavne muževe, bili oni katolici ili ne. Baš stoga ugodilo je njegovo djelo svim Slavenima bez razlike vjere, te su ga i Rusi preveli u svoj jezik nastojanjem novgorodskoga arhiepiskopa Teofana Prokopovića (1722.) Posvećeno je caru Petru Velikom.

Umjetnosti. Najprije građanski rat između Ferdinanda I. i Ivana Zapolje, a onda neprekidne borbe s Turcima, koji su svudjer napredovali prema zapadu, nijesu nimalo bile podesne za razvoj umjetnosti u »ostacima« hrvatskoga kraljevstva. Pače brojne sredovječne građevine, kao crkve, gradovi, samostani i varoši prometnše se u razvaline; budi što ih Turci za svojih provala razmetnuli, budi što su ih kršćani sami razvalili, da se Turci u njima ne ugnjezde. Tako je za ratovanja između Ferdinandovaca i Zapoljevaca nastradala god. 1529. stolna crkva sv. Stjepana u Zagrebu, dok je za turskih provala porušeno gotovo sve od Požege do Virovitice i Začesna (Čazme), kao i među Unom i Kupom od Kostajnice do Topuskoga. God. 1596. spominju pumski Vlasi »sedamdeset pustih gradov, koji su pusti među Unu i Kupu«.

Kraj takih prilika posve je prirodno, da graditeljska umjetnost nije u »ostacima« mogla napredovati. Gradilo se je u opće samo za obrambene svrhe, da se izloženija mjesta i gradovi na kršćansko-turskoj krajini utvrde i zaštite. Stoga nije bilo gotovo sabora, na kojem ne bi staleži dozvoljavali radnike, gradju i povoz za prenašanje gradje u hrvatsko-slavonske krajiške gradove. Jedino tim načinom moglo se je polučiti, da su se Turci kod utvrdjenih gradova Gjurgeveca, Koprivnice, Križevaca i Ivanića u slavonskoj krajini, pa onda kod gradova duž Kupe u banjskoj i hrvatskoj krajini zaustavili, pa da nijesu i »ostateci« kraljevstva spali pod njihovu vlast.

Baš radi obrane od Turaka moralo se je pomišljati i na osnivanje novih gradova i tvrđava. Tako su nastali gradovi i tvrđinje: grad **S i s a k** (1544.) uz varoš istoga imena, grad **N e h a j** (1551.— 1558.) više varoši Senja, i oveća tvrđja **K a r l o v a c** (1579.) kod utoka Korane u Kupu do staroga grada Duboveca. Po ovom primjeru sagradili su i Turci tvrđju **P e t r i n j u** (1592.) na utoku Petrinčice u Kupu.

U unutarnjoj zemlji nijesu građevinama toliko naudili Turci, ali su one stradale od nemara i potresa. Naročito je štetan bio potres 15. i 16. rujna 1590., kad je i Zagreb drugi put u tom stoljeću stradao. Tom je prigodom i nedavno (1574.) popravljeni **M e d v e d g r a d** tako oštećen, da se je gospodar njegov Stjepan Gregorijancec morao preseliti u dvore niže grada, u Šestine. Jednako su nekako i drugi gospodski gradovi na gorskim visovima opustjeli, pa su mjesto njih nastali dvori na podanku gora i brda. Tako su primjerice na podanku visokoga **C e s a r g r a d a** u hrvatskom Zagorju u ravnici osvanuli **N o v i d v o r i**. Dogadjalo se i to, da su oblasti silom razvaljivale pojedine gradove i tvrđe, koje su siloviti velikaši i plemići podizali bez dozvole kraljeve na svojim posjedima. Tako je ban **K r s t o U n g n a d** 5. veljače 1581. s brojnom družinom svojom sve do temelja dao porušiti grad **Š a b a c**, koji bijahu neovlašteno podigli plemići Keglevići nasuprot Krapini.

Dok su ovako u »ostacima« hrvatskoga kraljevstva umjetnosti zahirile, stalo je u susjednoj turskoj Bosni poglavito graditeljstvo napredovati. Turci su doduše u prvi kraj obarali kršćanske sredovječne umjetnine, naročito crkve, ili su ih pretvarali u svoje; ali

kako je znamenit dio domaćega žiteljstva hrvatskoga patarenske vjere prigrlio islam⁷ stali su odličniji i bogatiji poturčenjaci podizati arapsko-turske gradjevine, kao džamije (hramove), tekije (samostane za dervişe), medrese (vjerske škole s internatima), banje (kupke), musafirhane (svratišta za siromašne putnike), tašlihanane i bezistane (zgrade za trgovanje) i t. d. Mimo to podizali su zgrade (utvrđene kaštele) za stanovanje oblasti, poglavito vojničkim (saraje), onda mostove (čuprije) i t. d. Baš po tim gradjevinama dobile su poglavite varoši bosanske, kao Sarajevo (prije Vrhbosna), Mostar, Foča i Banjaluka svoje orijentalno lice.

Već u drugoj polovici 15. stoljeća proslavili su se neki turski namjestnici u Bosni svojim gradjevinama. Osobito se ističu sandžakbeg Isabeg od plemena Hranušić, osnivač turskoga Sarajeva, koji je sagradio u čast sultana Muhameda II. glasovitu Carevu džamiju, i do nje banju (1459.), onda Carevu čupriju preko Miljacke, jednu tekiju, musafirhanu, golemi han Kolobaru u Bazrdžanima, i neke manje gradjevine. Sin njegov Mehmedbeg Hranušić podigao je (1519.) džamiju Mehmetbegovu. Ali najviše proslavio se je u 16. stoljeću svojim gradnjama Gazi Husrefbeg (1480.—1541.), koji je u tri maha bio sandžakbeg u Bosni, te je nastojao da u svojim gradjevinama kud i kamo odkrili sve, što se dotada na polju arhitekture stvorilo u Sarajevu i Bosni. On je god. 1529. podigao glasovitu Begovu džamiju u Sarajevu, koja ne samo po svojoj arhitektonskoj koncepciji, nego i po svojim dimenzijama nadmašuje sve ostale džamije mnogoga doba. »Sravni mo li ju sa Carevom (džamijom), s Mehmedbegovom ili sa Skenderlijom (Mustafbega Skenderpašića od god. 1517.), to sve tri izgledaju prema Begovoj rebi kao miniature. Ako kod Careve džamije djeluje na posmatrača gracilnost stupova, vitkost minare, elegancija kubeta, kod Begove džamije sve je to jače, veće, snažnije, masivnije, a ipak je arhitektu uspjelo stvoriti umotvor, koji se doimlje promatrača jedinstvenim umjetničkim dojmom, te i ne će osjećati one masivnosti zidova, koji bi gotovo dolikovali utvrđenom gradu ili kuli«. Graditelj Begove džamije nije poznat; ali se znade, da su radnici (kamenari, kovači, zidari i tesari) bili Dubrovčani. I po ostaloj Bosni sagradjene su u 16. stoljeću lijepe džamije. Tako Ala dž a - dž a m i j a u Foči, podignuta god. 1550. od Hasan-Nazira, s osobito lijepom propovjedaonicom; onda Karagiöz - dž a m i j a u Mostaru, podignuta god. 1569. od Karagiöz-bega Hadži Mehmeda; i napokon krasna Ferhadija u Banjaluci, koju je god. 1576. dao sagraditi sandžakbeg Ferhadbeg Sokolović nakon svoje pobjede kod Budačkoga, primivši veliku otkupninu od zarobljene kršćanske gospode.

Gazi Husrefbeg podigao je poslije Begove džamije još čitav niz drugih gradjevina za sljedbenike islama. Glasovita je njegova medresa »Kuršumlija«, za koju je ustanovio i naučnu osnovu, po kojoj će se u toj visokoj školi predavati. Nadalje je podigao hanikah ili tekiju (samostan) za dervişe (kaludjere), musafirhanu za primanje i prehranu siromašnih putnika; vrlo zanimljivu banju ili kupalište u dva dijela (za muške i za ženske), prostrane zgrade za trgovanje (bezistan, tašlihan), i još drugo. Sve su se te gradnje pretežno održale do danas. Po njegovu primjeru podizali su jednake humanitarne, zdravstvene i školske zgrade i drugi bosanski velikaši muslimanske vjere (Sokolovići, Kopčići, Škenderpašići) po ostalim mjestima Bosne.

Još su spomena vrijedne kamene čuprije ili mostovi, podignuti u to vrijeme po Bosni i Hercegovini. Najznatnija je čuprija u Višegradu na rijeci Drini, koju je god. 1571. dao podići slavni Mehmetbeg Sokolović. Ova čuprija stoji na jedanaest šiljatih lukova, kojima širina nije jednaka; ima ili od 13.7 metara do 18.6 metara. Duljina

⁷ Savremeni povjestničar turski Aali († 1592.), piše o Bošnjacima islamske vjere ovako: »Bez sumnje Bošnjaci, koji se pribrajaju hrvatskom narodu, odlikuju se kao prosti vojnici dobrotom i pobožnosti, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dodju do časti velikih vezira u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave.«

joj broji 170 metara, širina 6.3 m. O neimarar ili graditelju ćuprije ne zna se ništa; puk priča, da mu je ime bilo Mitar ili Rade, i da je gradio sedam godina, jer mu je Drina više puta oborila pojedine stupove. Za nekoliko godina starija od opisane ćuprije jest ćuprija u Mostaru na Neretvi, podignuta (na mjestu starijih drvenih mostića) za sultana Sulejmana II. god. 1566. Ova je ćuprija duga 29 met., široka samo 4.55 m., a počiva na jednom jeditom polukružnom svodu od 27.3 m. promjera. Od površja Neretve do vrška svoda imade 19.5 met.

U mletačkoj Dalmaciji i slobodnom Dubrovniku stoji graditeljstvo i kiparstvo posve pod mletačkim utjecajem. Kako su brojne crkve u primorskim gradovima već posve izgrađene, ima ih tek nekoliko, kojih se gradnja dovršava. Tako se stolna crkva sv. Jakova u Šibeniku dograđuje do god. 1555., kad bi posve dogotovljena i posvećena. Jednako je dovršena u to vrijeme stolna crkva sv. Marka u Korčuli, na kojoj se kao na šibenskoj ogledaju razni stilovi (mletačka gotika i rana renaissansa). Zvonik stolne crkve u Trogiru, koji je još 1422. počeo graditi meštar Matija Gojković, dovršio je napokon god. 1592.—1598. graditelj Trifun Bokanić. Zvonik je tada bio visok sa svojim kubetom 141 stopu, a širok 17 stopa. U 16. stoljeću nastavlja se gradnjem svjetovnih zgrada u blizini crkvi a na javnim trgovima, koji tim postaju prometnim centrima tih gradova. Gotovo svaki dalmatinski grad ima tada svoj »Gospodski trg« (piazza dei Signori), gdje uz postojeće već crkve niču nove palače mletačkih providura ili gradskih knezova, onda stanice za obavljanje javnih poslova (loggia pubblica), zatim javni uredi, kao carinare (dogane) i t. d. Tako je u svakome gradu »Gospodski trg« kao mala slika trga sv. Marka u Mletcima. Sve su te zgrade sagrađene u mletačkom slogu gotskih i renaissančnih oblika. Gotovo sve »loggie« u Dalmaciji jesu djela 16. stoljeća. Najstarija loggia je u gradu Trogiru, a najljepša i najimpozantnija u gradu Hvaru, sagrađena u slogu visoke renaissancije. Priča se, da ju je zasnovao graditelj Michele Sanmicheli iz Verone (1484.—1559.). Lijepa je još i posve sačuvana loggia u Zadru; njezino pročelje sastoji od tri luka među dorskim stupovima.

U ovo stoljeće redjaju se još gradjevine za zaštitu i obranu primorskih gradova od navala susjednih Turaka, zatim neke zdravstvene gradjevine (vodovodi, cisterne, zdenci). Kako je turska vlast dopirala mjestimice sve do samih gradova, trebalo ih je, naročito s kopnene strane, zaštititi jakim zidovima, kapijama, fortovima i drugim utvrdama. To je utvrđivanje dalmatinskih gradova povjerila mletačka republika spomenutomu već graditelju Sanmicheliju. On je zadaću svoju sjajno izveo, pokazavši i pri tim praktičnim gradjevinama svoj umjetnički ukus. Čak i najjednostavnije zidine i utvrde odlikuju se lijepom strukturom i plemenitim razmjerjem, a ne manjka im ni dekorativnog nakita. Osobito su mu ukusne neke varoške kapije ili dveri; kao primjerice »kopnena vrata« (porta di terraferma) u Zadru. Sanmicheli zasnovao je također tvrđicu sv. Nikole (fort S. Nicolo) na ulazu u luku grada Šibenika, a podigao ju je njegov sinovac Giovanni Girolamo Sanmicheli god. 1533. Još je Sanmicheli zamislio veliku cisternu u Zadru sa pet zdenaca, ali je ona izvedena tek god. 1574. za generalnoga providura Alviša Grimanija.

I slobodni Dubrovčani, premda su živili u prijateljstvu s turskim sultanima i plaćali njima godišnji dohodak, nastojali su da svoj rodjeni grad što bolje osiguraju i jače utvrde. Te su se utvrde, nalik na kameni pojas, do danas održale, te daju gradu s kopnene i morske strane vanrednu slikovitost. Svima utvrdama gospoduje silna Menčetićeva kula (Mencetta), jaka tvrđinica s dvojakom ogradom, koju je Micheleozzo Michelozzi sagrađio. Još je znamenita na strmoj stijeni u more stršeća kula sv. Lovrinca, onda fortezza Leverono god. 1539. od mjernika Dorije sagrađena, i fortezza Margheritta, podignuta oko god. 1570. od Saporossa Matteucija. Sve te

kule s ostalim kulama i zidinama tvore zaokruženu cjelinu, koju prekidaju tek gradske dveri, a koja je u glavnom nastala u 16. stoljeću.

U 16. stoljeću ističu se još neki hrvatski slikari i mjedoresci, kojih su djela razasuta po Italiji i ostaloj Evropi. Njihovo kolo započinje Julije Klovio (Jure Glović), rođen 1498. u Grižanima u Vinodolu, a umro 5. siječnja 1578. u Rimu, gdje je i sahranjen u crkvi sv. Petra ad Vincula. Tu su mu 44 godine nakon smrti postavili svećenici njegova reda crni mramorni spomenik s poprsjem od bijelog mramora i s napisom, gdje se uz drugo čita »domino Julio Clovio de Croatia«, i opet »Julius Clovio pictor nulli secundus«. I sam Klovio pridavao je svojemu prezimenu »Croata, Croatus, Croata, de Croatia«, a kadikad »Illyricus« ili »Macedo«. Proslavio se je pak kao sitnoslikar ili miniaturista (miniature). Oko 1515. došao je iz Hrvatske u Italiju, u Mletke, gdje mu je bio protektorom Marino Grimani, potomji kardinal. Negdje 1524. desio se je opet na dvoru ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita II., te je sudjelovao i u boju na Muhačkom polju, iz kojeg se je srećno spasio. Vrativši se na to u Italiju dodje u Rim; ali već iza nekoliko mjeseci morade bježati iz Rima, kad su taj grad 6. svibnja 1527. zauzele i orobile čete cara Karla V. Habsburgovca. Lutajući neko vrijeme stiže u Mantovu, gdje no udje u samostan kanonika redovnika sv. Spasa, pa promijeni svoje krstno ime Juraj u Giulio. No već god. 1530. ili 1531. stupio je opet u službu svoga prvašnjega protektora Grimanija, koji je izradio u pape, da je smio izstupiti iz samostana, te kao svjetovni svećenik živjeti uz svoga dobrotvora, najprije u Perugiji, a onda u Rimu. U Rimu ostade do svoje smrti, proboravivši tek god. 1549.—1554. u Firenci na dvoru hercega Cosima I. iz porodice Medici, i onda kraće vrijeme u Parmi i Piacenzi. Po smrti svoga prvoga protektora Grimanija († 1546.) stupi Klovio u službu kardinala Aleksandra Farnesa, sinovca pape Pavla III., kojega je sjajni dvor (sagradjen od Antuna da Sangallo i Michelangela Buonarrotija) bio najugledniji u Rimu, i zbiralište najumijih pjesnika, učenjaka i umjetnika.

Klovio bavio se je gotovo bez izuzetka sitnoslikarstvom, ukrašujući svojim slikarijama brojne rukopise duhovnoga i svjetovnoga sadržaja. Po njemu ilustrovani rukopisni molitvenici, koralji, misali i brevijari razasuti su po knjižnicama čitave Evrope, a najviše po Italiji. Najodličnije djelo njegovo jest »Molitvenik blažene djevice Marije«, koji je naslikao za kardinala Farnesa, a dovršio ga je 1546. nakon marljivoga rada od devet godina. Već suvremenici cijenili su u velike ovo djelo Kloviјеvo, a noviji ga uznose nada sve, zovući umjetnika sad »malim i novim Michelangelom«, sad opet »Rafaelom miniatora«, dok za samo djelo kažu, da se pričinja više božanskim djelom, nego čovječjim (che ella pare cosa divina e non umana). Osim ovoga djela ukraasio je Klovio rukopis Danteove »Divina comedia«, gdje je naročito sjajna slika, koja prikazuje Beatricinovo putovanje po suncu. Još su znamenite njegove sitnoslikarije za rukopise »Život Franje Marije od Montefeltra della Rovere IV.« i »Život Friderika od Montefeltra, vojvode urbinskoga«. Nadalje je Klovio izkitio s pomoću svojih učenika krasno pisanu povjesnicu rimsku Pavla Orosija (historia romana excerpta ex libris Pauli Orosii), gdje su naročito vjerni portreti rimskih careva snimljeni po pjenezima, medaljama i poprsjima. Na listu 181. prikazana je Sibilla Tiburtina, kako naviješta caru Oktavijanu dolazak spasitelja Isukrsta. Po nalogu španjolskoga kralja Filipa II. izradio je dvanaest slika za španjolski životopis cara Karla V.: a za portugalskoga kralja Ivana III. uresio je jedan rukopis Davidovih psalama sa 41 slikom. Pored mnogo drugih većih i manjih djela naslikao je Klovio još dva autportreta: jedan god. 1528. kad mu je bilo trideset godina; a drugi pod starije dane. Posljednji poliranjen je u kr. galeriji slika u Firenci, te imade napis »D. Giulio miniatore«. »Kao umjetnik sjedinio je Klovio u svojim radnjama nježnost i živahnost boja Rafaelovih sa smjelošću i krijepošću risanja Michelangelova. Njegove najsitnije slike i figure drže mnogi za tako savršene, da čovjek, kad ih promatra, pomišlja, da u nekoj optičkoj komori gleda žive slike«.

Dok je Klovio živio u Rimu i srednjoj Italiji, te se bavio sitnoslikarstvom, njegov mlađji savremenik Andrija Medulić Schiavone radio je poglavito u Mletcima. Medulić (Andreas Selavonus, dictus Medola, quondam ser Simeonis) rodio se je god. 1503. od oca Šimuna u Zadru, a umro je god. 1563. u Mletcima, gdje bi sahranjen u crkvi sv. Luke. Medulić je kao dječak došao u Mletke, te je imao prigode, da promatra i proučava djela slavnih mletačkih slikara i bakrorezača Parmeggianina, Giorgiona i Tiziana Vecelija. Potonja dva postadoše njegovim uzorima (god. 1553. bijaše se već tako izvještio, da ga je neumrlji Tizian predložio, da zajedno sa pet drugova (među njima Tintoretto i Veronese) slikama ukrasi knjižnicu u duždovoj palači. Bilo mu je naslikati tri slike za nagradu od 40 dukata, pa je posao dovršio god. 1556. Iza toga zaredaše njegove radnje po crkvama i palačama, a i samostalne slike. U samim Mletcima (s Chioggiom) bilo je do sedamdeset većih i manjih radova; osim toga u Padovi, Firenzi, Napulju i Rimu. Jedna od najboljih slika njegovih je »Posljednja večera« u palači Borghese u Rimu. Ova krasno bojadisana i velika slika odlikuje se neobičnim rasporedom. Tu ne sjedi Isus za stolom, već stoji iza Ivana, koji pri stolu spava. Sedam apostola stoji takodjer, a pet njih sjedi za stolom u raznim položajima, pa slušaju govor Isusov. Znamenita je još njegova slika »Vjenčanje mletačkoga dužda s morem« u stolnoj crkvi sv. Marka u Mletcima. Još se hvali slika »Jupiter i Jo« u divnoj okolici, prekrasno sastavljena u duhu Tiziana. I od Medulića ima dva autoportreta: jedan iz mladih dana (u Firenci), a drugi iz staračke dobe (u Beču). Medulić bavio se je i bakrorezbarijom (do 140 bakroreza). Kao slikar ističe se Medulić nada sve svojim sjajnim koloritom (mekim i sočnim), zatim jednostavnom i ukusnom kompozicijom. No zato mu crtanje nije uvijek pravilno ni točno. Portreti njegovi jesu gotove biografije.

Za njim dolazi Šibenčanin Martin Kolunić s polatinjenim prezimenom Rota (rota = kolo), koji se je proslavio u 16. stoljeću kao znamenit i vrlo plodan mjedorezac. Potekao je od porodice Kolunića, koja se bijaše iz istoimenog mjesta u starohrvatskoj župi Pset (danas Petrovac i Bilaj u Bosni) pred Turcima sklonila budi u mletački Šibenik, budi u Ugarsku i Austriju, gdje su potomci njezini pod imenom Kolunić vršili visoke svjetovne i duhovne časti (nadbiskupi u Ostrogonu i Beču). Martin Kolunić rodio se je između god. 1530. i 1540. u Šibeniku. Gdje je mladost svoju sproveo i gdje je učio, nije poznato; nagadja se samo, da je učio u Mletcima, jer su prve reprodukcije njegovih bakroreza god. 1565.—1572. izlazile u Mletcima. Tako isto nagadja se, da mu je bio mecenom nadbiskup ostrogonski i njegov zemljak Antun Vrančić, kojemu je posvetio dva svoja bakroreza (mrtvoga Isusa i Magdalenu pokornicu). Valjda ponukom Vrančićevom pozvan bi oko god. 1573. u Beču na dvor cara i kralja Maksimilijana II., gdje je onda i ostao za cara i kralja Rudolfa II. God. 1576. napisan je u imenik dvorskih umjetnika: »Martin de Rota Röm. Kh. Maiestet Conterfetter, Maler und Bildhauer«, a jednako i god. 1589. Živio je još god. 1592., kad je urezao podobu cara i kralja Rudolfa II. Kada i gdje je umro, nije ustanovljeno. Od njegovih bakroreza poznato je dosad 159 komada, među njima 56 portreta. Među njima jesu portreti gotovo svih tadanjih njemačkih Habsburgovaca, onda portreti austrijskih i ugarskih velikaša (Vrančića, Istvanffija, Fejerkövyja). Najslavnijim djelom njegovim drži se »Posljednji sud«, izradjen po glasovitoj slici Michelangelovoj u Sikstinskoj kapeli u Rimu. Njegovi portreti Rudolfa II. i Antuna Vrančića broje se među najbolje bakrorezne podobe onoga vremena.

Ne po rodu, nego po porijeklu spada među hrvatske slikare 16. stoljeća Girolamo del Pacchia (1477. 1533.) iz Siene. Bio je sin nekoga Ivana Ivanovića, za kojega se spominje, da je bio Zagrebčanin (Giovanni di Giovanni, maestro de le Bombarde, di Saghabria in Slavonia). Oko god. 1531. osnovao je Pacchia sa jedanaest drugova svojih književno društvo »La congrega dei Rozzi« (družina neotesanaca), u koje je stupio i dubrovački pjesnik Marin Držić, koji je tada u Sieni boravio. Pacchia proslavio

se je kao slikar; njegovih slika ima po raznim galerijama u samoj Sieni, zatim u Turinu, Berlinu, Londonu, Münchenu i Budimpešti. Najbolje mu je djelo oltarska slika u crkvi San Christofano u Sieni prikazujući Madonu s Isusom na prijestolju, uz koje stoje dva svetca. Zagasiti topli tonovi neobično fino djeluju na veličajnu kompoziciju. Poslije god. 1533. gubi se Pacchiji trag u Sieni; nagadja se, da je pobjegao u Francusku, pošto je sudjelovao u nekoj buni.

U 16. stoljeću javljaju se Hrvati i na polju glasbene umjetnosti. Zagrebčanin Pavao Skalić (1534.—1575.), koji je poznat sa svoga burnoga života, bavio se je takodjer glazbom, te je napisao raspravu o liri s naslovom »Dialogus de Lyra«, koja je izašla u Kölnu (Colonia) god. 1570.

Materijalna kultura. Kad je hrvatsko-kraljevstvo god. 1527. stalo uz Habsburge, nastali su življi doticaji izmedju njega i austrijskih nasljednih zemalja (Austrije, Štajerske, Kranjske s Istrom i Rijekom, pa i Koruške). Ali se je osjetila namah i razlika izmedju stare i nove tekovine Habsburga, naročito na polju materijalne kulture. Dok je u Hrvatskoj i Slavoniji (kao i u Ugarskoj) još uvijek prevladavalo polioprivredno gospodarstvo, u austrijskim je pokrajinama već maha preotimalo novčano gospodarstvo. Hrvatska i Slavonija bile su poglavito agrarne zemlje, dok su austrijske pokrajine bile već industrijalne i trgovačke zemlje; u Hrvatskoj je i Slavoniji bilo razmjerno malo gotovih novaca, dok je u austrijskim pokrajinama bilo toga kud i kamo više. Dok su austrijske pokrajine Štajerska, Kranjska, Koruška i Gorica samo za uzdržavanje hrvatsko-slavonske krajine imale god. 1578. doprinijeti 548.205 rajnskih forinti, ostaci su kraljevina Hrvatske i Slavonije god. 1600. mogli skupiti ratne daće jedva 8967 ugarskih forinti i 75 denara.

Druga je nevolja bila, što su u to vrijeme kolali i vrijedili u hrvatskom kraljevstvu pjezezi dviju valuta: ugarske i rajnske (njemačke), koje se nijesu mogle posve izjednačiti. U Hrvatskoj i Slavoniji bio je prije zakoniti novac ugarski forint (floreus hungaricalis) i ugarski denar (denarius hungaricalis, soldin, novac), kojih je 100 sačinjavalo jednu ugarsku forintu. Sada je iz austrijskih pokrajina pritjecao njemački novac, kao rajnski forint (floreus rhenensis), zatim krajcar (crucifer, Kreutzer) i beč (viennensis, denarius viennensis, denarius niger), te je jedan rajnski forint vrijedio za 60 krajcara ili 240 beča.

U prvi kraj udešeno bi tako, da je rajnski forint vrijedio 80 ugarskih denara ili $\frac{4}{5}$ ugarske forinte, tako da se je za jednu ugarsku forintu davalo 75 krajcara ili 300 beča. No podjednako su dolazile iz austrijskih zemalja i druge vrste novca, kao talir (imperialis) sa 100 denara vrijednosti, onda groš (grossus), vrijedan 3 krajcara ili 4 denara; i napokon njemački zlatni forint ili dukat (aureus), koji je vrijedio dva rajnska forinta. Radi toga nastala je čitava zbrka pri preračunavanju obiju vrsti novaca, te se je hrvatski sabor kroz čitavo 16. stoljeće morao baviti tim stvarima.

Već 1527. tuži se hrvatski sabor, da staleži pri svakom zlatnom forintu gube kod neklih po deset krajcara, a kod neklih i po četrnaest; pa onda moli kralja, da dade samo takove novce, koje bi mogli bez velike štete izdavati. U hrvatskoj kraljevini bili bi potrebiti ovakovi pjezezi: ugarski forinti, stari ugarski denari, groši (wlgo rypparii) i krajcari. God. 1537. slavonski sabor odredjuje, da se novac i njemački i ugarski, oba u svojoj vrsti i vrijednosti, imadu primati i kolati (moneta autem Germanica et Hungarica utriusque in suo genere ac valore recipiatur et currat). Slavonski sabor u Križevcima god. 1538. opetuje zaključak od prošle godine, te odredjuje, da se za (ugarski) forint daje 75 krajcara, a za groš da se daje 4 krajcara ili 16 beča (viennensibus). Sabor hrvatsko-slavonski god. 1570. ustanovljuje opet, da u opsegu kraljevstva imade na sajmovima i tjednim tržištima podpuni talir vrijediti 100denara, rajnski talir 80 dinara, a ugarski dukat (aurei hungarici) po 150 dinara; tko se toga ne drži, gubi svoju robu na trgu. Jednako odredjuje sabor god. 1571., da se po zapovijedi kraljevoj mora u svim županijama i

slobodnim gradovima pod gubitak robe i milosti kraljeve primati talir za 100 denara, a dukat (aureus) za 150 denara. Isto opetuje sabor god. 1572. Sabor hrvatsko-slavonski od 17. srpnja 1578. tuži se kralju, da (njemački) vojnici na krajini primaju za plaću oštećene i jako obrezane talire i dukate (*circumcisam et interdictam monetam aureorum et tallerorum*), pa ili onda nameću ubogim kmetovima uz podpunu vrijednost: kad pak kmetovi s tim novcem idu trgovati i kupovati u nasljedne pokrajine, onda im tamošnji trgovci uračunavaju rečene pjeneze samo u toliko, koliko važe i vrijede. Tako kmetovi i gospoda trpe veliku štetu. Suviše tuži se sabor od 22. prosinca iste godine, da trgovci u Štajerskoj, Kranjskoj i Koruškoj (naročito u Optuju, Radgoni, Ljubljani i Novom mjestu) ne će da primaju dukate i talire onako, kako je određeno u hrvatskom kraljevstvu; pa zato mole kralja, da zapovjedi svojim nasljednim pokrajinama, da se i ondje računaju s istim brojem denara, kao u hrvatskom kraljevstvu (ut moneta ipsa ubique aequali numero accipiantur). Čini se, da sve molbe i zahtjevi hrvatskih staleža nijesu koristili, već da su u nasljednim pokrajinama zapostavljali ugarske novce. Sabor slavonski od 10. aprila 1606. moli kralja, »da se ugarski novac prima u susjednim pokrajinama onako, kako kola u Ugarskoj, jer je pravedno, da susjedne pokrajine (austrijske) primaju novac od Slovincina i Hrvata uz onu vrijednost, uz koju je ovi (Slovinci i Hrvati) dobivaju«. (ut moneta Hungarica in vicinis provinciis recipiatur eo modo, sicut in Hungaria currit... nam iustum esset, si vicini provinciales sub eo valore pecuniam a Slavis et Croatis reciperent, quo eis datur). I slavonski sabor od 24. lipnja 1607. opetuje tu molbu, tražeći, da ugarski novac jednako vrijedi u Njemačkoj i ostalim kraljevim zemljama kao u Ugarskoj; ako se pak to ne bi moglo dopustiti, neka se njegovo veličanstvo pobrine u buduće za takove pjeneze, koji bi jednako vrijedili za sva kraljevstva njegova. Gotovo isto tražio je i sabor od 3. rujna 1608. ovim zaključkom: »Moneta autem hungarica plenarie sub valore, eodem videlicet sub quo in Hungaria, in universa Austria et Styria, Carinthia et Carniola aliisque regnis suae maiestati subiectis recipiatur. Hoc autem si non admitteretur, sua maiestas talem deinceps fieri curare dignetur pecuniam, quae idem per universa suae maiestatis regna valeat«.

Mnogo je smetalo i to, što su se pjenezi patvorili. Takav se slučaj spominje na saboru od 28. listopada 1581. Budući da je mnogo patvorena novca (adulterina, falsa moneta seu pecunia) na sve strane zemlje kolalo, trudio se je grof Tomo Erdedi, da pronadje patvorača. I zaista ga je našao. Bio je to neki Ivan Dogan, kmet gospodje Ivana Špišića u Jamnici. Grof je krivca zajedno s kalupom (fabriles formae) doveo pred staleže, koji su povjerali rečenomu grofu i banovcu, da traže njegove ortake.

Narodu u ostacima kraljevstva bilo je poglavito vrelo prihoda ratarstvo. Ali ni to nije onako napredovalo, kako bi trebalo. Najprije su neki krajevi, poglavito uz tursku medju, bili posve opustošeni, tako da su naličili gotovoj pustinji. Takovih pustinja (terra deserta) bilo je i na slavonskoj i na banskoj i hrvatskoj krajini. Već hrvatski sabor na Cetinu u travnju 1527. moli kralja, da pošlje svoje zasebne poslanike, koji će razgledati »pustu zemlju i prebivališta naša« (*desertam terram ac mansiones nostras*). Suviše je broj kmetova svedjer opadao. Mnogo su ih Turci odveli u robstvo, brojni drugi razbjegli su se i sklonili u sigurnije krajeve Ugarske i Kranjske. God. 1571. inao je ban i knez Franjo Frankapan Slunjski na svim proštranim posjedima svojim u Hrvatskoj (ad omnia castra sua haereditaria in maximis confinibus et desertissimis locis posita) jedva dvadeset kmetova (vix iam viginti colonos). Sabor hrvatsko-slavonski god. 1584. tuži se opet, da će u čitavom kraljevstvu ne može već oporezovati više od 3000 ognjišta ili porta, dok je prije za srećnih vremena samo križevačka županija imala 12.000 dimova, koji su daću davali. Ali i ono malo kmetova, što je u zemlji preostalo, nije se moglo izdašno baviti obradivanjem zemlje. U jednu ruku bili su silno zaposleni poslovima oko

podizanja utvrda na krajini i dovažanja potrebite gradje za taj posao, a u drugu ruku opet nijesu nikada sigurni za svoj život na otvorenom polju, tako te su puškom o ramenu orali i kopali, očekujući svaki čas navale Turaka i njihovih martolosa. Osobito su bili izloženi ostatci križevačke županije. Sabor hrvatsko-slavonski od 24. veljače 1568. jadicuje, kako se nevoljni kmetovi u mnogim mjestima te županije ne usudjuju noću boraviti u svojim kućama, nego jutrom iz utvrda kao iz pećina izilaze, pa se pod večer od straha, da ih neprijatelji ne ugrabe, opet za obranu života i porodica svojih zaklanjaju u kolibice u utverdama podignutim na stablima (in tuguriola in fortaliciis, in arboribus constructis), pa ondje dan na dan najbijeđniji život provode.

Mnogo su ratarstvu smetale razne nepogode, a naročito poplave. Najviše su zadržavale jada poplave rijeke Save, koje su nanosile ogromnu štetu okolišnjim zemljama. Sabor hrvatsko-slavonski od 4. siječnja 1570. izabrao je zasebnu komisiju od više lica kojoj je banovac Ivan Forčić na čelu, da iztraži, kako bi se poplave zapriječile. Dne 12. travnja iste godine zaključuje sabor nakon izvida rečene komisije, da se u čas, koji banovac odredi, okupe kmetovi svih velikaša i plemića u Turopolju, pa da nasipom ograde Savu i zaustave poplavljanje Turopolja. Dvije godine zatim, god. 1572. opet sabor bira komisiju, koja će 1. svibnja pregledati rijeku Savu, gdje bi se zgodno mogla prokopati (ad revisionem fluvii Zawi, ubi transfodi posset). Napokon god. 1607. moli kaptol zagrebački staleže, da dozvoli radnike, koji će podići nasipe i tako zapriječiti poplave rijeke Save. Sabor odredio je kmetove nekih posjeda u Turopolju, da posao obave.

Uza sve nepogode i nedaće ratarstvo je ipak bilo tako unosno, da su se redovno mogle namirivati potrebe zemlje. Mogle su se pače obskrbljivati hranom posade u krajinama, a bilo je ponešto i za izvoz. Dogadjalo se je pače, da su kadkada vojnicima na krajini žito i besplatno davali, pa im i dovažali u utvrđene gradove. No bilo je i slabih ljetina, a čak i gladi. God. 1527. u travnju jadicuje hrvatski sabor u Cetinu ovako: »Budući da se živež ne dovažani s mora ni od Save, to je u Hrvatskoj toliko glad, kako ga ni jedan čovjek nije vidio. Mnogi su ljudi od gladi već pomrli, a i sada umiru«. I hrvatsko-slavonski sabor od 4. siječnja 1570. javlja, da je u zemlji tolika nestašica žita, da nevoljni puk u vrlo mnogim mjestima od gladi umire. Iste godine 12. travnja jadicuje sabor, kako strašno hara glad, te se po kućama nalaze mrtvi kmetovi sa ženama i djecom, koji su stradali od gladi; preživjeli pak kušaju da se održe praveći si hranu od drveća. Mnogi te mnogi plemići, gledajući kako im žene i djeca pogibaju od gladi, idu bogatijim velikašima za kmetove, pa obavljaju težačke poslove, samo da se prehrane. Kruh, koji se je prošlih godina na trgu u Zagrebu dobivao za 20 beča, može se sada kupiti jedva za jedan ugarski forint, kad bi se samo mogao dobiti. U travnju 1582. hvale se hrvatsko-slavonski staleži, da imade »hlvala Bogu« toliko žita svake vrsti, pa da stoga mogu dati besplatno hranu za krajiške gradove, pa će ju većim dijelom besplatno onamo i odvesti. U srpnju 1583. tuže se na slabu žetvu (annonae sterilitate); godina 1585. bila je nešto rodinija, ali zato se tuže u travnju 1586., da je tuča na mnogim mjestima prirodu uništila. Sabor od 21. rujna 1587. priča opet, da je ljetina, premda se puk nadao obilatoj žetvi, ipak bila tako slaba, da na mnogim mjestima nijesu dobili ni deseti dio posijanoga sjemena. K tomu je puk, nadajući se obilatoj žetvi, ostatke zaliha prodao Štajercima, Kranjcima i Korušcima, ili ih zamijenio za sol, pa tako je zavladała nestašica, da kvarta žita, koja se je prije dobivala za pol forinta, sada se jedva može kupiti za dva rajnska forinta. Ima ih, koji u kući imadu više soli nego žita.

Broj žitelja u hrvatskom kraljevstvu počeo je rasti, kad su se u posljednjoj desetini 16. stoljeća stali Vlasi u većim skupinama naseljavati. Ali Vlasi bavili su se poglavito stočarstvom, te nijesu znali zemlju obradivati. Sabor od 20. listopada 1597. odredio je od svake porte stanovitu mjeru hrane za pomoć prehrani Vlaha, koji biše dovedeni iz Sla-

tine. Ali već 1. veljače 1600. odklanja sabor dalju pripomoć radi velike suše, kuge i zuluha stranih vojnika.

Vina rodilo je uvijek dosta, ali nije uvijek bilo osobite vrsti (boehkor = bučkuriš). Sabor je pače jednom molio kralja, da dozvoli izvoz vina u Ugarsku. Ali najviše vina potrošilo se je u zemlji samoj, gdje su ga naročito njemački kapitani i drugi vojnici iz nasljednih zemalja mnogo trošili. Zanimljivo je, što glasoviti Jurko Križanić piše o vinu u Hrvatskoj: »U Hrvatov sje ražaet premnogo vino, ali dlja (radi) previsokih gor i dlja nebitja plovnih rijek(a) nikamo se ne izvažet. Hrvati adda ob vinu priču imaju i veljet: »Nikoli (nikada) sje tol mnogo vina ne urodit. da bismo go ne izpili; i nikoli sje ga tol malo neurodit. da bi nam go ne bilo dosta«.

Već bi spomenuto, da se je na koncu 16. stoljeća dolazkom Vlaha stočarstvo podiglo. Vlasi su dovodili sobom mnogo velike i sitne stoke tako u Hrvatsku kao i u Slavoniju. Tako je jedna četa od 117 duša dovela sa sobom 100 goveda i 400 komada sitnoga blaga, a druga od 1700 duša 4000 komada blaga. Ta oni bili su poglavito i gotovo bez izuzetka stočari.

Rudarstvom bavili su se i u ovom stoljeću poglavito knezovi Zrinski. Znamenit bio je njihov rudnik u Gvozdanском; tu su osnovali i kovnicu pjeneza, u kojoj su kovali (1527.—1534.) srebrene groše s likom kralja Ferdinanda I. Još na saboru u Cetinu, 1. siječnja god. 1527. radili su poslanici kralja Ferdinanda, da majdan i kovnica dođu u kraljevske ruke; ali pogađanje nije imalo uspjeha. Sabor od 28. travnja iste godine opet je tražio, da kralj rečeni majdan i kovnicu preuzme; ali je kralj na to odgovorio, da toga radi drugih brojnih zamašnih posala sada učiniti ne može, već će o tom raditi što prije bude moguće. Nikola je Zrinski tada cijenio, da mu majdan i kovnice nose godimice 30.000 dukata, te je bio gotov, oboje prepustiti kralju uz godišnji dohodak od 15.000 dukata. Sad je Zrinski utanačio neki ugovor s nekim žiteljima kraljevskoga slobodnoga grada Gradca do Zagreba, te su rečeni najammici stali o svom trošku majdan i kovnicu uređivati. Ali na to je slavonski saber u Križevcima 19. travnja 1528. zaključio. »da se pjenezi Nikole Zrinskoga sasvim i u svemu dokinu« (ut pecuniae Nicolai de Zrynyo penitus et in toto aboleantur). Ako bi se našlo ljudi, koji bi te novce u većoj mjeri (in copia) nudili, imadu se ulivati i kao razpačatelji patvorenih novaca (falsa moneta) kako neba kazniti. Za uzvrat odkazao je knez Zrinski Zagrebčanima najammni ugovor, na što je kralj na njihovu tužbu 7. prosinca 1528. knezu zapovjedio, da oštećenima smjesta povratiti sve troškove i naknadi štetu (de omnibus dampnis et expensis in cultura huiusmodi fodinarum factis). Kako se je parba svršila, nije poznato; samo se znade, da je kralj Ferdinand 18. studenoga 1529. knezu dozvolio, da od srebra vadjenog u Gvozdanском kuje pjeneze, ali da mora o svom trošku namjestiti i držati nadstojnika kovnice, kao i pregledača pjeneza, koji će kralju položiti prisegu. Dne 20. srpnja 1530. izdan bi poseban napat tako za nadstojnika kovnice, kao i za pregledača novaca, koju je službu tada obavljao Sebastijan Rieder.

Pored rudnika u Gvozdanском spominje se u to vrijeme rudnik bakra u selu Rudama tik Samobora u Samoborskoj gori. Tu je bakrenu rudu vadio neki njemački plemić Leonardo Gruber (Grueber, Grwbar), koji bijaše kupio i grad Samobor. Isti je Gruber bio takodjer ortak kneza Zrinskoga u rudokopu u Gvozdanском. Kad je Gruberu umrla prva žena, zaručio se je Dorotejom, sestrom kneza Stjepana Blagajškoga. Da osigura svoju buduću ženu za slučaj svoje smrti, molio je kralja Ferdinanda, da mu svojom diplomom potvrdi učinjeni zapis kneginji Doroteji. U tom pismu piše »Leonardus Gruber de Zamobor«, da je već od nekoliko godina »sudionikom i suradnikom u rudniku u Gvozdanском«. Čini se, da je kralj ugodio molbi njegovoj, jer Gruber 23. veljače 1533. zapisuje svojoj zaručnici grad Samobor, koji bi se ipak mogao odkupiti od nje za 8000 rajnskih forinti.

Godinu dana zatim umro je knez Nikola Zrinski Stariji (prvih mjeseci 1534.). Udovica njegova Jelena Karlovićeva sa sinovima Ivanom i Nikolom Sigetskim našli su se jamčno u velikoj novčanoj potrebi, jer oni 3. svibnja 1534. pred zagrebačkim kaptolom zalažu za 7600 forinti Akaciju Schrottu de Kynwregh, dvoraniku i vijećniku kralja Ferdinanda i dotadanjemu drugu pokojnikovu, Leonardu Gruberu, »grad Pedalj, zatim sve rudokope (fodinas) i ljevaonice (fusinas) pod gradom Gvozdanskim i u njegovom kotaru«. Schrottu, kojega zastupa Sebastijan Flassar, i Gruberu, ostaje sve založeno, dok se oni ne namire prihodom od rudnika i to tako, da se marka dobivenoga čistoga srebra računa po sedam forinti i 25 denara (marca puri et finati argenti computabitur pro singulis septem florenis et denariis viginti quinque). Dne 14. rujna 1535. pravio se je između Schrotta i Gruberu s jedne strane, a sinova pokojnoga kneza Zrinskoga s druge strane prvi obratim, po kojemu su potonji ostali dužni više, nego što bijahu primili minule godine. Uz tu nevolju prijetila je Zrinskim turska sila, koju su Zrinski, baveći se mnogo u gradu Gvozdanskom, teškom mukom odbijali. Godine 1540. dne 4. svibnja javlja knez Ivan Zrinski iz Gvozdanskoga Nikoli Jurišiću, da je doduše odbio Turke od toga grada, kao i od Pedlja i Zrinja, ali da su mu razorili i spalili rudnike i ljevaonice naokolo Gvozdanskoga (perkhwerkk mit sammt dem Huettwerklj verderbet und verprent). Bit će da je učinjenu štetu popravio, jer god. 1549. dobivalo se je u rudniku mjesečno 1180 lota čistoga srebra. God. 1560. spominje se neki Prugger kao upravitelj rudnika. God. 1574.—1576. radilo je u Gvozdanskom 30 radnika iz hrvatskoga primorja. Ali 13. siječnja 1578. osvojili su Turci grad Gvozdanski, kojom su prigodom razvalili rudnik, zatrpali jame i sve uništili. U turskim rukama ostade Gvozdanski do polovice 17. stoljeća.

Samoborski rudnik bakra Rude ostao je po smrti Leonarda Gruberu († 1546.) udovici Dori Blagajskoj i sinu Krsti. Potonjemu oteo je grad Samobor i Rude god. 1578. tadanji ban Krsto Ungnad, gorljiv privrženik protestantske vjere. Kako su rudari bili poglavito Nijemci, raširi se po njima i protestantska vjera, koju je poslije iztrijebio s pomoću Franjevacu banov zet, grof Tomo Erdedi.

U 16. stoljeću stalo se tražiti rude i u Zagrebačkoj gori. Još god. 1480. bijaše kralj Matijaš dozvolio Gregoriju Stubičkomu, da traži i kopa sol po Slavoniji. Nema sumnje, da je Gregorije pokušao variti sol u Slanom potoku u Zagrebačkoj gori. Odkako je zagrebački kaptol dobio god. 1521. pravo, da vadi rude, mnogi su se zagrebački građani, poglavito njemačke narodnosti, bavili tim poslom. Po imenu spominju se Juraj Cinnaberski, kojega je plemstvo god. 1606. proglašeno u hrvatskom saboru, zatim njegov drug Ivan Siber. Oni su god. 1613. od zagrebačkoga kaptola dobili dozvolu, da grade rudnike oko Zagreba i po zagrebačkoj županiji; iste godine utanačili su zaseban ugovor s knezom Nikolom (VI.) Zrinskim za kopanje ruda u gori oko Medvedgrada. Ako bi knez odustao od zakupa, ima platiti poduzetnicima 25.000 forinti u ime globe. Ugovor potvrdio je god. 1622. sam kralj Ferdinand II.

Obrtom bavili su se poglavito građani u kraljevskim slobodnim gradovima (Zagrebu, Varaždinu, Koprivnici, Križevcima), ponešto u Senju i Karlovcu, a onda u trgovištima (Krapini, Samoboru, Jastrebarskom, Sisku i t. d.). Do pada Bihaća pod Turke (1592.) bilo je i u njemu obrtnika i zanatlija. Sredovječne organizacije obrtničkih bratovština (colendum fraternitatis) postojale su i dalje, ali su se pretežno sada zvale cehovi (confraternitas czehae). Ceh krojača u Zagrebu, koji je imao svoj statut još od god. 1447., dao si je po varoškom sudcu Jurju Blažekoviću (1569.—1588.) taj statut, jer je bio trošan, nanovo prepisati i ovjeroviti. Inače se o cehovima i razvoju obrta u 16. stoljeću znade razmjerno malo, jer to nije još iztraženo.

O trgovini znade se nešto više, jer se mnogo spominje u saborskim zapisnicima. Tu je često govora o zaprekama solidnoj trgovini, kao o prekupcima i kriomčarima, o zabrani izvoza, o stranim trgovcima, o nedjeljnim sajmovima i t. d. U prvom redu sme-

tale su različite mjere (mensurae). Stoga određuje hrvatsko-slavonski sabor 26. srpnja 1588., da u čitavom kraljevstvu moraju vazda i svagdje vrijediti stare zagrebačke mjere, koje se ni u čemu ne razlikuju od budimskih, kako su ustanovljene trećim dekretom (artikulom 6.) kralja Sigismunda od god. 1405. Oni, koji se ne bi njih držali, bit će kažnjeni, kako rečeni dekret određuje. Prema tomu ispravit će podžupani sve mjere ne samo u slobodnim gradovima, nego i po selima i mjestima velikaša i plemića. Nadalje je robu poskupljivalo prekupljivanje, osobito žita. Od toga su stradali osobito vojnici u tvrdjavama na krajini. Dne 21. rujna 1560. izvješćuju povjerenici Franjo Teufenhach i Franjo Poppendorf kralja Ferdinanda, kako vlastela i građani zabranjuju svojim kmetovima prodavati suvišak hrane drugima nego samo njima. Vojnici moraju stoga kupovati sve od vlastele i građana uz dvostruke, pače i šesterostruke cijene prema onim cijenama, uz koje ih prodavaju sami kmetovi. Povjerenici stoga mole kralja, neka poimence izbrojenim velikašima i plemićima zapovjedi, da žito i vino daju vojnicima i prodavaju uz onu cijenu, kako taj živež dobivaju od kmetova. Kako je prekupljivanje preotimalo maha, pokazuje i odredba hrvatsko-slavonskoga sabora od 26. rujna 1567. gdje se kaže: «Prekupati živeža neka se kazne po javnim ustanovama sabora požunskoga od godine 1563.» (praeemptores vero victualium iuxta constitutiones publicas conventus Posoniensis anni domini 1563. puniantur). Zanimljivo je, da su se tim prekupljivanjem stali baviti i njemački vojnici (milites Germani) na krajini. Imajući neki od njih dosta gotovih novaca izlazili bi iz svojih postaja u susret kmetovima, koji su vozili hranu u krajiške gradove, pa bi od njih za malu cijenu kupovali robu, koju su onda svojim drugovima dvostruko ili trostruko skuplje prodavali. Sabor hrvatsko-slavonski od 22. veljače 1588. odlučio je stoga čitavu stvar prijaviti generalu krajine, da tu štetnu zloporabu dokrajči.

Baš radi prekupaca bili su staleži više puta u 16. stoljeću prinudjeni, da točno ustanove cijene svoj robi, koja se je prodavala i kupovala. Jednu takovu limitaciju cijena izdao je slavonski sabor 19. travnja 1528. u Križevcima. Njim bi određena maksimalna cijena za odijelo, obuću, konjsku opremu, oružje, šešire i kape, a napokon i za životne namirnice. Tako je primjerice obuća za muškarce stajala 15—25 denara, za žene samo 12—14 denara, krava za klanje 1 forint, vol za klanje ili oranje 2 forinta, tele izpod godine 18 denara, pile 1 denar, odojak 2 denara, tovljena svinja 1 forint (manja pol forinte), hljebac sira 2—4 denara, 6 jaja samo 1 heč i t. d. Podjedno je sabor odredio, da se svima, koji bi skuplje prodavali, inada roba na trgovima oduzeti. Od ove limitacije ne razlikuje se znatno druga za deset godina poslije (1538.); samo što je vol za oranje stajao 12 forinti, a krava muzara 6 forinti. Cijena za svinje i perad ostala je ista; funta govedjega mesa stajala je 1 krajcar, a svinjskoga 2 denara. Obsežna je još limitacija slavonskoga sabora od 17. kolovoza 1603. »Budući da su trgovci zaboravivši na spasenje svoje, uobičajili prodavati sve stvari ne onako, kako se pristoji dobrim trgovcima, nego skroz židovskim i više nego lihvarskim načinom, odredio je sabor novu limitaciju za sve vrsti platna, sukna, baršuna, darovca, skrleta, čičama, opanaka, nazuvaka i drugih obuća, zatim za mirodije, meso (libra za 2 denara), i t. d. Za životinjske kože određeno je, da se ne smiju izvoziti iz zemlje, a kovačima i drugim obrtnicima (artifices) naredjeno bi, neka svoje obrtnine prodavaju za pravednu cijenu, da ne bi vrijedjali Boga i kupce, jer će inače magistrati protiv njih postupati.

Vrlo je zamršeno bilo pitanje izvoza i uvoza. Skroz agrarnoj zemlji trebalo je mnogo toga iz tuđine, a žito nije se dalo izvažati radi potreba na krajinama. Već sabor slavonski od 19. travnja 1528. morao je ustati protiv onih, koji su na ladjama po Savi i Dravi izvažali plodine u krajeve zauzete od Turaka, pa ih ondje za najveću cijenu prodavali; ovakvim ljudima treba oduzeti i plodine i ladje. Nasuprot dozvolio je sabor izvoz u njemačke strane (in partes Alemanicas), jer odanle ne prijeti kraljevstvu nikakva pogibao. I drugi sabor slavonski od god. 1538. određuje, da se kazne oni, koji živež pro-

·davaju neprijateljima kršćanstva; neka se uhvate i roba im oduzme, ako bi se pak odupirali, neka ih se slobodno ubija. Na Dravi neka straže biskup zagrebački, Ladislav More i Ladislav Banfiy, a na Savi gospoda Svetački i službenici grada u Velikoj. Teže je bilo braniti izvoz u primorske i prekomorske strane. Kad je godine 1560. kralj Ferdinand I. strogim ediktom (gravissimo edicto) zabranio izvažanje i prodavanje žita u prekomorske zemlje, hrvatsko-slavonski sabor se je tome opro, jer odakle će dobivati sol (morsku), ulje i slične stvari? K tomu nema takove zabrane ni za Njemačku ni za Ugarsku, gdje nije zabranjeno ni prodavanje Turcima. Sabor pače traži dozvolu uvažanja žita iz Ugarske u Slavoniju, i obratno izvažanje vina iz Slavonije u Ugarsku. Na to su poslanici Ferdinandi izjavili, da je kralj zabranio rečenim ediktom izvažanje samo preko mora (u Italiju), a ne do mora (ad mare) u hrvatsko primorje. Tim su se staleži izmirili, pa je onda sabor od god. 1566. zaključio, da se žito i vino ne smije prodavati u zemlje izvan granica kraljevstva. Sabor od god. 1567. opet određuje: »Budući da nikakvih rudnika soli (fodinas salium) nema unutar kraljevstva, nego se mora rabiti morska sol, to je radi potrebe dozvoljeno izmjenjivati takovu sol za žito«. Kad je poslije kralj i opet zabranio prodavanje plodina u tuđe zemlje, dok nijesu namirene krajine, sabor se je god. 1573. ponovo opro ediktu, jer kmetovi moraju prodavati žito i radi soli i radi toga, da skupe novaca za namirenje ratne daće i drugih poreza. Kad je pak god. 1583. zavladao glad, staleži su odredili najmanju mjeru žita, koja se smije zamjenjivati za morsku sol; podjedno su ustanovili, da se gotovim novcem ima plaćati kvarta soli sa 50 dinara. Značajna je prijava potonjega zagrebačkoga biskupa Šimuna Bratulića nadvojvodi Matiji, pisana u Lepoglavi 2. listopada 1602., kojim on tuži velikaše i plemiće kraljevstva, kako oni u ovo vrijeme, gdje se skuplja med i životinje u šumama tovljene, silno mnoštvo obojega od svojih kmetova za novac pobiru, pa onda to kao svoje alodijalne produkte iz kraljevstva u Optuj, Radgonu i druga mjesta Štajerske izvoze i ondje prodavaju. Tim prikračuju kraljevsku tridesetnicu, te Bratulić savjetuje nadvojvodu, neka naredi, da rečeni velikaši ne smiju ništa izvoziti iz kraljevstva, nego moraju svoju robu odpremati i iztovarivati u Varašdinu, Vinici, Nedelišću, Klanjcu i Samoboru, gdje su tridesetnice. Onamo neka slobodno dolaze strani trgovci na kupovanje, ali će podjedno platiti i tridesetinu.

Redovitoj trgovini smetalo je mnogo kriomčarenje. Tim su se poglavito bavili Uskoci. God. 1600. svečano se na saboru ogradjuju posjednici imanja i kaštela u Dolnjoj Stubici, što Uskoci i drugi trgovci soli s teretnim konjima obilaze javne ceste i putove, samo da ne plate posjednicima imanja dužnu mitničarinu, već se šuljaju po šumama i drugim neobičnim puteljcima. Takove kriomčare (clancularios) trebalo bi kazniti po statutima kraljevstva. Još su više škodili trgovini razni putujući trgovci bez stalnoga sjedišta. Sabor od 10. travnja 1606. zaključuje: »Poznato je, da mnogi lutajući trgovci poglavito narodnosti talijanske (nationis Italicae) obilaze po kraljevstvu, a nemaju stalnog sjedišta, već nose novce iz kraljevstva. Ako se oni za tri mjeseca u kojoj varoši ili trgovištu stalno ne nastane i imanja u kraljevstvu ne nabave, ne smiju se baviti trgovinom. Inače moraju izgubiti sve, što imaju na prodaju«. Naslovni biskup bosanski Franjo Ergeljski svjetuje opet pismom od 10. rujna 1608. navojvodu Matiju, da ne dozvoli trgovanje Turaka s domaćim ljudima bez predhodnog znanja poglavara, i to s mnogo razloga, a najviše s toga, što bi Turci mogli lukavo zavesti puk na nevjeru i izdajstvo.

Trgovini u prilog bili su nedjeljni sajmovi (fora hebdomadalia) i veliki godišnji vašari (nundinae) po varošima i trgovištima. Gotovo sve varoši imali su već iz prošlih stoljeća sajamska privilegija; u 16. stoljeću dobila su ih neka manja mjesta. God. 1562. obdržavali su se nedjeljni sajmovi u Varašdinu, Vinici, Ludbregu, Koprivnici, Križevcima, Rakovcu, Moravcu, Vugrovcu, Zagrebu, Samoboru, Čičama, Klanjcu, Steničnjaku i drugim mjestima. Sabor slavonski od 27. srpnja 1606. dozvolio je velike vašare u Ivaniću i trgovištu Dubravi, pa je odredio, da se dozvola razglasi po čitavoj zemlji. God. 1590. po-

dijelio je kralj Rudolf II. dozvolu za obdržavanje velikih godišnjih vašara (mundinas liberis seu fora annualia libera) porodici Ratkaj od Velikoga Tabora na njezinim posjedima: Desinić, Sopot, Sela i Mali Tabor, određivši i dane za obdržavanje njihovo.

Za unapredjenje trgovine trebalo je i dobrih prometala, poimence dobrih kopnenih i vodenih cesta. Glavna mjesta u nasljednim austrijskim zemljama, iz kojih su vodile ceste u hrvatsko kraljevstvo, bila su Ljubljana, Novo mjesto i Metlika u Kranjskoj, a Optuj i Radgona (Radkersburg) u Štajerskoj. Osobito Optuj i Radgona bili su u tako živom prometu sa Slavonijom, da su neki smatrali, da pripadaju Slavoniji. Iz Optuja vodila je preko Maceljske gore stara rimska cesta do Siska. U primorske krajeve vodila je sredovječna cesta preko Modruša prema Senju. Kako se je iz nasljednih austrijskih zemalja vozilo mnogo oružja (topova), zaire i drugo na krajinu, nastojalo se je, da ceste budu u hrvatskom kraljevstvu vazda u dobrom stanju. Hrvatski sabori neprestano pozivaju vlastelu, kroz kojih posjede prolaze ceste i putovi, da ih sa svojim kmetovima drže u redu, da popravljaju mostove, brodove za prevoz i gazove, jer će inače izgubiti pravo da pobiru mitničarinu, pa će im se mitnice oduzeti. Naročito u drugoj polovici stoljeća, kad su se skupljale veće vojske na krajinama, bila je preka potreba popravljanja cesta. Na saboru od 17. srpnja 1578. odlučeno bi, da plemićki sudci sviju županija u banovo ime pozovu magnate i plemiće, da pod gubitak mitnica (sub amissione teloniorum) poprave oštećene putove i mostove. Jednako opetuju sabori od god. 1579., 1600., 1604. i 1606. Budući da su neki plemići pojedine ceste zatvarali ili nove mitnice postavljali, postupalo se je protiv njih. Tako je sabor od g. 1604. odredio, da se ukine nova mitnica u Čehima u Turropolju, zatim mitnica u kotaru grada Krapine baruna Keglevića.

Prometu pomagale su osobito javne pošte, koje su se u 16. stoljeću uvodile. Bilo ih je jamačno u svima mjestima, gdje su obstojale tridesetnice, kao i u slobodnim kraljevskim varošima. Osobito je znamenita bila pošta, koja je vozila u Radgonu, jer odavle vodila je jedna pošta u štajerski Gradac, a druga preko Fürstenfelda, Kiseka i Željeznoga grada u Beč. Za promet po rijekama spominju se još god. 1537. prenosne ladje (naves transfretatoriae) na Dravi i Savi, zatim šajke ili nasade, kojima bi se zemlja branila. God. 1537. predlažu poslanici slavonski Ferdinandu I., da drži na Dravi i Muri 140 šajka, a na Savi 60. Kralj je obećao, da će tako učiniti, ali se ne zna, da li je njegovo obećanje bilo ispunjeno.

U ovom stoljeću stalo se brinuti takodjer za narodno zdravlje. Već godine 1568. javila se je nemila kuga; ali u jeseni 1599. i u ljetu i jeseni 1600. bjesnila je u Zagrebu i drugim većim mjestima tako žestoko, da se je sabor morao sastajati u Krapini i Sv. Križu Začreću. Na saboru u Krapini bi odlučeno, da se moraju okužena mjesta strogo odijeliti od zdravih, i da se zaustavi svaki promet medju njima. U siječnju 1601. sastao se je opet sabor u Zagrebu. Da se zdravstvene prilike poboljšaju, bijaše sabor još 21. listopada 1599. odlučio, da se namjesti vješt zemaljski liječnik i uza nj zemaljski ljekarnik. Nakon kuge javlja se u saboru 11. studenoga 1602., da se zemaljskim liječnikom izabire doktor ilozofije i medicine Daniel Rosenber(ger) uz godišnju plaću od 200 rajnskili forinti. Ljekarnik dobit će godinice 32 forinta. Na predlog dra. Rosenbergera izabrao je sabor 27. srpnja 1606. zemaljskim ljekarnikom zagrebačkoga gradjanina Jakova Gasparina uz godišnju plaću od 40 ugarskih forinti, da pomno ljekarnu čuva i drži.

Knjižara St. Kugli, Zagreb, Ilica br. 30.
Knjižara kraljevskoga sveučilišta i jugoslavenske akademije

SRKULJ: IZVORI ZA POVIJEST. II.

« IZVORI ZA HRV. POVIJEST. IV.

SRKULJ: PREGLED OPĆE HRV. POVIJESTI.

SRKULJ: POVIJEST SRBA, HRVATA I SLOVEN.
NOVO I. I II.

RAČKI: SLOVENSKI SVIJET.

RADIĆ: MODERNA KOLONIZACIJA I SLA-
VENI.

RADIĆ: SAVREMENA EVROPA.

RAMBAUND: POVIJEST RUSIJE.

DVADESETDEVETI SRPANJ 1845.

ŠIŠIĆ: VOJVODA HRVOJE — VUKČIĆ-HRVA-
TINIĆ.

ŠIŠIĆ: GESCHICHTE DER KROATEN.

ŠIŠIĆ: ABRIDGER POLITICAL HISTORY OF
RIJEKA (FIUME).

ŠIŠIĆ: PREGLED POVIJESTI HRVATSKOGA
NARODA. I.

TOMIĆ: POVIJEST RIMSKA DO CAREVA. II.

TREŠIĆ: MACCHIAVELI I MACCHIAVELIZAM.

VALLA: POVIJEST SREDNJEGA VIJEKA. II.

« POVIJEST SREDNJEGA VIJEKA. III.

« POVIJEST SREDNJEGA VIJEKA. IV.

« POVIJEST NOVOGA VIJEKA.

VIDINOVIĆ: JOSIP JURAJ STROSMAJER.

ZEMLJOPISNE KNJIGE izašle u našoj nakladi:

GODRA: MONOGRAPHIE.

FRANIĆ: PLITVIČKA JEZERA.

HIRC: ZEMLJOPIS HRVATSKE.

« ZEMLJOPIS HRVATSKE. I/V.

« GORSKI KOTAR.

« PLITVIČKA JEZERA.

HOIĆ: SLIKE IZ OPĆEGA ZEMLJOPISA. IV.

HOIĆ: SLIKE IZ OPĆEGA ZEMLJOPISA. V.

Knjiga 1.

HOIĆ: SLIKE IZ OPĆEGA ZEMLJOPISA. V.

Knjiga 2.

HUDOVSKI: ZAGREB I OKOLICA.

HUDOVSKI: AGRAM UND UMGEBUNG.

KUKULJEVIĆ: BERICHT ÜBER EINEN AUS-
FLUG NACH DALMATIEN.

IAMBREČAK: IZLETI I OMANJI PUTOPISI.

PEYER-ŠIROLA: ZEMLJOPISNI ATLAS.

Studij povjesti u velike je olakšan, ako imate

Schubertov

Historički atlas,

*koji na lijepim kartama (44) prikazuje kretanje Sla-
vena i drugih naroda kroz vjekove*

ZEMLJOVIDNE KARTE

- VELIKA KARTA JUGOSLAVIJE ZA ZID. Ujedinjenjem triju plemena južnoslavenskih u jednu političku cjelinu, nastala je potreba da se i u školama promijeni obuka u zemljopisu. Kako je sadašnja država SHS na zemljovidu bila raskinuta, tako su jedni dijelovi bili na jednoj, a drugi dijelovi na drugoj mapi, odvažila se knjižara St. Kugli da izda kartu, na kojoj je prikazano čitavo kraljevstvo SHS. — Izradbu je povjerila priznatom našem stručnjaku, gosp. kr. sveuč. profesoru dr. A. Franović-Gavazziju, koji je uložio mnogo truda, da karta bude točna s obzirom na teren i na nomenklaturu. Veličina karte 128/152 cm. Šaljemo ju prema želji latinskim ili ćirilskim naslovom.
- MALI ZEMLJOVID KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA. Uredio ga dr. A. Franović-Gavazzi. Auto karta sa kilometričkim oznakama sa terenom i bez terena. — Mjerilo 1 : 1.000.000.
- KLAIĆ: ZEMLJOVID HRVATSKE, SLAVONIJE I DALMACIJE, BOSNE I HERCEGOVINE I POGRANIČNIH ZEMALJA po J. Rothaugu i drugima. Mjerilo 1 : 300.000, obrubljen platnom i polunapet.
- KLAIĆ: ZEMLJOVID HISTORIČKI HRVATSKE, SLAVONIJE I DALMACIJE. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno više.
- ZEMLJOVID DALMACIJE sa pokrajnim zemljama, glavnim cestama i željeznicama od J. Paulvnia. Nadopunjeno do konca god. 1902. 200 cm. širine i 110 cm. visine. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID HRVATSKE I SLAVONIJE. Priredio I. Payer. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID AZIJE. Veličina 130×155 cm. Obrubljen platnom i polunapet.
- ZEMLJOVID AFRIKE. Veličina 130×155 cm. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID SJEVERNE AMERIKE. Vel. 130×155 cm. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID JUŽNE AMERIKE. Vel. 133×155 cm. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID AUSTRALIJE. Vel. 110×136 cm. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID PALESTINE. Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID PALESTINE. (Ćirilicom.) Obrubljen platnom i polunapet i cijeli na platno napet. Štapovi posebno.
- ZEMLJOVID POLUKRUGLJA. Zapadna i istočna, sjeverna i južna pol i svjetska karta u Merkartovoj prvoj projekciji. Od Kozena. Hrvatski priredio prof. dr. Matković. 130 cm. širine i 110 cm. visine. Obrubljen platnom i polunapet.

Preporučamo Vam kao najbolji hrvatski atlas

Novi

Kozenov školski Atlas

sa novim granicama sviju država.

9.11.55 EK

**UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY**

**DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET**

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 28 09 08 013 2